دده قورقود دونیاسی

((سیزسیز)) کیتابیندان سئچیلیب

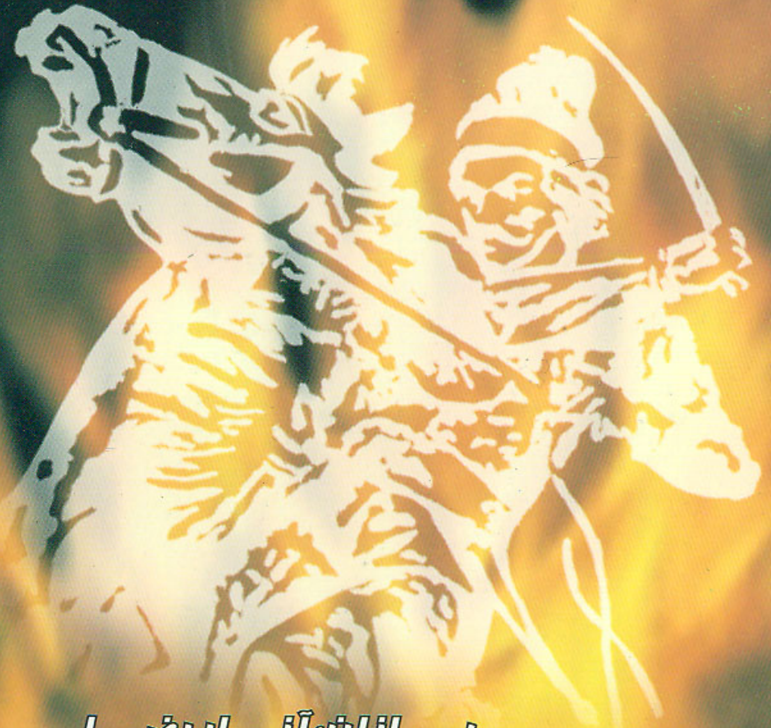

یازان: آنار رضا

کوچوره ن: مهندس الله وئردی محمدی

دده قورقود دونیاسی

(«سیزسیز» کتابیندان سئچیلیب)

یازان: آنار رضا

کؤچوره‌ن: مهندس الله‌وئردی محمدی کوچمشکی

۱۳۸۰

رضا، آنار، گردآورنده
دده قورقود دونیاسی: "سیز سیز" کیتابیندان سئچیلیب/ یازانی آنار رضا؛ کؤچورەن: اللەوئـردی محمـدی. ـ تبریز: اختر ۱۳۸۰.
۱۳۶ ص
ISBN 964-6756-77-8 ۸۰۰۰ ریال
فهرستنویسی بر اساس اطلاعات فیپا.
ترکی.
۱. افسانەها و قصەها ـ ـ آذربایجان (جمهوری).
الف. محمدی، اللەوئردی، مترجم. ب.عنوان.
GR۲۹۵/آ۴ر۶ ۳۹۸/۲۰۹۴۷۵۴
کتابخانه ملی ایران م۸۰ـ۱۵۹۱۵
محل نگهداری:

دده قورقود دونیاسی

یازان: آنار رضا
کؤچورەن: اللەوئردی محمدی کوچمشکی
چاپ اول/ ۱۳۸۰/ ۱۵۰۰ جلد/ رقعی/ ۱۳۶ صفحه/ ۸۰۰ تومان
شابک ۸-۷۷-۶۷۵۶-۹۶۴ ISBN 964-6756-77-8
مرکز پخش: تبریز، خ.طالقانی، بازارمروارید، پلاک ۲۴
تلفن: ۵۵۳۰۱۷۶ (۰۴۱۱) ویا ۰۹۱۱۴۱۶۶۸۹۷
* چاپ حقی محفوظدور *

اؤز ائلی اولان خالق ایدیم، ائلیم ایندی هانی؟
اؤز خاقانی اولان خالق ایدیم، خاقانیم هانی؟

اورخون یازیلاری «گول تکین آبیدسی»

«خانیم هئی!»
«کیتاب ددەم قورقود» بئله باشلانیر:
بو گون بیزیمله بیزیم دیلده دانیشان آذربایجان ادبیاتی بئله باشلانیر.
هر هانسی خالق ادبی ارثی نه قدر زنگین اولسا دا بیر، یا ایکی اساس کیتابا، تمل کیتابا، آناکیتابا مالکدیر. بئله باش کیتاب خالقین وارلیغینی ان دولغون و بیتکین شکلیده عکس ائتدیریر. بئله کیتاب خالقین منلیگینی، منشأنی و مسکنینی تصدیق ائدیر، کئچمیشینی و گلەجگینی معینلشدیریر، اؤزلوگونو، بنزەرسیزلیگینی، فلسفی و اخلاقی باخیشلارینی، دونیا گؤروشونو و دونیا دویومونو، ائتیک و ائستئتیک دەیرلرینی گؤستریر، خاصیتینین، مجازینین، داورانیشینین ان اینجه پسیکولوژی چالارلارینی آچیر، تورپاغینین عطرینی و رنگلرینی، داغلارینین عظمتینی، مئشەلرینین، چایلارینین، بولاقلارینین سرینلیگینی، چؤللرینین، دوزلرینین گئنیشلیگینی جانلاندیریر. خالقین حیات طرزی، گذرانی، ادب آرکان قایدالاری، عادت عنعنەلری، ملی کاراکترین روحو و

درین ماهیتی بئله اثرلرده تام شکیلده ایفاده اولونور. «ایللییادا» و «اودیسسه‌یا» قدیم یونانلارین، «ماهابهاراتا» و «رامایِیانا» هندلیلرین، «شاهنامه» ایرانلیلارین، «ایقور پولکؤ حاققیندا داستان» روسلارین بئله اثرلریندندیر. قیرغیزلارین «ماناس»ی، گورجولرین «پلنگ دریسی گئیمیش پهلوان» ی، ائرمنی‌لرین «ساسونلو داوود» و اسپانلارین «دون کیخوت» و بو اثرلر سیراسیندادیر.

آذربایجان خالقینین شاه اثری، آنا کیتابی دده‌قورقود داستانیدیر.

بو سایاق کیتابلار بوتون دؤورلر اوچون بیر داهی فرد طرفیندن هومر، فردوسی، دانته، سئروانتس، شئکسپیر، پوشکین طرفیندن یارادیلیر، یا بیر چوخ نسللرین، بیر چوخ اورتاق یاراداجیلارین سوزگجیندن کئچه‌رک جیلالانیر؛ مؤلفلرین آدلاری بیلینمز اولور، اونلارین دونیایا گتیردیکلری اثر ایسه عصرلردن عصره آدلایاراق دائم یاشاییر. بوجور اثر فولکلور اؤرنه‌یی ده اولا بیلر، یازیلی ادبیات نمونه‌سی ده. بیر داهینین قلم محصولو اولماسینین، یا بیرگه شفاهی یارادیجیلیق محصولو ساییلماسینین بو باخیمدان اهمیتی یوخدور. اثرین هاچان یارانماسی دا اساس دئییل او مین ایللر قاباق دا میدانا چیخا بیلردی، کئچن عصرده ده. پوئتیک ژانرا دا منسوب اولا بیلردی، نثره، دراماتورگی‌یایا دا. اهمیتلی جهتی اودور کی، بئله بیر اثر معین بیر خالقین تاریخی معنوی و ائستئتیک وارلیغینی ایفاده ائدیر. و بوندان علاوه اؤزو ده منسوب اولدوغو خالقین صفتینی معین‌لشدیریر، خالقی اؤزونه مخصوص اخلاقی، پسیکولوژی استقامته یؤنلدیر. اؤز بنزه‌رسیز ده‌یرلری اولان ملی خاراکتر ده محض بو مقیاسلی اثرلردن مایالانیر. یوخاریدا آدلارینی چکدیگیمز شاه اثرلر و آدلارینی چکمه‌دیگیمیز بو اؤلچولو نئچه نئچه باشقا کیتاب اولمادان نه اونلاری اینسانلیغا بخش ائتمیش خالق‌لارین سیماسینی، نه ده دونیا مدنیتینی قاورماق ممکن‌دور. بو معنوی ثروتلرسیز اونلارین صاحبی اولان خالقلاردا و بشریتین کل حالیندا اؤزو ده تامام باشقا جور گؤرونردی. نظامی و نوایی، لی‌بو و باس ئو، تولستوی و داستایووسکی، رابله و

هؤته، عمر خیام و جلال‌الدین رومی دونیامیز بو آدلارسیز تصور ائدیلمیر.

«کیتاب دده‌قورقود» آذربایجان ادبیاتینین خالقیمیزین یارادیجی دوهاسینین[1] اَن بؤیوک و ایلکین ایفاده‌سیدیر. «کیتاب دده‌قورقود» خالق حیاتینین أن ائرکن دؤورلرینی سایسیز حسابسیز تفرروعاتی، آیرینتیلاری، چالارلاری ایلک عکس ائتدیرن بیلگیلر توپلوسودور، بوتؤو بیر دؤورون حیران ائدیجی زنگینلیگه مالک انسیکلوپئدیاسیدیر. اَن چیلغین احتراصلارین و اینجه حسلرین اَن خفیف دویغولارین، ضدیتلی اینسان مناسبلرینین و ظریف طبیعت تصویرلرینین، ایگیدلیگین و جومردلیگین، خیانتین و ساتغینلیغین، محبتین و اؤلومون، غضبین و گولوشون؛ شادلیغین و آلمین قایناییب قاریشدیغی بیر دونیادیر دده‌قورقود دونیاسی.

بو دونیا تاریخین ائرته ساحاتیندا خالقیمیزین یئرینی یوردونو، ائلینی اوباسینی، اوغوللارینین قیزلارینین سؤز صحبتلرینی، گؤرکملرینی، آدلارینی، اینانج و تاپیناقلارینی، گیئیم‌گئچیملرینی و یئییب ایچدیکلرینی، یاراق یاساقلارینی و موسیقی آلتلرینی دؤیوشلرینی و اَیلنجه‌لرینی، اجتماعی علاقه‌لرینی و گذرانلارینی، بایرام، قوناقلیق، یاس، ماتم مراسملرینی، اخلاق اولگولرینی و دوشونجه طرزلرینی یئرلی‌یاتاقلی ابدی‌لشدیریب. پارلاق بدیعی بویلارلا تصویر اولونموش بو دونیا قدیم بابالاریمیزین عصردن عصره سوراق، ایسماریش کیمی بیزه یئتیردیکلری، بوگونه چاتدیردیقلاری اَمانتدیر. اَمانته خیانت اولماز.

❊ ❊ ❊

اوغوز اوتوز ایکی - اوتوز اوچ بوندان قاباق گؤی جلدلی «کیتابی» آچار کن

---

۱ ـ دوها: داهی‌لیکده سؤن درجه‌یه یئتیرمک

ایلک اوخودوغوم سؤزلر بونلار ایدی: خانیم هئی

سونرالار شخصاً اونسییه‌تده اولدوغوم، «کیتاب دده‌قورقود» حاقیندا ملاحظه‌لرینی دقتله دینله‌دیگیم حؤرمتلی عالیمیمیز حمید آراسلی‌نین چاپ ائتدیردیگی بو کیتاب باکیدا، ۱۹۳۹ نجی ایلده چیخیب. («کیتاب دده‌قورقود»دان گتیره‌جگیم سیتاتلار، اساساً، ۱۹۶۲ نجی ایل نشریندن گؤتورولوب)؛ بو نشرده داستانین مقدمه‌سی آرخادا وئریلمیشدی، اودور کی، بیرینجی بویون سرلوحه‌سیندن سونرا متن محض بو سؤزلرله باشلاییر: خانیم هئی!

او زامان منه ائله گلمیشدی کی، داستان خانیما قادینا مراجعتله سؤیله‌نیلیب. بو فیکرین یانلیش اولدوغونو بیلدیمسه ده (اوزان خانا مراجعت ائدیر «منیم خانیم!») ایلک دویوم ایندی‌یه‌جن اونودولماییب.

خانیم هئی! بو ایلک سؤزلری اوخویان گوندن دده‌قورقود دونیاسینا داخل اولدوم. او اوزاق ایللردن بری دده‌قورقود منی اووسونلاییب و هئچ واخت بو اووسوندان، سِحردن، طلسمدن چیخا بیلمه‌یه جگم. هر بئش آلتی ایلدن بیر داستانین آذربایجان، تورک نشرلرینی ینی‌دن اوخویورام و هر دفعه او منیمله منیم یاشیمدا اولان آدام کیمی دانیشیر، هر دفعه اوندان ایندی‌یه‌جن اوائشیتمه‌دیگیم سؤزلری ائشیدیرم، هر دفعه «کیتاب»دا بوناجان گؤرمه‌دیگیم، دویمادیغیم گؤزه‌للیکلر، درین لیکلر، ده‌یرلر تاپیرام.

بیر دفعه رئسپوبلیکامیزدان چوخ اوزاقلاردا دده‌قورقود حاقیندا روس دیلینده صحبت ائده‌رکن کیتابین آدینی اولدوغو کیمی چکدیگیم زامان («کنیقا موئقو دده‌قورقوتا») مصاحبیم تعجبله: نئجه، بو کیتابی سیزین بابانیز یازیب؟ دئیه سوروشدو. او یانیلمیشدی: «دده‌قورقود» اولو بابامین کیتابی‌دیر. بابامیزین کیتابی‌دیر، دده بابالاریمیزین اؤلومسوز یادیگاریدیر.

❊ ❊ ❊

ادبیات شناسلاریمیز حاقلی اولاراق «کیتاب دده‌قورقود» و سؤز صنعتیمیزین ایلک بؤیوک آبیده‌سی کیمی تقدیم ائدیرلر.

«کیتاب» دوغرودان دا اوللرین اولی، ازللرین ازلی، ایلکلرین ایلکیدیر. «کیتابین» بیر غریبه خصوصیتی ده اونداديرکی. اونون دیلی سونراکی ادبیاتیمیزین دیلیندن حسن اوغلو، نسیمی، فضولی دیلیندن داها ساده، داها تمیز، داها صاف (عرب فارس کلمه‌لری ایله دولدورولماماسی باخیمیندان)، بیزیم اوچون بو گون داها آنلاشیقلیدیر. عینی زاماندا هم جمله قورولوشو، هم ده سؤز ترکیبی اعتباریله دیلیمیزین «داستان احمد حرامی»، قاضی برهان الدینین تویوقلاری و باشقا اؤرنه‌کلریندن چوخ قاباقکی، آرخائیک دؤورونو عکس ائتدیریر.

«دده‌قورقود کیتابی» دوغمادان دوغما، آیدین دان آیدین بیر اثر اولماقلا برابر متنی، منشأی دؤورو، بیر چوخ دیگر یؤنلری باخیمیندان سیرلی‌دان سیرلی، آچیلمازدان آچیلماز بیر آبیده‌دیر.

«کیتاب» یالنیز ادبی اؤلچولرله ده‌یرلندیریلیرسه شاه اثر دئییل. دده‌قورقود دونیاسی داستانین اون ایکی بویونو ایچینه آلان، آمما بو کانکرت متندن داها گئنیش بیر عالمدیر. بو دونیایا اون ایکی معلوم بویدان علاوه اوغوز ائپوسونون حاضیردا قالیقلار، قلپه‌لر شکلینده حفظ اولونموش پارچالاری دا داخلدیر. بو عالم «کیتاب»ین پئرسوناژلاریندان دده‌قورقودون، بایندورون، قازانین، بورلا خاتونون، بامسی‌بی‌ره‌یین، بک دوز آمه‌نین، دلی دونداریـن، دلی دومرولون، قانتورآلی نین و باشقالارینین آدلاری کئچن، بایات، قایی، بایندور، سالور، دویه‌ر، بک دوز، قانقلی و باشقا قبیله‌لرده‌ن، اوغوز خاندان و عموماً اوغوزلاردان بحث ائدن تورک دیللی (مثلاً اویغور «اوغوز نامه»سی) و باشقا دیللی آبیده‌لری او جمله‌دن عرب دیللی و فارس دیللی منبع‌لرده «اوغوز نامه»لرین ایزلرینی احاطه ائدیر.

بو دونیادا بیزه بلدچیلیک ائدن محمود کاشغرینین (XI عصر) «دیوان

لغت الترک»، رشیدالدینین (XIV عصر)«جامع التواریخ»، ابوالقاضی خانین (XVII عصر) «شجره تراکمه» اثرلری، عرب دیپلوماتی ابن فدلانین (X عصر) عثمانلی و آوروپا سیاحلارینین سفر یازیلاریدیر.

دده‌قورقود دونیاسی بو گون ده آذربایجاندا یاشایان جغرافی آدلار، «کیتاب»لا سسله‌شن توپونیم و هیدرونیم‌لرله دؤوروموزه داخل اولور. دده‌قورقود دونیاسیندا آذربایجانین اوجقار گوشه‌لرینه سپه‌لنمیش آزمان اوغوز قبیرلرینین، کند مزارلیقلاریندا‌کی قوچ و آت هیکللرینین، ایلک نؤوبه‌ده شاماخی طرفده تاپیلمیش، عالملرین اوغوز آبیده‌لری سایدیقلاری و ائرامیزین ایلک عصرلرینه عاید ائتدیکلری چوخ ایفاده‌لی داش کیشی هیکللرینین اؤز یئری وار.

ایلک دفعه XIX عصرده آلمان عالمی دیتسین «آتالار سؤزو» آدی‌ایله نشر ائتدیردیگی دده‌قورقود ضرب‌المثل‌لری، مودریک کلام‌لاری و اونلارین چاغداش دیلیمزده یاشایان عینی لیک‌لری، اویغون‌لوق‌لاری، فولکلوروموزدا دده قورقود مویتولی داستانلار، ناغیللار، روایت‌لر ده بو دونیانین مالیدیر.

«کیتاب دده‌قورقود» بوتونلوکله آذربایجان خالقینین، دیلیمیزین، تاریخیمیزین، تورپاغیمیزین آبیده‌سیدیر. باشقا تورک دیللی خالقلارین اونا بؤیوک ماراغی دا طبیعی‌دیر. و ژیرموسکی و آ. کونونوف یازیرلار کی، آذربایجانلیلار، تورکمن‌لرو تورکلر اوچون «قورقودکیتابی»ندا ساخلانمیش اپئیک داستانلار، همین خالقلارین تاریخی کئچمیشلرین بدیعی عکسی‌دیر.(سند ح.)[1]

روس خالقینین اؤلومسوز سؤز آبیده‌سی «ایقور پولکو حاققیندا داستان»، دیگر اسلاویان خالقلارینین اوکرائینلارین و بلوروسلارین دا تاریخی، ادبیات، دیل آراشدیرمالاریندا عوض‌سیز قایناقدیر. آکادمیک د.س لیخاچوف بو داستانین اهمیت‌تیندن دانیشارکن قید ائدیرکی، اوچ قارداش خالقین، روس، اوکرائن و بلوروس خالقلارینین XIV عصردن آیریلان ادبیاتلارینین باشلانغیجیندا محض «ایقور پولکو حاققیندا داستان» دورور. (سند ح.)

۱ -سند ح.: سند حذف اولوندو. اصل کیتابا مراجعه اولونسون.

دده‌قورقود سوژئتینین بیر چوخ قهرمانلاری، موتیولری‌ده تورکمن فولکلوروندا، هابئله اؤزبک، قازاخ، قاراقالپاق («آلپامیش»)، تاتار («آلپامشا»)؛ آلتای («آلیپ ماناش») خالقلارینین آدلاری چکیلن داستانلاریندا، قورقودلا باغلی قازاخ، قیرغیز روایتلرینده عکس اولونوب. داستانین قهرمانلاری و سوژئتلری ایله باغلی حکایتلر، ناغیللار تورکیه‌ده ده توپلانمیشدیر، داستانین آذربایجانا منسوب اولدوغونو انکار ائتمه‌ین تورک عالملری (انکار ائدنلری ده وار!) «کیتاب دده‌قورقود» و اورتاق آبیده کیمی تدقیق ائدیرلر.

* * *

آذربایجان ادبیاتینین تاریخی قایناقلارینی آراشدیرارکن اراضی‌میزله بیر باشا باغلی اولمایان باشقا اوغوز دیل آبیده‌لرینی و متن‌لرینی‌ده دقت‌میزدن یاییندیرمامالیییق.

بو باخیمدان بیر چوخ تدقیقاتچیلار، او جمله‌دن قدیم تورک دیللری اوزره آن نفوذلو سووئت عالملریندن س. مالووون اورخون کتیبه لرینین دیلینی اوغوز دیلی سایماسی نظردن قاچمامالیدیر. (سند ح.)

باشقا بیر گؤرکملی سووئت تورکولوقون آ. باسکاکوف (روس دیلینده اولان) کیتابیندا یازیر:

«X-XI عصر اوغوزلارین شفاهی دیلینین آبیدسی محمود کاشغرینین مشهور لغتی‌دیر».

قارا خانلیلار دؤرونون دیگر گؤرکملی آبیدسی یوسف بالاسا قونلونون «کوداتقو بیلیک» پوئماسیدیر. قدیم اویغور دیلینین آبیدسی اولان بو اثر، بیر چوخ تدقیقاتچیلارین فکرینجه معاصر اویغورجادان داها چوخ قدیم اوغوز دیلینه یاخین بیر دیلده یازیلمیشدیر.

آرامــیزدان واخــتسیز گــئتمیش دیـلچی عـالم فـرهاد زیـنالوف «تورکولوگیانین اساسلاری»کیتابیندا قید ائدیرکی، «اوغوز قروپو دیللرینی سجیه‌لندیرن بیر سیرا قدیم یازیلی آبیده‌لر موجوددور. بیز هر شئیدن اول بو آبیده‌لره اورخون آبیده‌لرینی داخل ائتمک ایستردیک. البته اورخون کتیبه‌لرینین خالص اوغوز آبیده‌سی حساب ائتمکدن اوزاغیق. بئله کی، بو قدیم آبیده‌لرده بوتون معاصر تورک دیللرینین آز و یا چوخ درجه‌ده پایی واردیر. لاکن اوغوزلارین تاریخی انکشافینی عکس ائتدیرمک باخیمیندان، ائله‌جه‌ده فاکتیک دیل ماتئریال‌لارینا اویغونلوغو باخیمیندان بو آبیده‌لر اونلارا (اوغوزلارا) داها یاخیندیر»

بؤیوک سووئت انسکلوپئدیاسیندا قید اولونور کی، ایندی اؤلو دیل ساییلان اسکی اوغوز دیلیندن معاصر تورکمن، آذربایجان، تورک و قاقاووز دیللری تؤرنمیشدیر.

دئملی، اوغوز دیلینین اَن قدیم اورتاق آبیده‌لرینی آذربایجان دیلی تاریخینین اؤیره‌نیلمه‌سی ایشینه جلب ائتمک علمی جهتدن تماملیه لابددور.

فیلولوگیا علمینده دیلله ادبیات تدقیقاتینی بیر بیریندن آییرماق غیر ممکن‌دور، اودور کی، همین مشترک آبیده‌لر ادبیات تاریخیمیزه عاید آراشدیرمالارا دا جلب اولونمالیدیر. ایلک نؤوبه‌ده، «کیتاب دده‌قورقود»ون اوبرازلار عالمینه، سووئت خطلرینی، موتیولرینی، پئرسوناژلارینی اوسلوب خصوصیتلرینی بو تیپلی آبیده‌لردن تجرید اولونموش شکلیده اؤیرنمک اولماز. بونسوز «دده‌قورقود»ون بیر چوخ سیرلری آچیلماز قالاجاقدیر.

***

دده‌قورقود دونیاسی بو گون یالنیز قدیم متنلرده، یازیلی منبع‌لرده، مادی

مدنیت یادگارلاریندا قالمیش بیر دونیا دئییل. او، یاشاری بیر دونیادیر و آذربایجانیمیزین مختلف گوشه‌لرینده«تره‌کمه»، «ائلات»، کؤچری معیشتینده دده‌قورقود روحو، دده‌قورقود آب هاواسی، دده‌قورقود دیلی بو گون ده یاشاماقدادیر.

ائتنوقراف ق. قاراقاشلی آیریملار آراسیندا ایندی ده یاشایان دده‌قورقود موتیولرینی، خصوصیله تپه‌گؤز و اوغوزلا باغلی افسانه‌لری، ۱۹۴۵ نجی ایلده چوخ قوجا کیشیلرین دیلیندن یازمیشدیر. (بوباره‌ده بیر قدر سونرا).

آنام گنجه‌ده ائشیتدیگی (اوشاقلیقدا) «فلان کس،چوخ اوغوز آدامدیر» ایفاده‌سینی خاطیرلاییردی. بو ایفاده‌ده «اوغوز آدام» چوخ سرت آدام، اؤتکم آدام، «بوز اوزو اولان» آدام، حتی معین درجه‌ده کوبود آدام معنا چالارلاری ایله ایشله‌دیلیر. اوغوزلارلا (اوغوزلارلا آذربایجاندا بو گون بئله چوخ آدام «اوغوز» آدینی «اوغوز» شکلینده ایشله‌دیر) باغلی روایت «آذربایجان فولکلورو آنالوگییاسی»نا دا (II کیتاب) داخل ائدیلمیشدیر. بو روایته گؤره اوغوزلار چوخ قدیمده یاشامیش و بدنجه چوخ ایری، آزمان آداملار اولموشلار. ایندیکی آداملار اونلارین یانیندا چوخ بالاجا گؤرونورموشلر. روایتین آنتالوگییاداکی متنی بئله‌دیر:

«گونلرین بیر گونی اؤغوزلاردان بیری اینسان توتور، چکمه‌سینین بوغازینا قویوب ائوینه آپاریر. (بورادا «تپه‌گؤز» بویونون عنصرلری آیدین سئزیلیر. اورادا دا تپه‌گؤز باساتی چکمه‌سینین ایچینه قویور.) ائوده چکمه‌سینین بوغازیندان اینسانی چیخاریب آناسیندان سوروشور:

ـ آنا بو ندیر؟

آناسی اونا جاواب وئریر:

ـ اوغول بو بیزیم گله‌جک نسلیمیزدیر. گله‌جکده جیرلاشیب بئله اولاجاق.

اوْغوْز آناسینا دئییر:

ـ آنا اینانمیرام بیزیم نسلیمیز بئله بالاجا اولسون، من بونو سینایاجاغام، بونا بیر توربادا آرپا وئره‌جگم، اگر آپاریب منیم آتیمین باشینا سالا بیلسه، سن دئیه‌نه اینانارام. سالا بیلمه‌سه جوجو موجوددور.

اوْغوز اینسانا بیر توربا آرپا وئریب دئییر:

ـ آپار بو توربانی طؤوله‌ده آتین باشینا سال.

اینسان توربانی آتین یانینا آپاریر. آت او قدر بؤیوکموش کی، اینسانین بویو اونون دیرناغینادا چاتمیر. اینسان فکر ائلیر. موشقوروب توربانی تـرپه‌دیر آت آرپـا سسینی ائشیدنده باشینی آشاغی اگیر، یئمک ایسته‌یه‌نده اینسان تـوربانی آتـین باشینا گئچیریر.

اوْغوز آناسینا دئییر:

ـ آنا دوغرو دئیرسن، بونلار گله‌جکده بیزیم یئریمیزی توتاجاقلار».

همین روایتین بیر قدر باشقا واریـانتینی ق. قـارا قـاشلی آیـریملارین دیـلیندن یازمیشدیر. (سند ح.). بو واریانتدا دا اوْغوزلار چوخ ایری، آزمان وارلیقلاردیر، نهنگ قالاچالاری هؤروکداشلاری اونلار تیکیب. عادی آداملار اونلارین گؤزونده جیرتدانیدیرلار اوْغـوز اونـلاری آجـینّه آدلانـدیریرلار. قـاراقـاشلینین یـازدیغی وارایانتدا اوْغوز آجینّه‌نی چکمه‌سینین ایچینه قویور، بورادا دا اوْغوزون اؤزونـه مناسب چوخ یئکه آتی و اونون یئدیرتمک مسئله‌سی وار. آمما بورادا «آجینّه آیری فئنده اَل آتیر. آتین یئمینی دوردارلاییر؛ همیشه یئمکله دوْیمایان آت، ایندی یئمه توخونمور. نتیجه‌ده یئنه بو گون گـؤره‌ن اوْغـوز: دونـیانی، آی آنـا، بـو آجـینّه‌لر یئیه‌جکلر، دئییر.

بو روایتلری اوناگؤره بئله مسلسل گتیریریک کی، بورادا بیر نئچه ماراقلی مطلب وار. مطلبلردن بیرینجی‌سی اوْغوزلارین چوخ ایـری، آزمـان اولمـالاری مسئله‌سیدیر. معلومدور کی، اوْغوزلار حاققیندا یازانلار هامیسی X عصرده ابـن

فدلاندان توتموش XVII عصرده ابوالقاضی خان، آدام اولئاری و اولیاء چلبی‌یه قدر هر شئیدن قاباق محض بو جهتی اوغوزلارین عادی اینسان اؤلچـولریندن چوخ ایری، یئکه، آزمان اولماسینی قید ائدیرلر. آذربایجان قـورقودشناسی ش. جـمشیدوفون سـون واخـتلاردا تـوپلادیغی خـالق روایـتلرینده ده «قـورقود» قهرمانلاری، خصوصیله قاراجا چوبان سون درجه‌ده نهنگ آدام کیمی یاد ائدیلیر. اوْغوزلارین چوخ آزمان، ایری اولمالاری «کیتاب دده‌قورقود»ون اؤز متنینده دؤنه دؤنه، هم ده چوخ پارلاق، ایـفاده‌لی ائپیتئتلرله وئـریلمیشدیر. چـوبان او قـدر نهنگ‌دیر کی، بوتؤو بیر آغاجی کؤکلو کؤمجلی یئریندن قوپارا بیلیر. ساپاندی دا اؤزونه مناسبدیر. ساپانلا داش آتاندا «آتدیغی داش یئره دوشمز ایدی یئره دوشسه توز کیمی سؤورولاردی، اوجاق کیمی اؤیولاردی. اوچ ایله‌ده‌ک داشی دوشدوگو یئرین اوتو بیتمزیدی».

قه‌به‌له یاخینلیغیندا قدیم بیر قبرستانلیق حـاققیندا مـعلومات وئـرن رشـید بـی افندیف یازیر:

«سو و واخت اؤز ایشینی گؤروبلر؛ یویولوب آچیلمیش قبیرلرین ایچینده چوخ ایری اسکلتلرین چـوروین سـوموکلری وار. مـاراقـلی دیـر کـی، جـاماعات بـو سوموکلری آزامانلارا عاید ائدیر و اونلارا «اوغوز اؤلوسو» دئییر. رشید افـندیف همین قبرستانلیقدا سالار(سالور؟ آ.) پرینین اولدوغونو دا قید ائدیر. (سـند ح.). سالیان یاخینلیغیندا قیرخ چیراخ دئییلن یئرده‌ده ایری قبیرلر وار.(ماراقـلی‌دیر کی، قـدیم یـونان تـاریخچیسی سـترابـون آلـبانلارین دا چـوخ هـوندور بـؤیلو اولماسینی، اؤوچولوق مهارتینی و ۲۶ دیلده دانشدیقلارینی قید ائدیر). یوخاریدا مـثال گـتیردیگیم روایـتلرده اوغـوزلارین آتـلارینین دا چـوخ یـئکه اولمـاسی گؤستریلیر. بو باخیمدان اورخون آبیده‌لرینده ایگید گول تکینین آتینین آدیـنین آزمان اولماسی تصادف دورمو؟

گول تکین آبیده‌سینین باشقا یئرینده همین آتا «آز آتی» دئییرلر. «کیتاب

دده‌قورقود»دا «قازلیق آت» کیمی، «آز آتی» دا معین جنس آتلارا دئییلیر. اؤرخون آبیده‌لرینده آدی کئچن «آز» خالقینی ل. قوملیف «نامعلوم»، «سیرلی» آدلاندیریر. (سند ح.). بیر چوخ ائتنویم‌لرده ایزلری قالمیش «آز / آس» سؤی آدینین قاز / قاس و بوندان دولایی قافقاز و قاسپی آدلاری‌لا نه درجه‌ده علاقه‌دار اولوب اولماماسینی آراشدیرمالار آچا بیلر. شمالی قافقاز خالقلاریندان بیرینین قدیم آدی قاس اوق دور (قاس‌اوخ؟. مقایسه ائت؛ قازاخ رایونونون قدیم ساکن لری قاس‌اوخ، هابئله بوز اوخ، اوچ اوخ، اورخون یازیلاری‌ندا اون‌اوخ).

آزوْدان آزیخا(آزیخ آز اوخ؟)قدر بیر چوخ یئر آدلارینین ترکیبینده آز / آس ائلئمئنتی وار.(بو باره‌ده باخ: «آذربایجان فیلولوگییاسی مسئله‌لری» II بوراخیلیش. ۱۹۸۴ ج. ایـ جعفروفون «آذربایجان دامغالاری» مقاله‌سی).

محمود کاشغری‌یه گؤره افسانوی توران حؤکمداری افراسیابین قیزینین آدی قاز دیر (مقایسه ائت: «کیتاب دده‌قورقود»دا: «قازا بنزه‌ر قئزیم، گلینیم») و قزوین شهری ده بو آدلا باغلیدیر. رشیدالدین ده اوغوز قبیله‌لریندن بیری «یازار» آدلانیر. یاز اُر، آز ار اولا بیلر(ی نین صائتدن اول دوشمه‌سی تورک دیللری اوچون سجیه‌وی حالدیر: یؤلدوز اولدوز، ییلان‌ایلان، یئل ایل، یوجا اوجا و سایر).

بورادا بیزیم قید ائتمک ایسته‌دیگیمیز یالنیز اوغوزلارین اؤزلری و آتلاری حاققیندا بو آزمانلیق تصوورونون نئچه نئچه عصرلردن کئچیب ساخلانماسی، اصرارلا تکرارلانماسی مسئله‌سیدیر.

بو گونده آذربایجاندا قالماقدا اولان و خالق آغزیندا «اوغوز قبیرلری» آدلانان مزارلار حددن آرتیق ایری اؤلچولری ایله سئچیلیر. نهنگ اوغوز قبیرلریندن دانیشان ق. قاراقاشلی گده‌بی رایونونون لشکر کندینده ملا محمد الله‌وئردی اوغلو آدلی قوجانین صحبتینی یازمیشدیر:

اوْغوز باشقادیر. تپه گؤز باشقا. اوْغوز آدامدیر. بو قالاجیقلاری او تیکیب. اوْغوز کؤچری ایدی. هاردا اؤلوردو، اورادا باسدیریلیردی. اونا گؤره ده اوغوز

قبری آیریم تورپاغینین هر یئرینده وار. اونلار بو ماحالدا وه‌نگلری تیکه‌نلردن چوخ قاباق یاشاییبلار. (وه‌نگ کیچیک کلیسه، صومعه، زنگ قولله‌سی دئمکدیر آ). تپه گؤز دئو طایفاسینداندیر، تپه گؤزون ده اؤغوزلار کیمی بویو چوخ اوجادیر، آمما او آدام دئییل، کله‌سینده بیرجه گؤزو وار.» (قاراقاشلی، گؤستریلن اثری ص. ۳۱).

XVII عصرده آذربایجانا سفر ائتمیش آلمان عالمی و دیپلوماتی آدام اولئآرینین در بند یاخینلیغیندا گؤردویو «دده‌قورقود قبری» دئیه وئریلن مزاردا سیاحی بؤیوکلویویله حیرتلندیرمیشدیر. او یازیر کی: «امام قورقودون... قبری قایالی داغدا چاپیلمیش ایری بیر ماغارادان عبارتدیر».

آ. دیوانف ۱۸۴۸ نجی ایلده ائل آراسیندا «قورقود قبری» آدلانان چوخ ایری بیر داش قالاغینین فؤتو شکلینی چکمیشدیر. آ. اولئعاری اورمیادا «بویو اوجا بورلاخاتون»ون قبری کیمی نشان وئریلن مزارین دا چوخ ایری «قیرخ پلکان» اؤلچوسونده اولدوغونو نقل ائدیر.

دده‌قورقودون و عموماً اوغوزلارین بوی بوخونلو، آزمان اولماسینی اینانا بیلسه‌ک ده، هر حالدا اونلارین روایتلرده گتیریلن غیری اینسانی اؤلچولری، البته افسانه‌دیر. آمما هر افسانه‌نین بیر گئرچلیک مایاسی وار. بلکه ده ایری قبیرلرده باسدیریلماق معین اعتقادلا، آیین‌له، عادتله باغلی ایمیش و اوغوزلارین اؤزلری ده اوزاق خاطره‌لره چئوریلدیکلری چاغلاردا محض بو قبیرلرین اؤلچولرینه گؤره اونلار اولدوقلاریندان قات قات بؤیوک، اوجا، آزمان تصور ائدیمیشلر.

بو باخیمدان «کیتاب دده‌قورقود» متنینده اصرارلا تکرار اولونان «اوغوز زامانیندا»، «اول زامانلار» و باشقا فورمولار اوغوزلارین داستان بویلارینین یارانماسیندان چوخ قاباقلار یاشادیقلارینا و اثر یارانان دؤورده آرتیق چوخدان افسانه‌لشدیریلدیکلرینه، اساطیرلشدیریلدیکلرینه، میفیک‌لشدیریلدیکلرینه توتارلی ثبوتدور. و. و. بارتولدون فکرینجه «اوغوز زامانی» ایسلامیتین بیرینجی

عصرینه عایدیر. بو مسئله باره‌ده س. علیياروفون «آذربایجان خالقینین ائتنو گئنزی حاققیندا» مقاله‌سینده (آذربایجان خالقینین ائتنوگئنزی توپلوسو ۱۹۸۴) ماراقلی ملاحظه‌لر وار.

* * *

عمرومون آلتی ایلی «دده‌قورقود» بدیعی فیلمینین یارانماسینا حصر اولونوب، داستان و اونونلا علاقه‌دار نئچه‌نئچه کیتابی دقتله اوخوماق، تحلیل ائتمک، آراشدیرماق سسناری اوزه‌رینده ایش، فیلمین چکیلیشینده یاخیندان اشتراکیم... دوز آلتی ایل...

«دده‌قورقود» کینو پؤوئستی «آذربایجان» ژورنالیندا چاپ ائدیلدیکدن سونرا اثر حاققیندا مختلف رأیلر ائشیتدیم، آمما بیر ایکی رئپلیکانی حاضیردا توخوندوغوم مطلبه ده‌خلی اولدوغو اوچون بوردا گتیرمک ایسته‌ییرم: «کیتاب دده‌قورقود»ون اؤز متنینده اولان «تاراققا چاتلاتماق» ایفاده‌سینی منده سسناریمه سالمیشدیم و ایضاحینی یازمیشدیم: «تاراققا پارتلاییب برک سس وئرن فشنگ». بونو منه ایراد توتدولار: ایضاح ائتمک نه‌یه لازیمدی دئدیلر بیزیم کندلرده ایندینین اؤزونده ده اوشاقلار تاراققا چاتلادیرلار.

باشقا بیریسی ده منی مذمّت ائله‌دی: بعضی یئرلرده دیلی چوخ معاصرلشدیریرسن. هئچ دده‌قورقود قهرمانلاری دا «سورماق عایب اولماسین» کیمی بیزیم بو گون ایشلتدیگیمیز ایفاده‌نی ایشله‌دیرلر؟ مصاحبیمه خاطرلاتدیم کی، همین ایفاده داستانین اؤز متنیندندیر.

من بونونلا قید ائتمک ایسته‌ییرم کی، محض بو سایاق ایفاده‌لر عصرلر بویو دگیشیکلیکلره اوغراسالار دا، خالقین دئییم و دوشونجه طرزینین اوزون تاریخی مدتده ثابت قالماسینی گؤستریر.

«کیتابین» مختلف یئرلریندن گؤتوردویوم بو پارچالاری جمله قورولوشونا، دئییم شکلینه تفکر طرزینه فکر وئرین: «نه سیز قالین، نه بی‌ره‌ک قالسین، بیر آسکی قافتان وئردینیز، منیم باشیم بئینیم آلدینیز». «اوغول، هنر گره‌ک، هنر»، «هنری اوغول آتادانمی گؤرور اؤیرنیر، یوخسا آتالار اوغوللاردانمی اؤیرنیر، من سندن نه گؤردوم، نه اؤیرندیم».

«آ بیلر، اوغلان قانجاری (هانجاری) گئتدی اولا؟»، «باشیما قالینج، اوزومه توخونج اولماسین»، «بو یاغینین بو اوجو منه، اوبیری اوجو سنه». «تفو اوزونوزه، آلتمیش کیشی بیر اوغلانی توتامادینیز». «گئن دونیا باشیما دار اولدو»، «آمینه آدام سال گلسین» و سایر و ایـ آ.

داستاندان بیرجه سؤزونو بئله دگیشمه‌دن گتیردیگیمیز بو ایفاده‌لر و یوزلرجه بئله‌لری بوگونده بیزیم دانیشیغیمیز دیلدیر، ایشله‌تدیگیمیز عباره‌لر، ایدئومالاردیر. آداما تعجبلو گلیرکی، «کیتاب»ین متنینده ایشله‌نن «یولداش» (هم دوست هم ده آرواد، حیات یولداشی معناسیندا)، «ده‌رنک»، «قوروق» (قورو)، «آل‌آی» و بوکیمی نئچه نئچه سؤزو بیز بوگونده ائله همین آنلامدا ایشله‌دیریک. «کیتاب دده‌قورقود»ون آذربایجان تفکرونه، دیلیمیزین ایفاده طرزینه قانلا، سوموکله باغلی اولماسی مختلف علمی دلیلرله بیر سیرادا آن عادی سؤزلر، جمله‌لر، ایفاده‌لرله ده ثبوتاییتیر. بی‌ره‌ک اوچون ائلچی گئدن دده‌قورقود قاییدارکن اونو «دده اوغلانمی‌سان، قیزمیسان؟» سؤالی ایله قارشیلاییرلار. دده اوغلانام دئییر.

بوگونده همین مقصدله گئدیب قاییدان آدامی آذربایجاندا محض همین بو سؤاللا قارشیلاییرلار.

* * *

«کیتاب دده‌قورقود» جغرافی آدلاریندا اورتا آسیا توپونیمیکاسیندان

اثر علامت یوخدور. (ایکینجی یئرده تورکوستان سؤزو ائیله دیلیر. اوداکانکریت مکان کیمی یوخ، قازان و بایاندورا عاید ائپیئت کیمی:«تورکوستانین دیره‌گی». ماراقلی دیرکی، «کیتاب» دا «تورک» «تورک دیلی» سؤزلری ده یوخدور).

داستاندا کی یئر آدلاری اساس اعتباری ایله آذربایجانا، هابئله گورجوستانین، ائرمنستانین، تورکیه‌نین آذربایجانلا هم سرحد اراضیلرینه عایددیر. بو آدلارین بیر قسمی ایندی ده همین جور آدلانیر، بیر قسمی کئچمیشده بئله آدلانیب، بیر قسمینین ایسه معین‌لیگی دقیق دئییل، آنجاق گمان، فرضیه شکلینده نظردن کئچیریله بیلیر. دمیر قاپی دربند، بردع، گنجه، الینجه، قازیلیق داغی، قارا دنیز، بای بورت قالاسی، آمیت (دیاربکیر)، دادی‌آن قالاسی، کؤکجه دنیز، گون اورتاج (قاراباغدا)، آیغیرگؤزلو (کورون قولو)، سورمه‌لی، دره شام، ترابزون، تومانین قالاسی، دوزمورد قالاسی، چشمه (شاباران یاخینلیغیندا)، روم، شام، مردین قالاسی، آکساک (آخالسیک)، دانا سازی، آسلان یاتاغی، تالی سازی (سون اوچ آد یالنیز فرضیه‌دیر)، شؤروک شریر (بو دا مباحثه‌لیدیر).

* * *

آذربایجانین هر گوشه‌سیندن دده‌قورقود دونیاسینین عطری گلیر. یوردوموزون بوگونکو خریطه‌سینه نظر سالساق دده قورقود دونیاسی‌لا، «کیتاب»ین پئرسوناژلاری‌لا، موتیولریله، آنلایشیلاریلا. سؤزلریله اویارگلن نه قدر یئر آدلاری گؤره‌ریک.اونلارین بیر قسمینی بورداگتیره‌ک. «کیتاب دده‌قورقود» پئرسوناژلاریلا باغلی کند آدلاری: دده گونش (شاماخی رایونوندا). دده‌لی (آغسو، فضولی، خاچماز)، بایاندورلو (ترتر)، دوندار آزایلی، دوندار قوشچو (تووز)، دوندارلی (قوبا، تووز)، سالیر (سالور؟) (شمکیر). قلم قام («قام خان اوغلو بایاندیر»)، اوشالی (قوبا)، اولاشلی شیخلی (گؤی چای «اولاش اوغلو قازان»)، قازان بولاق،

قازانچی (گورانبوی، زنگیلان، آغ دره، جولفا) بیلیجی قورقان، (بیرینجی قؤرقود؟) (ده‌وچی)، خاتون بولاق (فضولی)، خاتینجالی (تووز)، خاتین بی لی (آغ دره‌ره)، قیپچاق (قاخ)، قوزانلی (آغدام «اوکچی قوزان»).

گؤی گؤلون یاخینلیغیندا کی قازان دورماز داغینین آدینی خالق ائتیمولوگییاسی زیروه‌نین شیش‌لیگی‌ایله باغلاییر، بو زیروه‌ده قازان، قاب بئله دورا بیلمیر. باشقا ایضاح دا اولا بیلر: قازانین (سالور قازانین) دایانمادان اؤتوب گئچدیگی داغ. اسماعیللی رایونوندا بدئوی بولاغی وار («کیتاب» دا بدئوی آتلار).

بئله بیر ایفاده وار: «بو بدئویلر یولودور، بوردا یابیلار قوییروغون بولار». م مولیف (باهارلی) گؤی چایدا قارا بوجاق (قارا بوداق؟) و قوبادا بایاندور کندلرینین آدینی چکیر (م. ولیف باخارلی) «آذربایجان» ۱۹۲۱). ائرمنستان (اراضیسینده ده آذربایجانلیلارین یاشادیقلاری بایاندورلو کندی وار.

ابوبکر طهرانی (XVI عصر) «کیتاب دیاربکرییه» اثرینده آغ قویونلو حؤکمداری اوزون حسنین اجداد حاققیندا وئردیگی شجره‌ده بایاندورخان اوزون حسنین ۵۳ جو باباسی کیمی گؤستریلیر. بو یاری رئال، یاری افسانوی شجره ۶۰ جی نسلده گئدیب نوح پیغمبره چاتیر. نوحون اوغلو، نوه‌سی و نسلی آشاغیداکی سیرادا گلیر: یافث، ابولجه‌خان، دیب یابوق، قاراخان، اوغوز، گون خان، بایاندور خان. دئمه‌لی، بو شجره‌یه گؤره بایاندورخان گون‌خانین اوغلو، اوغوزون نوه‌سی‌دیر. بایاندوردان اوزون حسنه قدر کئچن نسیللر آراسیندا بک دوز خان، بایات خان، سالور خان، بیله‌کن (بئی له کان) و بعضی باشقا آدلار ماراق دوغورور.(«کیتاب دیار بکرییه»نین مضمونویلا و بو شجره ایله منی تانیش ائدن تاریخچی اوقتای افندیفه تشکرومو بیلدیریرم). او. افندیفین وئردیگی معلوماتا گؤره ۶۹ آددان عبارت بو شجره‌ده معین آداملارین رئال تاریخی شخصیت اولمالاری قطعی تصدیق ائدیله بیلر. مثلاً اوزون حسنین ۱۶ جی باباسی شکتورخان خلیفه مأمون و امین دؤورونده (IX-VIII عصرلر) یاشامیشدیر.

۱۷نجی باباسی قیپچاق خان VIII عصرده الینجه قالاسیندا دؤیوشموش، ۲۴جو باباسی سونقور بی VI - VII عصرلرده (ایسلامدان قاباق) آلاگؤز و گؤیجه دنیزه گلیب «کفّارلا» ووروشموشدور. ایسلامدان قاباق هانسی کافرلرله ووروشدوغو آیدین اولمور. بایاندور خان حاققیندا «کیتاب دیار بکرییه»ده وئریلن معلوماتی منیم خواهشیمله او. افندیف فارسجادان ترجمه ائتمیشدیر: «پادشاه بایاندور خان («کیتاب دده‌قورقود»دا بایاندور خانی پادشاه آدلاندیریرلار آ). ایران، توران، روم، شام، مصر، ایفرنج، خطا، دشتی، قیپچاغی استیلا ائتدی؛ قاراباغ قیشلیغی و گؤیجه دنیزی یایلاقلاریندا بؤیوک قورولتای چاغیردی»(ص ۳۰-۱۱).

همین منبع حاققیندا معلومات وئرن خ کوراوغلو گؤیجه دنیزینین که‌پز آته‌گینده‌کی گؤی گؤلله ده‌گیشیک سالیر. حال بوکی، گؤیجه معلوم اولدوغو کیمی سیواندیر. (یئری گلمیشکن بئله بیر جغرافی آنلاشیلمازلیق علمده خزر دنیزی ایله‌ده علاقه‌دار یئر تاپمیشدیر. بو دنیزین مختلف آدلاری ایچینده (ساری دنیزی) آدی دا وار و بونو قیزیل اوردانین پایتاختی سارای شهری ایله علاقه‌لندیریرلر. دنیزله هئچ بیر علاقه‌سی اولمایان قیزیل اوردا پایتاختینین خزره نه دخلی وار؟ آبشه روندا خزرین ساحیلینده سارای کندی ایندی ده دورور. بلکه بئله بیر دبدبه‌لی آد داشییان کند واختیله دوغرودان دا مهم مسکن اولموش و اؤز آدینی ساحیلینده یئرلشدیگی دنیزه ده وئرمیشدیر). شکی‌نین داش‌اوز کندی داش (تاش) اوغوزلارلا علاقه‌ده اولا بیلر. عمومیتله، داش سؤزو ایله باغلی یئر آدلاری یالنیز تیکینتی ماتریالی‌یلا دئییل، چؤل، بایبر، ائشیک، دیشاری معناسی ایله ده علاقه‌ده گؤتوروله بیلر. (مقایسه ائت قیراق سالاحلی داش سالاحلی). بئله دیرسه داش بولاق، داشلی‌دا بو معنانی داشییا بیلر. گنجه‌ده اوزانلار محله‌سی و اوزانلار کوچه‌سی ایندی‌نین اؤزونده ده بئله آدلانیر.

آکادمیک ضیا بنیادوف و حسام‌الدین ممدوف ۱۷۲۸ جی ایلده ترتیب ائدیلمیش بیر وئرگی «دفترینه» اسناد ائده‌ره‌ک XVIII عصرده قازاخ طرفلرده

آلپؤوت، بایسونقار، قوت‌کندکیمی یئر آدلارینین، هابئله قورقود، بایاندیر، اؤکوز، اوغور، تورخان کیمی شخصی آدلارینین موجود اولدوغونو گؤستریرلر. (ادبیات و اینجه صنعت قزئتی ۲۱ ایيون ۱۹۵۲) «کور اوغلو» کیمی «دده‌قورقود» دا «دلیلر» سؤزو، ایگیدلر، قوچاقلار، جومردلر معناسیندا ایشله‌نیر. دئملی، دلیلر، ده‌لی ممدلی کیمی یئر آدلارینین اصل معناسی‌دا آیدینلاشیر. «دلی»نین بو «کوراوغلو»دا کی و «دده‌قورقود»دا کی مثبت معناسی بوگونکو دیلیمیزده «ده‌لی دولو» و «ده‌لی قانلی» سؤزلریندن قالیب. او دا ماراقلی دیرکی، «کیتاب»دا کی «دلیلر» ده‌لی دومرول، ده‌لی قارچار، اوغوز بی‌لرینی بیر بیر آتیندان ییخان ده‌لی دونداردوغرودان دا آغینا بوزونا باخمایان، ایپه ساپا یاتمایان ده‌لی دولو، ده‌لی سوی، چیلغین ایگیدلردیر. اوتوز ایکی (ایمیشلی) و اوتوز ایکیلر (بردع) کند آدلاری قدیم اوغوز قبیله قورولوشو ایله باغلی دیر.

قازان خانین «تولو قوشون یاوروسو» (بالاکنده و لئریکده تولوکندلری وار) آدلاندیریلماسینین، عمومیتله اوغوز تؤوم‌لرینین قدیم قوش اونقونلارینین ایزلری آذربایجانداکی اونلارلاکندین آدیندا قوشلا باغلی آدلاردا قالیب: قوشلار، قوشجا، قوشچولار. (هابئله اسماعیللی دا قوشئنجه قوش یئنگیجه). بعضی عالملر بو آدلاری هون قبیله‌لریندن اولان قوشانلارلا و مشهور قوشان دؤولتی ایله علاقه‌لندیریرلر. (اونقون مختلف اوغوز قبیله‌لرینین رمزی اولان مقدس قوشلاردیرکی، همین قبیله‌لره بو قوشلاری اؤولاماق یاساقدیر. آذربایجاندا دا لئی‌لک، قارانقوش، سیرغیرچین، بای قوش، شاناپیپک و بعضی باشقا قوشلاری اؤولاماق گوناه حساب ائدیلیر).

بوزگونئی (لاچین)، بوز آلقانلی (تووز)، بورلو (کلبه‌جر) (لاچین) و خصوصیله‌ده بوز آخلار (بردع) بوزوکلارلا علاقه‌دار اولا بیلر. «گلستان ارم»ده بورچالییا بوز چالا آدی وئریلیر.

قاراقویونلو،قاراپاپاق، قارابؤرک،گونئی‌قیشلاق، گونئی‌تپه، گونئی په‌یه،

اوچ تپه، اوچ اوغلان، آلتی آغـاج («دده‌قـوقود»دا آغـاج مسـافه اؤلچـوسودور)، چاپارلی، چاخماقلی قورچو، ده‌وه‌چـی، دمـیرلی، سـاعاتلی، دیـریلی، خـالاج، قارامانلی، آیدینلی ، بئق دیلی، شاهسئون، باهارلی دا دده‌قورقود دونـیاسی ایـله سسله‌شن، اویوشان آدلاردیر.

«کیتاب دده‌قورقود»ون بیر سؤزو آدی اوزه‌ریـنده خـصوصی دایـانماق لازیمدیر. بـو ایگـیدلرین یـوکسک تـیتولو «آلپ» سـؤزودور. آ. کـونونف «آلپ» سؤزونو «آلبا(ن)» کـلمه‌سیله عـلاقه‌لندیریر و عـالمین فـیکرینجه بـو سـؤز «آل» («آلمـاق» سـؤزونون کـؤکو) لئکسـئمیندن یـارانـمشیدیر... (آ. ن، کـونونف «روبوسلوونایا تورکمن» ۱۹۵۸ ص ۹۷). آلبادن) سؤزونون یـوردوموزون بـیر حیصه‌سی‌نین قدیم آدی آلبانییا آدینا نه قده‌ر یاخین اولدغو گـؤز قـاباغیندادیـر (اؤلکه، یئر، مکان، چوخلوق، جمعلیک، توپلو معناسینین بیلدیرن «آن» مورفئمی، لنکران، مده‌کان، آفشران، تـورکان، اوغـوزان، و سـایر تـرکیبینده ده وار. «آلپ» سؤزونه علاوه اولان «آن» شکلچیسی آلپای / آلبان سؤزونو یارادا بیلردی آلپلار یوردو، ایگیدلر اؤلکه‌سی، قوبا رایونونداکی آلپان کندیندن باشقا آذربایجاندا دؤرد آلپؤوت کندی وار بردع، قازاخ، گؤی چای و اوجار رایـونلاریندا. م. شـیرعلیف محمود کاشغرینین لغتیندن بحث ائدن مقاله‌سینده یازیر: «دیواندا» جمع حالیندا گؤستریجیلری «آن» و «غوت» مثلاً، اَره‌ن آداملار (اَر آدامدان)، آلپؤغوت ایگیدلر (آلپ‌ایگیددن) سؤزلری ماراق دوغورور. (سند ح.) آلپؤوت هم ده قبیله آدی‌دیر.

یوردوموزون آدی کئچن حیصه‌سینین قدیم آدینین باشقا واریانتلاری دا اؤز دیلیمیزین ماتریاللاریلا ایضاح اولونور. س. آشور بی لی «قـوسوداریسـتنوو شیروانشاخوف» کیتابیندا (۱۹۸۳) یازیر:

«آران سؤزو ایندی کی زامانا قدر آذربایجان دیلینده ایستی یئر، دوزَنگاه معناسیندا حفظ اولونور. «آران» سؤزو قدیم تورک دیللرینده باشقا هئچ بیر شرق دیلینده مشـاهده اولونـماییب (ص. ۵۷) «عـالیم قـئید ائـدیرکی، «قـدیم تـورک

دیللرینده بو سؤزون بیر معناسی دا اؤرتولو یئر، کولکدن گیزلی یئر، داغ اَتکلرینده وادی، چؤلدور (کورسیو مؤلیفیندن دیر آ.).

آغوان سؤزو ده ترکیبینده «آغ» مورفئمی اولان و دده قورقود دونیاسینین «آغ بان ائولری ایله» سسله‌شن سؤزدور. بورادا بیر ماراقلی مسئله‌نی ده قید ائتمک لازیمدیر. معلومدور کی، قدیم تورکلرده (هله چیندن گلن بیر عنعنه ایله) رنگلر هم ده دؤرد جهتی، دؤرد سمتی تعیین ائدیردیلر: شرق یاشیل، گؤی، غرب آغ آغجا، جنوب قیزیل (یعنی قیرمزی)، آل، شمال قارا. اودور کی مثلاً تورکمن‌لر اوچون خزر آغ دنیز، شیروانلیلار اوچون گـؤیجه دنـیز ایـدی. گـمان کـی، دده قـورقود دونیاسینین «قارشی یاتان قارا داغی» دا آذربایجانین شمال سرحدی اولان بؤیوک قافقاز سیرا داغلاریدیر. بـلکه آذربـایجاندا کـی بـیر چـوخ یـئرلرین، کـندلرین، شهرلرین، داغلارین، چایلارین، مئشه‌لرین، آدلارینین ترکیب حیصه‌سی اولان، آغ، قارا، گؤی سؤزلری ده یالنیز رنگ، یا بؤیوکلویو (قارا هـم ده ایـری، بـؤیوک دئمکدیر.) یوخ، بیر ده سمتی گؤستریردی. بو آیـیریجا آراشـدیرما مـوضوعسو اولسا دا، هر حالدا، آغ بـان (یـعنی دامـی آغ) ائـولر آغـدام، آغـداشـی و بـاشقا توپونیم‌لره اویغون گـلمکله یـاناشی آغـوانـلا دا سسـلشیر. شکـیلده «آغـوانـلار» محله‌سی ایندی ده بئله آدلانیر.

دده‌قورقود دونیاسینین بیر واجب سؤزونه ده نـظر سـالاق. بـودا «بـوی» سؤزودور. بؤی داستاندا هم قبیله، قوم، طایفا مـعناسیندا، هـم ده فـصیل، رول، حکایت معناسیندا ایشله‌نیر. اوغوزلار اوچون کیمین هانسی بویدان اولماسی مهم مسئله سایِیلیرمیش. محمود کاشغری قید ائدیرکی، اوغوزلار گـؤروشرکن ایـلک اؤنجه «بوی کیم؟» و یا «کـؤکون کـیم؟» سـؤالیـنی وئـره‌رلرمیش. «دده‌قـورقود» قهرمانلاری بیر بیرلری ایله تـانیش اولمـادیقدا، یـا دوشـمنله دؤیـوش قـاباغی خبرلشنده ده ایلک اؤنجه بؤیو، کؤکو سؤیو سوروشورلار. بئی‌ره‌کله بانی چیچک ایلک گؤروشلری زامانی قیزین بئی‌ره‌گین هارادان گلدیگی سؤالینا اوغلان: ایـچ

اوغوزدان جاوابینی وئریر.

فصیل‌لرین، قوللارین بوی آدلاماسی ایله باغلی داستاندا «بویلاماق» (بوی بویلاماق) فصلی ده ایشله‌نیر. دده قورقود اؤزو بایات بویوندادیر. بایاتی (بوی آتی) فولکلوروموزون و موسیقی‌میزین تئرمیندیر. بو قدیم سؤز بوگونکو حیاتیمیزدا و دیلیمیزده مختلف شکیللرده قالماقدادیر.

بوی بوی بوخون، بوی آتماق بؤیومک، بوی اؤلچو (مدت، یول بویو) بویلاماق بویونون اوزادیب باخماق و باشقا معنالاردا ایشله‌نیلیر. حامله قادینلارا بویلو دئییرلر. بلکه پویلو (بویلو) توپونیمی ده بو سؤزله باغلیدیر. هر حالدا آغدامین بوی احمدلی (احمدلی قدیم اوغوز قبیله‌لریندن‌دیر). جولفانین بوی احمد، لئریکین، بوی کندیل، جلیل آبادین بوی خانلی کندلرینین بوی قبیله آنلاییشی ایله علاقه‌سی آیدین‌دیر. گوران بویون‌دا همچینین داغلاریمیزدا بوی‌چیچگی، بویماده‌رن، ده‌لی بوی بیتیردیر. داغلاریمیزدان دده‌قورقود دونیاسینین عطری گلیر.

* * *

هر دفعه یولوم داغلارا دوشنده (افسوسلار کی، تئز تئز دوشمور) ائله بیلیرم کی، دده‌قورقود دونیاسیندایام. کیتابلارین دده‌قورقود دونیاسیندا یوخ دومانی ایله، یاغیشی ایله ننه‌قورشاغی‌لا بویماده‌رنی، قان ته‌په‌ری، چوبان یاستیغی، قوزو قولاغی، کئچی قولاغی، یئملیگی، قیرخ بوغومویلا، اَوه‌لیگی‌له، قویون‌لا، کئچی‌سی‌له، «سورو، پئندیری، قایماغی بؤل، قارلا یاغمور یاغاندا چاخماغلی، قارانلیق آخشام اولاندا قایغی‌سی» چوبانلار ایله مین ایللر بوندان قاباقکی تکین همین بو داغلاردا کئچن حیاتدان خبر وئره‌ن دده‌قورقود دونیاسیندا.

۱۹۸۳ جو ایلین پاییندا شوشالی دوستلاریملا بیرلیکده ایلک دفعه قیرخ

قیز یایلاقلارینا قالخدیم. سون چوبان آلاچیقلارینا چاتدیق، بوندان یوکسکده آرتیق هئچ بیر اینسان مسکنی یوخ ایدی. اوزاقدا ساری بابا داغینین دومان ایچینده ایتن سیلوئتی، یاخیندا آیاقلاریمیزین آلتیندا شئه‌ده‌رن اوتو یایین اَن قیزمار گونونده ده بو اؤتون لچه‌گینده شئه قالیر آدی دا بوردان‌دیر. قدیم قاراباغین ان گؤزل گوشه‌سی اولان قیرخ قیز یایلاقلارینین آدیم آدیم کئچدیگیمیز، یا اوزاقدان اوزاغا سئیر ائله دیگیمیز هر قاریشی دده‌قورقود دونیاسینین سوراقلاریدیرکئچیلی داغی، پری چینقیلی، آیغیر قایاسی، آیغیر بولاغی، داشلی یورد. تلاشلا بولودلار توپلاشان گؤیه باخیرام. قوجا چوبان، عاصی اولمایین، دئییر، یاغیش یاغمایاجاق. قیسیر بولود دور. آلاچیغینا گیریریک. آیران گتیریرلر. ایچمکله دؤیماق اولمور. «آیرانا دؤیوران دئمه‌دی اول دده‌قورقود».

همین ایلین پاییزیندا قلم دوستلاریم اکرم آیلیسلی و مولود سلیمانلی ایله مولود گیلین اوزاق داغ کندلرینه گئتدیک. یولوموز گورجستان اراضی‌سیندن کئچیردی. یول اوسته قاباغیمیزا چیخان آذربایجان کندلرینین آدی دا دده‌قورقود دونیاسینا منسوب ایدی: کپنکچی، (کپنک «کیتاب دده‌قورقود»دا یاپینجیا دئییر). قاچاغان (قاچاغان آت)، تکه‌لی، ییرغانچی، یاووقلو، ایمیر کندلری. مولود گیلین کندینده ائشتدیگیم آذربایجان دیلی قدیم دده‌قورقود دیلینی خاطیرلادیر. کیشی‌لر هر سؤزلرینی آتام ـ آنام، قادینلار: عؤمروم گونوم مراجعتی‌ایله باشلاییر. مولودون بؤیوک قارداشی چوبان کرم دانیشدیقجا منه ائله گلیردی کی، قارا چوبان دانشیر، بلکه ده بو حیاتا یاخشی بلد اولانلار اوچون منیم گتیردیگیم سؤزلر چوخ عادی و تانیش گؤرونه‌جک. آمما من بو کلمه‌لری ایلک دفعه بوردا ائشتدیم: «توپ یئر» دوز یئر. «خام تاپیر» تزه، تر اوتلاق. «چؤیسه‌مک».

ـ چؤیسه‌مک نه‌دئمکدیر؟ سورو اوتلایا اوتلایا گئدنده بیردن دایانیر بیر یئرده، قوزونون هره‌سی بیر طرفده اوتلاماغا باشلاییر، بونا دئییرلر چؤیسه‌مک، چؤیسویور.

مولود کندلرینین دیلینده خاراکتر بیر جمله گتیریر: «قەندەیین قاشینا سەوەر، شووەیە کویل دولاندا آغزینا جۆمبۆز قیمزیرلا».

دەقورقود دونیاسینین دیلیدیرمی بو دیل؟ مؤلود بو جوملەنی بو گونکو دیلیمیزە «چئویریر». «خندەیین قاشینا اوزان، تەلەیە بالیق دستەسی دولاندا آغزینا تورپاق آت».

- باشلاری دؤورەلەمە ییغیب بیچَنکده بیر یئر آییریرلاربونا خالخال دئییرلر. قدیم خالخال شهری یادیما دوشور.

منی اَن چوخ مات قویان کرمین دیلیندەن ائشیتدیگیم سای سیستمی دیر: اوچ اوتوز اون «یعنی یوز». بو کی «کیتاب دەقورقود»دا حفظ اولونموش اَن قدیم سای سیستمی‌دیر، بوردا بو اوزاق داغلار دا دگیشمز قالیب، چوبانین سورونو سایماق اصولو (میرزه جلیل بونو «آنامین کیتابی»ندا گتیریر) کیتاب دەقورقودون متنینده اولماسا دا دەقورقود دونیاسیندان سوراقدیر. تاخچایا یومورو یومورو آغ قورودلار دوزولوب، اونلار دا دەقورقود دونیاسینین نشانەلریدیر، اصل کؤچری آذوقەسی، اوزاق یول احتیاطی‌دیر...

داغلارین اوجا یئرینه هالئی بولاغینین یانینا، اوْی (اوْو) درەسینه قالخیریق. بورا «قیزلار درەسی» ده دئییرلر. بلکه دوزو «قوزلار درەسی»دیر. آخی بورداکی ایری قبیرلره یئرلی جاماعت «اوغوز قبیرلری» دئییر.

کرم بلدچیلیک ائدیر، یئرلرین، بیتکیلرین،اوتلارین چیچکلرین آدینی چکیر. پرپه تؤیون (آنامین بیر ایفادەسی یادیما دوشور: پرپه تؤیون توخوموکیمی هر یانا سپەلەنیبلر)، اوزەرریک، جینجیلیم، بالدیرغان («قوروموش بالدیرغانین توملاری اَزیلنده چوخ توند ایی وئریر»)، گندالاش، گیجیتکان، («تزه گیجیتکانی ازیب یئسن، یا قووروب اوستونه یومورتا وورسان»)، ساری چیچک بوی‌مادەرەن. دونیانین اَن گؤزەل چیچکلری بورداداییر. ماوی چیچکلری ایله ظریف قیرچین توماْنلی قیزا بنزەین چیچَگین آدینی هئچ کرم ده بیلمیر.

کرم قورددان جاناواردان دانیشیر، اؤزو ده ائله ایلیق، ائله مهربان دانیشیر کی.... بیردن اؤزو اؤز سؤزونو کسیب اطرافا بویلانیر: «قورد آنیلان یئره گلر» دئییر. چوبانلارلا قوردون چوخ غریبه مناسبتلری وار. بو مناسبتده بیربیرینین گوجونه قارشیلیقلی حؤرمت، جنگاورلیک، غیرت، اَرک چالاری دا وار. قویون کسنده آپاریب قوردون کاهاسینین قاباغینا قویورلار. آخی قورد یازیق دا بیرتەهر دولانمالیدیر. قورد داها او چوبانین سوروسونه دەیمز.

چوبانلاردان بیری امضالانمیش عهد نامەنی پوزوب، جاناوارین بالاجا بالالارینی اؤلدوروب. «بوتون قیشی قورد قصاص آلدی کنده دیوان توتدو».

جاناوار آتی‌دا قوور، آت قاچیر، آمما غیری اختیاری دؤنوب گئری باخاندا مطلق بودرەییر جاناوار دا اونو او واخت هاقلاییب بوغازینی اوزور.

«کیتاب دەقورقود»ون قوردا غریبه بیر محرملیک، حؤرمت حسلری ایله آشیلانمیش پارچالاری یادیما دوشور:

قارانقو آخشام اولاندا گونو دوغان!
قار ایله یاغمور یاغاندا اَرکیمی دوران!
قاراقوچ آتلار کیشنەشدیرن
قیزیل دەوه گؤرنده بوْزلا شدیران!
آغجا قویون گؤردویونده قویروق چارپیب قامچیلایان!
آرخاسینی اوروب برک آغیلین آردین سؤکن!
قارماییب قوچ سیمیزین آلیب توتان!
قانلی قویروق اوزوب چاپ چاپ اودان!
آوازی قاباکؤپکلره غوغا سالان!
چاخماقلیجانا چوبانلاری دونله یویوردەن!
اودومون خبرینی بیلیرمیسن، دەئگیل مانا!
قارا باشیم قوربان اولسون، قوردوم، سانا!

بو داغلاردا ائله چوبان تاپیلماز کی، دفعه‌لرله جاناوارلا راستلاشماسین. ایتلر «غیرتلی ایتلر» اولسا (کرمین ایفاده سیدیر)، جاناواری یاخین قویماز، آمما جاناوارلا دیل بیر اولوب سورویه خائن اولان ایتلر ده وار. کرمین اؤز ایتینین آدی چوخ قدیملردن گلن بیر آددیر: قانیق.

کرم سورودن دانیشیر: قوزودا غریبه بیر حیس وار، قاباقجادان اؤز آخیرینی بیلیر. صاباح کسیله‌سی قوزونون ائله بیل اوره‌گینه دامیر، همیشه بیر قارانلیق یئر آختاریر کی، باشینی سوخسون. کئچینین ایسه بیر موردار جهتی وار قیزا، گلینه پیس گؤزله باخیر. مؤلود دئییر کی، یقین ائله بو عصرلرین درین لیکلرلریندن گلن بیر اینستینکتله جاوان قیزلار دا کئچی گؤره‌نده همیشه پاققیلداشیب گولوشورلر.

مؤلودون یازیلاریندان منی آن چوخ جلب ائدن اونون بو حیات طرزینی یاخشی بیلمه‌سی، دویماسی و ایفاده ائتمه‌سیدیر. بو اسلوبون، بو روحون، بو دیلین کؤکلرینی اوزاق داغ کندینده داها آیدین دویدوم. ائله «کؤچ» ده دیلی، روحو اعتباریله دده‌قورقود دونیاسینین بیر داشی، بیر بولاغی، بیر کؤتوکجه‌سی دئییلمی؟

* * *

یوخاریدا قید اولوندوغو کیمی «کیتاب دده‌قورقود» نه قدر داهیانه بدیعی اثر اولسا دا، اونون اهمیتی تک یالنیز ادبی آبیده اولماقلا قالمیر. «کیتاب»ین اهمیتی و آذربایجان تاریخینده بؤیوک میسسیاسی داها گنیش‌دیر.

«کتاب دده‌قورقود» تاریخیمیزین تمل مسئله‌سی آذربایجان خالقینین منشأیی و مسکنی مسئله‌سیله بیر باشا باغلیدیر. داها دوغروسو بو مسئله‌لرین تام دقیق‌لیکله

آچیلماسی اوچون آن اعتبارلی منبع و مأخذدیر.

درزدِن نسخه‌سینده کیتابین تام آدی «کیتاب دده‌قورقود آلالسان (علی لسان) طایفهٔ اوغوزان» شکلینده‌دیر.

بو آددان و کیتابین مضمونوندان چیخیش ائده‌رک «دده‌قورقود اوغوزلاریندان» دانیشماق اولار. بئله بیر تئرمینین ایشله‌دیلمه‌سی اونا گؤره واجبدیر کی، بعضاً عمومی اوغوز آنلاییشی «کیتاب دده‌قورقود»دا حاقلاریندا بحث ائدیلن اوغوزلارلا تام عینیت تشکیل ائتمیر. موافق متنلرله تانیش اولدوقدا آیدین گؤرورسن کی، رونیک داش آبیده‌لرده اؤز حیاتلارینی عکس ائتدیرمیش «اورخون اوغوزلاری ایله» نغمه‌لری، ضرب مثللری، روایتلری «دیوان لغت التورک»ده توپلانمیش اوغوزلارلا، X عصرین عرب دیپلماتی ابن فدلانین وولگا بویوندا راستلاشدیغی معیشتلرینی، عادتلرینی مفصل و معین افراطلا، اکراهلا تصویر ائتدیگی اوغوزلارلا، حتی خیوه‌لی ابوالقاضی خانین «شجره‌یه تراکمه»سینده تاریخلری قلمه آلینمیش اوغوزلارلا «دده‌قورقود اوغوزلارینی» بیر سیرا عمومی جهتلر یاخینلاشدیرسا دا بونلار باشقا باشقا خالقلاردیر، معیشت، اینام، تاریخی روایتلر و حتی دیل (آن یاخین اورتاقلیقلاری دیلدیر) باخیمیندان بیر بیریندن چوخ فرقلی خالقلاردیر. مثلاً، ابن فدلانین اوغوزلاردا گؤردوکلری بیر چوخ عادتلر «دده‌قورقود اوغوزلارینا» تمامیله یابانجیدیر. ابن فدلانین گؤردویو اوغوزلارین عادتی اوزره ار اؤلنده اونون آروادینی، آتینی، قول قارداشینی دا اؤلدوره‌رلرمیش (سند ح.). «کیتاب دده‌قورقود»دا بو عادتین ایزی سوراغی یوخدور. عکسینه بامسی بی‌ره‌ک خائنجه‌سینه یارالانیب جان وئره‌رکن اؤلوم قاباغی وصیت ائدیرکی، آروادینی قازانین اوغلو آلسین. سگره‌ک قارداشینی قورتارماق اوچون دؤیوشه گئده‌رکن آروادینا «منیم اؤلدویومو بیلسن... گؤزون کیمی توتارسا، کؤنلون کیمی سئورسه، اونا وار گیل» دئییر. ابن فدلانین تصویر ائتدیگی اوغوزلار اؤلن ایگیدین قبری اوستونده اونون اؤلدوردوگو یاغیلارین

ساییناجا داش آبیده‌لر بال باللار قویارمیشلار. (بو عادت اورخون اوغوزلاریندا دا وار). «کیتاب دده‌قورقود»دا بو عادتین هئچ بیر اثر علامتی یوخدور. هم اورخون یازیلاریندا، هم ابن فدلانین کیتابیندا گؤستریلن «شاد»، «یابقو» رتبه‌لری «کیتاب دده‌قورقود»دا یوخدور. (ابن فدلاندا «غوزلارین» اوغوز سؤزونون عرب شکلی پادشاه یابقو اونون معاونی گوده‌رگین (گوزه‌رگیندیرم) بلکه بو رتبه گؤرمک (نظارت ائتمک) فعلی ایله باغلیدیر.

«ابن فدلان اوغوزلاری ایله» دده‌قورقود اوغوزلارینین عادت فرقلرینی یالنیز دینی سببلرله ایضاح ائتمک اولماز («کیتاب»ین پئرسوناژلاری مسلماندیرلار، ابن فدلانین تصویر ائتدیگی اوغوزلار ایسه هله مسلمانلیغی قبول ائتمه‌ییبلر). «کیتاب دده‌قورقود» اوغوزلاری بوتون باشقا مقاملاردا ایسلامدان قاباقکی عادت عنعنه‌لرینی حیوانلارلا، قوشلارلا، طبیعت له باغلی اسکی اینانملارینی اونوتمامیشلار.

«کیتاب دده‌قورقود» داستانینین ایلک معتبر تدقیقاتچیلاریندان و. و. بارتولد بو داستانین قافقاز محیطینده یاراندیغی‌نی گؤستریردی. آ. ی. یاکوبووسکی ده داستانی بو اراضی ایله باغلاییر و قید ائدیرکی، «کیتاب دده‌قورقود»ون درزدِن نسخه‌سی آذربایجاندا یازیلا بیلیب. ک. اینوسترانسئو، و. ژیرمونسکی، آ. کونونوف کیمی مشهور تورکولوقلار «کیتاب دده‌قورقود»ون آذربایجان خالقینین اجدادلاری طرفیندن یارادیلدیغینی تصدیق ائدیلیر. تورک عالملری. او جمله‌دن م. ف. کؤپرولو «کیتاب دده‌قورقود»ون آذربایجانا باغلی اولماسینی گؤستریرلر. افلاطون جم گونئی اونون دیلینین اَن چوخ آذربایجان دیلینه یاخین اولدوغونو قید ائدیر، سوآد حصارچی ایسه داستانی نشر ائده‌رکن بو گون هر بیر آذربایجانلی‌یا آیدین اولان سؤزلری «استانبول آغزی ایله «تورکلشدیردیگینی» اؤزده گؤستریر. (مثلاً «من» یئرینه «بن»، «دئمزم» یئرینه «دئمم»، «گلییوروکن» عوضینه «گلییورکن»، «گئده‌رسن» عوضینه «گئدییورسان» و سایر).

تورکیه‌ده «کیتاب دده‌قورقود»ون اَن تانینمیش آراشدیریجی‌لاری و ناشرلری اورخان شایق گؤک‌یای و محرم اَرگین‌دیر.

۱۹۷۵ ایلده استانبولدا اولدغوم زامان شایق گؤک‌یایین کیتابلارلا، اَل یازمالاری ایله دولو اولان ائوینه گئتدیم، تانتیش اولدوق، خیلی صحبت ائتدیک. اوزون ایللرین زحمتی نتیجه‌سینده حاضرلادیغی مین صحیفه‌لیک کیتابی، منه باغیشلادی. بو اثره «کیتاب دده‌قورقود»ون متنی، شهرلر، علاوه اویغون متنلر، لغت، یئر، آدام‌آدلاری، بیبلیوقرافییا و سایر داخلدیر.(اورخان شایق گؤک‌یای. دده‌م قورقودون کیتابی. استانبول. ۱۹۷۳).

همین کیتابیندا اورخان شایق گؤک‌یای «درزدِن یازماسیندا آچیق اولاراق آذری شیوه‌سی اؤزه‌للیکلری گؤزه چارپماقدادیر» ـ قناعتینه گلیر. محرم اَرگین ده «دده‌قورقود کیتابی بو گون اَلیمیزده اولان بو متنی ایله آذری ساحه‌سینین اثری دیر» دئییر. (محرم اَرگین دده‌قورقود کیتابی. متن سؤزلوک، آنکارا، ۱۹۶۴ ص ۱) محرم اَرگین فکرینی داها گئنیش شرح ائده‌رک یازیر: «کیتاب دده‌قورقود بوتونلوکله آذربایجان تؤره‌مه‌سیدیر. بو باره‌ده شخص آدلاری و کیتابین توپونیمیاسی چوخ شئی دئییر. یالنیز بو دئییل، اثرین دیلینده ده آذربایجانین دامغاسی وار. کیتابین مضمونویلا تانیش اولان کیمی بو اؤلکه‌یه دوشورسن. لئکسیکا، فرازئولوگییا، مورفولوگییا، سینتاکسیس هر سطرده بیزی آذربایجان تورک دیلی ایله قارشی لاشدیریر». م اَرگین اونو دا قید ائدیرکی، «کیتابی اوخویارکن اؤزونه ترَکمه محیطینده حس ائدیرسن».

قدیم اوغوز، آذربایجان و تورکمن فولکورونا عاید بیر سیرا دَیرلی تدقیقاتلارین مؤلفی اولان موسکووا عالمی خالیق کوراوغلو داستانین آذبایجانا باغلیلیغی حاقیندا توتارلی دلیللر گتیریر و اوغوزلارین (دده‌قورقود اوزغوزلارینین آ) مسکنی حاقیندا یازیرکی اونلار «آذربایجانین دئمک اولارکی، بوتون معاصر اراضی‌سینده و ائرمنستان، گورجستان اراضی سینین معین

حصه‌لرینده یاشاییردیلار. بو معاصر آذربایجانلیلارین ایندی یاشادیغی یئرلره اویغون گلیر».

آذربایجان عالم‌لرینین (ح. آراسلی، ع. دمیرچی زاده، آ. سلطانلی، م. رفیعلی، م. تهماسب و باشقالارینین) «کیتاب دده‌قورقود»و خالقیمیزین دانیلماز آدبی آبیده‌سی کیمی اؤیرنیلمه‌لری طبیعی‌دیر.

بئله‌لیکله گؤروروک کی، سوْوئت و دونیا علمی «کیتاب دده‌قورقود»ون ایستر، منشأ، قایناق، ایستر اراضی، ایسترسه ده دیل باخیمیندان آذربایجان خالقینا منسوبیتی فکرینی قطعی شکیلده تدقیق ائدیر: دئملی، «کیتاب دده‌قورقود» آذربایجان اوغوزلارینین اثریدیر و دده‌قورقود اوغوزلاری آذربایجان اراضی‌سینده مسکون اولان آذربایجانلیلاردیر.

«کیتاب دده‌قورقود»ون آذربایجان تاریخی اوچون اَن بؤیوک، اَن اساس و اَن بیرینجی خدمتی بوندان عبارتدیر.

«کیتاب»ین ایکینجی خدمتی ایسه اوندان عبارتدیر کی، دده‌قورقود اوغوزلارینین یعنی آذربایجان اراضی‌سینده یاشایان اوغوزلارین قدیملیگی، باشقا سؤزله دئسک، «دده‌قورقود»ون قدیم لیگی بو تورپاقدا یاشایان آذربایجانلیلارین بو توزپاقدا یاشامالارینین چوخ اوزاق تاریخینه اَن توتارلی دلیلی‌دیر.

بو مسئله‌لر آذربایجان تاریخی اوچون چوخ واجب پروبلئم‌لر اولدوغونا گؤره اونلارین اوزه‌رینده داها اطرافلی دایانمالیییق. بو بیر ده اونا گؤره واجبدیر کی، همین مسئله‌نین شرحینده دویونلو، بعضاً ایسه تام منطق‌سیز مقاملار وار. اگر بیز «کیتاب دده‌قورقود» و قطعی شکیلده آذربایجان ادبیاتی نمونه‌سی حساب ائدیریک‌سه، اگر «کیتاب»دا صحبتین اوغوزلاردان (آذربایجان اوغوزلاریندان آ) گئتدیگینه شک‌شبهه‌میز یوخدورسا و دئملی قدیم آذربایجان اوغوزلاری بیزیم اجدادلاریمیز، دده بابالاریمیزدیرسا، او زامان نییه بعضی معتبر تاریخ

کیتابلاریمیزدا اوغوزلاردان باسقینچی، اشغالچی، هم ده گلمه کیمی دانیشلیر. بو «ایکی باشلی مناسبت»، «علمی ریاکارلیق» بیردفعه‌لیک آیدینلاشدیریلمالیدیر. نه اوچون بو گونکو دیلیمیزله، بو گونکو یئر آدلاریمیزلا توپونیم و هیدرونیم‌لریمیزله هئچ بیر علاقه‌سی اولمایان، عادتلرینی، معیشتینی، اینام و عقیده‌لرینی، فلسفی و اخلاقی باخیشلارینی بیلمه‌دیگیمیز جوربه جور قبیله‌لری اونلارین بعضی‌لرینین آدلارینی بئله دیلیمیزده نالاییق سسلندیگینه گؤره بوردا گتیرمگی روا بیلمیرم قیدسیز، شرط سیز آذربایجان خالقینین ائتنوگئنئزینه داخل ائدیرلر، خالقیمیزین سوی کؤکونون اساسینی، اؤزولونو تشکیل ائدن دده‌قورقود اوغوزلاری حاققیندا ایسه حقارتله، نفرتله، غضبله دانیشیرلار؟ اگر بو گون بیز عصرلردن یادیگار قالمیش، دده بابالاریمیزین قورویا قورویا یاشاتدیقلاری آنا دیلیمیزی سونرادان دگیشدیگیمیز، زورلا بیزه قبول ائتدیریلمیش بیر دیل، کلمه‌لرین، باسقینچیلارین، اشغالچیلارین دیلی حساب ائتسک، داها نییه بو دیلله فخر ائدیریک، نییه اونو «آنا دیلی» کیمی مقدس آدلا آدلاندیریریق؟

آنا دیلیمیزین گلمه کؤچری طایفالار طرفیندن دگیشدیریلمیش دیل اولماسی فکری تحقیرآمیزلیگی ایله برابر علمی جهتدن‌ده اساس‌سیز و منطق‌سیزدیر.

اگر اجدادلاریمیز بو گون بیزیم دانشدیغیمیز دیلدن تماملیه فرقله‌نن باشقا سیستملی بیر دیلده دانیشیلارسا نه اوچون دیلیمیزین سینتاکسیسینده، مورفولوگییاسیندا بو گمان ائدیلن اوّلکی دیلین اثر علامتی یوخدور. دیلیمیز باشقا سیستملی داها قدیم لای اوستونده قورولسایدی، یا بو لایلا جالانسایدی، بودانسایدی بئله بیر چارپازلاشمانین علامتلری مطلق آشکار گؤرونملی ایدی. حال‌بوکی آذربایجان دیلینین آلتیندا، هئچ بیر باشقا سیستملی دیل قاتی یوخدور، دیلیمیز یالنیز اؤز کؤکلری اوزه‌رینده یوکسلیب. آذبایجان دیلینین قورولوشو دا اونون اؤز کؤکلرینه، تملینه و انکشاف قانوناویغونلوقلارینا باغلیدیر. اَن قدیم و دولغون دیل آبیده‌میز «کیتاب دده‌قورقود» اَن صاف، اَن تمیز، اَن آز یابانچی تأثیرلره

معروض قالمیش بیر دیلین اؤرنه‌یی‌دیر. یوخاریداکی جمله ده ایشله‌تدیگیم «تأثیر»، «معروض» و بوکیمی نئچه نئچه سؤز دیلیمیزین لغت ترکیبینه چوخ سونرالار کئچیب. دیلیمیزین سونرادان ده‌ییشمیش دیل اولماسی کونسئپسییاسی دوز اولسایدی، اونداگره‌ک داها ائرکن مرحله‌لرین دیل آبیده‌لری، داها قاریشیق، داها بولانلیق، چالپاشیق بیر دیل نمایش ائتدیرَیدیلر. دده‌قورقود دیلینین دورولوغو بو دیلین خالقیمیزین ایلکین دیلی اولماسینا آن توتارلی دلیلدیر. (سونراکی عصرلرده ده دیلمیزین بو دورولوغو ائل ادبیاتیندا، دانیشیقدا ساخلانیردی یازیلی ادبیاتمیز ایسه عرب‌فارس تأثیری ایله یاد سؤزلرین آرتماسی حسابینا آغیرلاشیر.

ایسلامین عصرلر بویو فارس ادبیاتینین یوز ایللر عرضینده قووتلی بدیعی ائستئتیک معنوی تأثیری دیلیمیزی ده‌ییشدیریب فارسلاشدیرا بیلمه‌دیگی حالدا کؤچری کلمه‌لرین قیسا مدتده (XI ـ X عصرلر) بوتون بیر خالقین دیلینی یئرلی دیبلی دگیشدیرمه‌سینه نئجه ایناناماق اولار؟

آذربایجان دیلینین کؤکو، اساسی، تمَلی، اوغوز دیلیدیر. اوغوزلارین آذربایجاندا مسکون اولمالاری سلجوقلارلا برابر XI ـ X عصرلرده توریاغیمیزا گلمه‌لری ایله باغلانمالیدیر، چوخ‌چوخ داها اؤنجه‌کی دؤرلرده بورادا یاشادیقلارینین تصدیقینه اساسلانمالیدیر.

بو باخیمیدان اوغوزلارین اؤزلرینه ده داها اوبیئکتیو، علمی مناسبتله یاناشمالیییق. هم ده صحبت عموماً اوغوزلاردان یوخ، محض دده‌قورقود اوغوزلاریندان، آذربایجان اوغوزلاریندان گئتمه‌لیدیر.

***

آذربایجان اوغوزلارینین تاریخی درئپوتاسیپاسینی حقیقتده اولدوغو

کیمی بر پا ائتمک اوچون اونلار حاققیندا یازیلمیش شبهه‌لی، غرضلی و تعصب کش منبع‌لره دئییل، ایلک نوبه‌ده بو خالقین اؤزونون یاراتدیغی اؤلمز «دده‌قورقودکیتابی»نا مراجعت ائتمک لازیمدیر. دده‌قورقود کیمی مودریک بیلیجیسی، قازان، بی‌ره‌ک، باسات، قانتوآلی کیمی مرد، غیرتلی ایگیدلری، قاراجا چوبان کیمی خالق قهرمانلاری، بورلا خاتون، بانو چیچک کیمی نجیب، ناموسلو قیزلاری، ده‌لی دومرول کیمی اؤلومون اؤزونه بئله عصیان ائتمیش قورخمازی اولان خالقی وحشی، اشغالچی، باسغین‌چی آدلاندیرماق اولار می؟ «دده‌قورقود»داکی عایله، سئوگی، دوستلوق مناسبتلری‌وحشی‌لیگین می نمونه‌سیدیر؟ اؤز ائوینی بئله تالادیب ائله پایلایان قازان، اون آلتی ایل اسیرلیکده قالان و سونرالار اؤز قوهوملاری طرفیندن نامردجه سینه اؤلده‌رولن بی‌ره‌ک، افسانوی تپه‌گؤزو محو ائدیب یوردونو خلاص ائدن باسات، هنری، شجاعتی ایله یاد ائلدن قیز آلیب ائوله‌نن قانتورآلی هانسی اساسلا اشغالچی، باسغینچی آدلاندیریلمالی دیرلار؟ آن قدیم دینج پئشه صاحبی قاراجا چوبان کیمی غارت ائدیر؟ و هانسی اساسا گؤره اؤز دده بابا تورپاقلاریندا حیات سوره‌ن، آج گؤرسه‌لر دؤیدوران، یالینجیق گؤرسه «دؤناتان»، «اومانینا آش» یئمک وئرن اؤ اوولویان، قوش قوشلایان، اؤز یوردلارینی سرحدلره،اوج یئرلرده گؤزه‌تچی قویوب قؤرویان، لازم گلرسه، سلاح گؤتوروب مدافعه ائتمه‌یی باجاران دده‌قورقود باهادیرلاری گلمه سایبلمالیدیر؟

بیلیرم کی، علمی مباحثه ائموسییالار یوخ، تاریخی فاکتلار، سندلر، مأخذلر طلب ائدیر. چوخ عجب:

ایسلامدان قاباقکی اوغوزلار حاققیندا تعصب‌کش معلوماتلارا اساساً مسلمان منبع‌لرینده، ایسلامی قبول ائتمیش اوغوزلار حاققیندا بیر طرفلی رأی‌لر ایسه خریستیان سالنامه‌چیلرینین اثرلریندندیر. بونلارین هئچ بیری اوبیئکتیو سایبلا بیلمز. اوغوزلار حاققیندا داها اوبیکتیو فکر، او سیرادان قونشو

خاچ‌پرست خالقلارلا مناسبتلری حاقّیندا داها درست معلومات جدی علمی آراشدیرمالارین نتیجه سینده میدانا چیخیر. بو باخیمندان گؤرکملی روس تورکولوقو و. آ. قرادلئوسکی‌نین اثرلرینده مهم تاریخی مشاهده‌لر وار: «بیزانسین دینی اسارتی آلتیندا اینله‌ین ائرمنی‌لر کیچیک آسیایا اوغوزلارین گلمه‌سینی سئوینجله قارشیلادیلار؛ طبیعی کی، اوغوزلار دا میل ائدیردیلر...» و ائرمنیلرین اوغوزلارا مئیل‌لری، گؤرونور، ائله گوجلو شکیلده نظره چارپیرمیش کی،خریستیان تاریخچی‌لری ائرمنیلری خریستیانلیغا خیانتده اتهام ائدیردیلر. بئله لیگله بیزانسین دوشمنلری اوغوزلارا یول تاپیردیلار و دیففوزییا باش وئریردی کیچیک آسیادا کهنه مسلمان‌خریستیان مدنیت‌لرینین زمینینده ایکی دیللی‌لیک بوی آتیر و قوتله‌نیردی. (سند ح.).

بو دینی دؤزوملولوک اوغوزلار کیمی ایسلامدان قاباقکی باشقا تورک دیللی خالقلارا دا خاصدیر. تاریخده خریستیان سلجوق خانی، یهود، خریستیان، شامانیست، بت پرست و مسلمان خزرلر معلومدور. کیتابین قهرمانلاریندان یئینک‌ده ندنسه قازانا کئشیش دئییب.

«کیتاب دده‌قورقود»دا کافرلرله دؤیوشلر داستانین چوخ سونرالاریازی‌یا آلینمیش نسخه‌لرینده معین دینی دؤنا گئیندیریلسه ده،بونون اثرین روحوندا، ماهییت‌ینده هئچ بیر محکم اساسی، کؤکو یوخدور. دده‌قورقود اوغوزلارینین دشمنلری «کافر» آدلاندیریلسالار دا، ماراقلی‌دیر کی، داستاندا «کافرلر» اؤزلری ده اؤزلرینه «کافر» دئییرلر (بورادا اونلار هئچ بیر کانکرت خالقی تجسّوم ائتمه‌ین مجرد، داستان‌واری، آئیپیک یاغیلاردیر. تصادفی دئییل کی، داستانین هئچ بیر یئرینده «نصرانی»، «ترسا» سؤزلرینه راست گلینمیر. بو جهتدن «کیتاب دده‌قورقود» و XII X عصرلرین باشقا تورک دیللی آبیده‌لری «قاضی سید باتتال» و «ملک دانشمند» داستانلاری ایله مقایسه ائتمک چوخ ماراقلی‌دیر». بو بارده بیر قدر سونرا).

«کیتاب»دا کی کافرلر اؤز حیات طرزی، معیشت اصوللاری ایله

خاچ‌پرستلره اویغون گلمیر. داستانین تصویرلرینده کافرلرده چوخ‌آللاه‌لیلیق، اؤلولره یئمک پایی وئرمک عادتی واردیرکی، بونلارین هئچ بیری خریستیان دینینه خاص دئییل. بویلاردا کی کافرلر داها چوخ میفولوژی دوشمنلردیر و اونا گؤره ده اونلارین حتی آدام آتی یئمکلرینه و یئدیرتمکلرینه اشاره‌لر وار. دوستاق اوروزون آتیندن قوورما بشیریب آناسینا یئدیرتمک ایسته‌ییرلر. شوبهه سیز بو اساطیری هیئپر بولالارین رئال «کافرلره» هئچ دخلی یوخدور. اوغوزلارین دشمنلرینین بعضی کیفیت‌لرینی، «آدامجیل‌لیقلاری» اونلاری داها چوخ افسانوی تپه‌گؤزه یاخینلاشدیریر. او دا ماراقلی‌دیر کی، تپه‌گؤز اؤزو ده دار آیاقدا «قادر تانریم» چاغیریر.

بو خیردا دئتاللاردان بئله آیدین اولور کی، داستانین ائپیک دؤیوشلری ماهیت اعتباری ایله، دینی محاربه‌لر، مسلمان، خریستیان دعوالاری دئییل.

دده‌قورقود اوغوزلارینین دوشمنلرینی کؤنکرئت خالقلارلا باغلاساق، اوندا گره‌ک اساطیری تپه‌گؤز ده، افسانوی عزاییلا دا معین جغرافی عنوان تاپاق.

دیگر طرفدن تاریخدن او دا معلومدور کی، تورک دیللی قبیله‌لر طایفالار باشقا دیللی و باشقا دینلی خالقلاردان داها آرتیق بیر بیرلری ایله، اؤزلری ایله محاربه‌لر ائتمیشلر. داستاندا کی دعوالاردا بو قدیم ساواشلارین ائپیک لشدیریلمیش و چوخ سونرالار دینی دون گئییندیریلمیش اوزاق عکس صداسی‌دیر. ابوالقاضی‌نین «شجره تراکمه» سینده پئچئنئق‌لرین اوغوز ایگیدلرینین باشچیسی قازانلا عداوتلری آناسینی (ابوالقاضی‌ده آدی جاجاکلیدیر) اسیر آلمالاری، تحقیر ائتمه‌لری اطرافلی تصویر اولونموشدور. پئچئنئق‌لر بیچه‌نه لئکسئمینی «باجاناق» یا خود «بیچه‌نک» سؤزلری ایله باغلاماق جهدلری وار. دیلیمیزده حیله‌گر معناسیندا «بیجه‌نک»، «بیچه‌نکه» سؤزلری وار. بلکه معین شخص آدلاری بو سؤزله باغلیدیر. خاطیرلایاق: «کیتاب دده‌قورقود»دا بی بئجان، «عباس و گولگز» داستانیندا دلی بئجان. اوغوز بئچئنئق دعوالاری بیر چوخ

دئتاللاری ایله «کیتاب دده‌قورقود»دا و «قازانین ائوینین یاغمالانماسی» بویونا اویغون گلمه‌سی، عینی زاماندا، باشقا تاریخی دؤورده و باشقا جغرافی اراضی‌ده پئچئنئقلرین کافرلرله عوض اولونماسی سجیه‌وی دیر. ابوالقاضی ده پئچئنئقلر «ایت بئچه‌نه» آدلاندیریلیر و قازانین آناسی جاجاکلینین ایت بیچه‌نه‌دن اولان اوغلونون آدینی سه‌ره‌ک قویورلار. (بلکه بعضی دیالئکتلرده «عاغیلدان کم»، «عاغیلدان سئیرک » آداما دئییلن «سره‌ک» سؤزو بو مناسبتدن گلیر).

اوغوز قیپچاق محاربه‌لرینین ایزلری «کیتاب دده‌قورقود»دا قیپچاق ملگین آدیندا قالیر. قیپچاق قبیله‌لرینین ده آذربایجان خالقینین سوی کؤکونده اشتراک ائتدیگینی نظره آلساق، بایاقکی فیکری بیر داها تکرار ائده بیلریک کی، «کیتاب دده قورقود» ساواشلاری داستانین ایلک یارانما دؤوروونده هئچ شبهه‌سیز دینی محاربه‌لر دئییل، قبیله آراسی دؤیوشلر ایدی. ائله «کیتاب»ین اَلیمیزده کی متنی ده بئله بیر دؤیوشله ایچ اوغوزلا دیش اوغوزون بیر بیرینه عاصی، دوشمن اولماسی ایله بیتیرمی؟

بو باخیمدان قازاخ خالقینین سوی کؤکونون اساسینی تشکیل ائتمیش قیپچاقلاریلا قازان آراسیندا دعوانی تصویر ائدن «کوبلاندی باتیر» داستانینا نظر سالماق ماراقلیدیر. «کوبلای دی باتیر»داکی قازانین «کیتاب دده‌قورقود»داکی قازانلا علاقه‌سی، هابئله بو داستانین سوژئتی ایله «بامسی بئی‌ره‌ک» و «قانتورآلی» بولارینین یاخینلیغی، آیریجا تدقیقات موضوعسودور آمما هر حالدا بو قازاخ داستانیندا قازان «قیزیل باشلارین خانی»کیمی تقدیم اولونور.

قیزیل باشلار اؤلکه‌سیندن
گلدی باهادیر قازان
(سند. ح)

بو داستانین آلماآتادا روس دیلینده نشر اولونموش نشر واریانتی قازان و اونون اؤلکه‌سی حاققیندا داها اطرافلی معلومات وئریر: «قیزیل باشلار بؤیوک،

گوجلو اؤلکه یارتمیشلار. اونلارین ایگید، رشادتلی دؤیوشچولری و آلینماز شهرلری وار». («کوبلاندی باتیر». آلما آتا ۱۹۸۱). قیپچاق ایگید کوبلاندی باتیر محاربه ائدن «قیزیل باشلارین خانی» قازان گوجلو، قوچاق، آمما ظالم، قددار بیر آدام کیمی گؤستریلیر.

«قیزیل باشلار اؤلکه‌سی»، «قیزیل باشلار دؤولتی»آذبایجان دؤولتی‌دیر. (سند ح.) البته قیزیلباش تئرمینی صفوی سلاله‌سیندن سونرا اورتایا آتیلمیش بیر تئرمنیدیر و «کوبلاندی باتیر»داکی حادثه‌لر ده «کیتاب دده‌قورقود» دؤورونون حادثه‌لریندن چوخ چوخ سونرالارا عایددیر. بوردا بو مقایسه‌نی گتیرمگیمیزین سببی باشقادیر: آیری آیری قبیله‌لر آراسیندا گئدن دؤیوشلرین داستانلاردا بدیعی عکسی ضد قطبلردن اولور، بیر خالق اوچون عادل قهرمان ساییلان ایگید، او بیری خالق اوچون ظالم غصب‌کاردیر و عکسینه.

بونا گؤره‌ده دده‌قورقود اوزغولارینین تاریخده رئال مؤوقعلرینی معین‌لشدیرنده یالنیز اوغوزلاری پیس‌له‌ین منبع‌لره دئییل، «کیتاب دده‌قورقود»دا تصویر اولونموش حادثه‌لره ده چوخ دقتله یاناشمالی‌ییق.

«کیتاب»داکی اساس اوغوز دوشمنی شؤکلو (بعضی نشرلرده شوکولو، یا شوکلو) ملکدیر. بو آدین ملی منسوبیتینی تعین ائتمک چتین‌دیر. ملک کافرلرین باشچی‌سیدیر، آمما آخی کیچیک آسیادا ایسلام دینی اوغروندا خاچ پرستلرله، محاربه آپاران قهرمانین‌دا آدی ملک دانشمند دیر. «کیتاب»دا باشقا ملک‌لرین آدلاریندا دقت ائدک: آغ ملک قارا آسلان ملک، بوغاجیق ملک و ایلخ. «کیتاب دده‌قورقود»دا «ائرمنی» و «های» سؤزلرینه راست گلمیریک. «تکور» سؤزونو ائرمنی کلمه‌سی «تاقاوؤر» کیمی اوخودوقدا بئله بو فارسجا «تاجدار»دان تؤرنمیش غیر معین حؤکمدار تیتولوندان باشقا بیر شی دئییل. دوغرودور، «کیتاب»دا دئییلیر کی، «دوققوز تومن گورجستان»دان بایاندیر خانا خراج گؤنده‌ریلیر، آمما اوغوز قهرمانلاری کوسنده، اؤز ائل اوغلولاریندان آجیق ائدنده

گووه‌نیب گنده‌جکلری یئر ده گوجوستاندیر. اوغوز ایگیدلری هئچ کسه هجوم ائتمیرلر یالنیز هر هانسی هجومدان ائللرینی قورویور و یوردا ووروولان یارالارین قصاصینی آلیرلار. امین آمانلیق دؤورلرینده ترابزون (ترائپزوند) تکورو اوغوزلارا ارماغان شاهین گؤنده‌ریر. اوغوزلار نه اینکه کافر قیزلاری ایله ائولنیر، حتی گؤرونور «کافر»لره قیز دا وئره‌رلرمیش. داستاندا اشاره وارکی، بانو چیچگین بای بورت حاصارینین بگینه وئرمک نیتی اولوب. «کافر» قیزلارینی آلماق ایسه عمومیتله دبدیر. «کیتاب»ین بؤیوک محبتله تصویر اولونموش گؤزه‌ل، جسارتلی، اعتبارلی قادین پئرسوناژلاریندان بیری ساری دونلو سئلجان خاتون کافر قیزیدیر. او دا سجیه‌ویدیر کی، بو بؤی، عالملرین قید ائتدیکلری کیمی رئال تاریخی فاکتی عکس ائتدیریر، اوغوزلارین ترائپزوند روم (یونان) حؤکمدارلارینین قیزلاری ایله ائولنمه‌سی عنعنه شکلینی آلمیشدی. «کیتاب دده‌قورقود» قهرمانی قانتورآلی‌نین آداشی تورآلی بی‌ده‌ن باشلایاراق (XII عصر) تا اوزون‌حسنه قدر بیر چوخ رئال تاریخی شخصیتلر ترائپزوند پرنسسلری ایله ائولنمیشلر.

دوغرودور دده‌قورقود اوغوزلاری ظفر چالدیقدان سونرا «کیلیسه ییخیب مسجد» تیکیرلر، آمما بو صرف قلیبلنمیش بدیعی ایفاده‌دن باشقا هئچ بیر رئال معنا داشیمیر. چونکی اوغوزلارین اؤزلرینین اؤز یوردلاریندا مسجدلری اولوب اولمادیقلاری حاققیندا داستاندا هئچ بیر سؤز یوخدور و یقین کی، اولسایدی بو عبادتگاهلا اؤزلری گئدردیلر.

«کیتاب دده‌قورقود»دا مسلمانلیغین نه قدر اوست، نازیک و سونراکی لای اولماسی حاققیندا دفعه‌لرله یازیلیب. «کیتاب دده‌قورقود»دا هئچ بیر مولّلا، ایسلام شیخی، امامی، یا باشقا دینی منصبه مالک آدام یوخدور. اذانی دا تات ار چکیر (یعنی باشقاملتدن اولان آدام). بودا اوغوزلارین ایسلامی قبول ائتدیکدن سونرا بئله اونا یابانچی اولدوقلارینا عیانی مثالدیر) هم ده اذان چکمک چوخ ایکی باشلی

بیر کلمه ایله ایفاده اولونور: بانلاماق، یقین کی، بو ایفاده‌نین بیزیم بو گونکو آنلامینداکی «خوروز کیمی بانلاماق» تحقیرآمیز چالاری یوخدور، «بان» یالنیز اوجا یئری گؤستریر، آمما هر حالدا بو سونرالار بوتون مسلمان عالمینده سرت آیینه چئوریلمیش عنعنه‌وی آذان دا دئییل.

دلی دومرول آللاها مراجعت ائدرکن بئله بیر ایفاده ایشله‌دیر: «گؤروکلو تانری»! نئجه جاهللر سنی گؤیده آرار، یئرده ایستر، سن خود مؤمونلرین کؤنلونده‌سن».
سونرا دئییلیرکی، «آللاه تعالایا دلی دومرولون بورادا سؤزو خوش گلدی». معلومدور کی، اوغوزلارین ایسلامدان قاباکی اینانجلاریندا تانری گؤی اساس آللاهدیر. بلکه ده آللاهی گؤیده آرایانلارین جاهللیگی حاققیندا دومرولون سؤزلری محض بو ایسلامدان قاباکی عقیده‌یه اشاره‌دیر و محض ائله بوناگؤره ده مسلمان آللاهینا خوش گلیر.

بوردا بیر نئچه کلمه عموماً اوغوزلارین و خصوصیله ده دده‌قورقود اوغوزلارینین ایسلاملا علاقه‌لری حاققیندا دئمک اولار. قدیم تورک دیللی خالقلارین چوخو کیمی اوغوزلار دا ایسلامدان قاباق چوخ آللاهلی ایدیلر. بیراساس آللاه (ابن فدلان یازیرکی،اوغوزلار آند ایچینده بارماقلارینی گؤیه قالدیریب «بیر تینگری» دئییردیلر) تانری گؤی، سما دئمک‌ایدی و بوتون باشقا آللاهلارا دا طبیعی قووه‌لرله و مختلف جانلی‌لارلا علاقه‌دار ایدی. بونلارین ایزلری «کیتاب دده‌قورقود»دا وار. آلیمیزده اولان متنده دده‌قورقود اوغوزلاری مسلمان اولسالار دا، آللاها، پیغمبره، امام‌لارا یوخ، تانری‌یا آنتروپؤمورفیک و زؤؤمؤرفیک کوتلارا تاپینیر، اؤز قیلینجلارینا آند ایچیرلر، قدیم اونقونلارینی مقدس قوشلارینی اونوتمامیشلار، سویلا خبرلشیرلر، «قورد اوزو مبارکدیر»دئییرلر.
بامسی بئی‌رک آتاسینین آدی بای بوراندیر.(اؤزبکلرین «آلپامیش»

داستانیندا دا آلپ بامسی آلپامیشین آتاسینین آدی بای‌بوراندیر). آمما «کیتاب دده‌قورقود»دا بئی‌ره‌گین آتاسینین‌آدی قامبورا شکلینده ده‌ کئچیر. بایاندیر خانین آتاسینین آدی دا قام خاندیر. قام قدیم اوغوزلاردا شاماندیر. قامبورا دا، منجه قام بـؤرو آدیـنین تـحریف اولونـموش شکـلیدیر(بـؤرو قـورد، جاناوار).

اوغوزلارین ایسلام دونیاسی ایله ایلک تماسلاری دا دقتی جلب ائدیر. بعضی روایتلره گؤره بو ایلک گؤروش هله محمد پیغمبرین واختیندا اولوب. گویا قازان و بیر نئچه بَی او جمله‌دن «کیتاب دده‌قورقود»دا بیغلاریندان قان دامان» دئیه تصویر اولونان بک‌دوز اَمَن پیغمبرین یانینا گئدیرلر.

پیغمبر اوغوز ائلچی‌لرینی ایلک دفعه مسجده گؤرور و ساچلاری، ساققلاری، بیغلاری اوزانمیش بو آداملارین حیرتلی گؤرکملریندن قورخور، دیوارا سیخیلیر؛ محراب دا روایته گؤره، بئله یارانمیشدیر. بلکه ده بو ایلک خوف ایله علاقه دار حادثه‌لرین بیرینده محمدین آللاهین آدیندان دئدیگی سؤزوندن گتیریلر: منیم بیر طایفا عسگریم وار، آدلارینا تورک دئییرلر. اونلاری شرقده یئرلشدیرمیشم. بیر خالقدان غضبلَنسم، تورکلری اونلارا قارشی یوللارام (باخ: محمود کاشغری.«دیوان‌لغت‌الترک»I جلد، داشکنده ۱۹۶۰ ص ۳۳۴).

«کیتاب دده‌قورقود»ون مقدمه سینده دده قوقود پیغمبرین معاصری کیمی قلمه وئریلیر. (داستانین یاشی حاققیندا دانیشارکن بو مسئله‌یه قاییداجاییق).

❋ ❋ ❋

«کیتاب دده‌قورقود»دا اَساساً کؤچری معیشتی عکس اولونموشدور. آمما دده‌قورقود اوغوزلارینین حیاتیندا اوتوراقلیغین علامتلری ده وار. دده‌قورقود اوغوزلاری یازیب اوخویا بیلرمیشلر؛ «کیتاب»ین سون بویوندا داش اوغوزلار بئی‌ره‌یه مکتوب گؤندریرلر. (اورتا عصرلرده آذربایجاندا کاغیذ خونان آدلی شهر

اولموشدور. بو آدین هم بیرینجی، هم ده ایکینجی حیصه‌سی «خون آن» ماراقلی‌دیر).

ک. مارکسین قید ائتدیگی کیمی «بوتون شرق قبیله‌لرینده تاریخین لاپ اوللریندن اهالینین بیر حصه‌سینین اوتوراقلیغی، باشقا حیصه‌سینین داوام ائدن کؤچریلیگی آراسیندا عمومی تناسوبو ایزلمک اولار» (ک. مارکس و ای. ف. انگلس. ایزبرانه پئسما. قوسپولیزدات. ۱۹۵۳ ص ۷۳).

محمود کاشغری و عرب تاریخچیسی مسعودی کؤچری اوغوزلارلا برابر اوتوراق اوغوزلاردان دا دانیشیرلار. محمود کاشغری اوغوزلارین دیلینده اوتوراق حیاتدان نشان وئرن «آکین» و باشقا سؤزلری گتیریر.«کیتاب»ین متنینده ده آکینچیلیکله علاقه‌دار خیلی اشاره وار، مثلاً «باغ ایله بستانین زینتی سو» دئییلیر. یا خود «ده‌لی دومرول» بویوندا بئله بیر معلومات وئریلیر: «تؤکمه‌سی بؤیوک بیزیم داغلاریمیز اولور، اول داغلاردا باغیمیز اولور. اول باغلارین قارا سالخیملی اوزومو اولور. اول اوزومو سیخارلار آل شرابی اولور» و سایر.

اوغوزلارین قول قاراواشلاری، (او جمله‌دن هندو قوللاری). اؤز تاجیرلری (بزیرگانلاری) وار. تاجیرلری چوخ اوزون مدتده اون بئش اون آلتی ایللیگه مال دالینجا اوزاق اؤلکه‌لره یوللاییرلار. دئملی، تاجرلر قاییدارکن سفارش‌چی‌لری اؤز دائمی مکانلاریندا گؤره‌جکلرینه امین‌دیرلر اوغوزدا دشمن جاسوسلاری اولدوقلاری کیمی اوغوزلارین دا یاد دؤولتلرده اؤز جاسوسلاری وار.

اوغوزلارین دؤولت قورولوشوندا تک خانلار خانی بایاندیرین دئییل، قازانین، حتی بکیلین ده اؤز دیوانلاری وار. بو دیوانلاردا هره‌نین اؤز یئری اؤز معین موقعی وار. مختلف اوغوز بی‌لری آیری آیری طایفالارین باشچیلاری کیمی دؤیوشده ده دقیق استراتژی موقعه مالک‌دیرلر. بونونلا بئله قالین اوغوز اؤزونو واحد بیر دؤولت کیمی، مملکت کیمی درک ائدیر. اوغلونو قازان خانین یانینا گؤنده‌ره‌ن بکیل دئییر: «البته و البته قازان منه یئتیشسین. گلمز اولسا مملکت

پوزولوب خراب اولور». اوغوزلارین قالالاری دا وار و حتی اونلارا بخشش وئرمگی ده بویون اولورلار. بوتون بونلار البته داها چوخ اوتوراق حیاتا خاص اولان عنصرلردیر و اوغوزلارین «قالاردا قوپاردا»، یعنی بیر یئرده قالاندا دا، قوبوب باشقا یئره کؤچنده ده دقیق دؤولت سرحدلری اولان و جغرافی موقعلری تمامی ایله معین لشمیش ائللری واردیر. محض بو اؤلکه‌نین، بو ائلین سرحدلرینده کئشیک چکیر و محض بو دؤولتین، بو مملکتین پوزولماسینی ایسته‌میرلر. اوغوزلارین یایلاقلارا، قیشلاقلارا کؤچمه‌لری ایسه طبیعی دیر. بوتون خالقلار، بوتون اینسانلار، بوتون دؤولتلر یایی سرین، قیشی ایستی یئرده کئچیرمگی خوشلاییرلار. سورولری، ایلخی‌لاری، دوه قاطارلاری اولانلار اوچون ایسه بو حیاتی طلب دیر. بو طلبی اؤده‌مک وظیفه‌سی ایلک نؤوبه‌ده چوبانلارین عهده‌سینه دوشور و اونا گؤره ده «کیتاب»دا یالنیز قارجا چوبان و اونون ایکی قارداشی دئییل بئی‌رک گیلین چوبانلاری دا سون درجه وفالی، اعتبارلی آداملار کیمی گؤستریلیرلر.

تکرار ائدیریک کی اوغوزلار یاری کؤچری، یاری اوتوراق حیات سورسه‌لر ده یئرلری یوردلاری معین و معلومدور. داستانین یالنیز بیرجه یئرینده اونلارین اؤز یئرلریندن کؤچمه‌لری و سونرا یئنی‌دن اورا قاییتمالارینا اشاره وار: بو دا «کیتاب»ین اَن آرخاییک بویو اولان «باسات تپه‌گؤز» بویونداندیر:

«مگر، خانیم، بیر گون اوغوز(بوردا اوغوز خالق، ائل معناسیندادیر آ.) اوتورار کن اوستونه یاغی گلدی. دون ایچینده اورکدو کؤچدو. قاچیب گئده‌رکن آروز قوجانین اوغلانجیغی دوشموش، بیر آسلان بولود گؤتورموش، بسله‌میش.

اوغوز یئنه اَیام‌لا گلیب یوردونا قوندو.

اوغوز خانین (بورادا اوغوز شخص آدی دیر آ.) ایلخی‌چیسی گلیب خبر گتیردی» و سایر.

بو کیچیک پارچانی دقتله اوخوساق بیر سیرا واجب مطلبلر گؤره‌ریک.

اولاً «کیتاب»دا اوغوز خانین اوغوزلارین افسانوی ائپونیمینین آدی بیرجه دفعه بوردا چکیلیر. دئمک، بویون حادثه‌لری اوغوز خانین یاشادیغی چوخ آسکی بیر زامانا عاید ائدیلیر. ایکینجیسی اوغلانین (باساتین) آسلان طرفیندن بسله‌نیب بؤیودولمه‌سی ده چوخ آرخاییک مؤتیودیر. بو بویون باشقا افسانوی پئرسوناژی تپه گؤز کیمی همین اوبرازین دا کؤکلری چوخ اوزاقلارا، حتی قدیم یونان اساطیری دؤورونه گئدیب چاتیر. دئملی، بو چوخ قدیم دؤورده اوغوزلار معین بیر یورددا دائمی «اوتورورلارمیش» و یاغینین باسقینیندان اورکه‌رک گئجه ایله اؤز یئرلرینی ترک ائدیر، آمما بیر آیام‌دان سونرا یئنی‌دن قاییدیب اؤز «یوردلارینا قونور»لار. تپه گؤز میفی‌نین محض قافقازلا علاقه‌دار اولماسی (بیر قدر سونرا بو باره‌ده دئییله‌جک) اوغوزلار یوردونون دا آسکیدن بری آذربایجان توپراقلاریندا یئرلشمه‌سینین چوخ آرخاییک بیر افسانه‌ده عکس صداسی دیر.

❊ ❊ ❊

بیر چوخ تورکمنلرین یالنیز تورکمنیستانین ایندیکی اراضی‌سینده دئییل، ائله‌جه ده قافقاز، جنوبی آذربایجان، کیچیک آسیا و معاصر عراق اراضی‌سینده‌ده یاشادیقلارینی و اونلارین اوتوراق آذربایجانلیلاردان فرق‌لندیگینی قید ائدیرلر. بوندان بئله نتیجه چیخارماق اولار کی، تورکمنلر قدیم اوغوزلارین داها چوخ کؤچری حیات کئچیرن حیصه‌سینه دئییلیر و بونون ایزلری معاصر آذربایجان دیلینده «ترکمه» کلمه‌سینده («تراکیمه» عربجه «تورکمن» سؤزونون جمع حالیدیر) قالیر.

«تاریخی ادبیاتدا اوغوزلاری بعضاً تمامیله تورکمنلره عینی لشدیریرلر. بودوز دئییل»(سند ح.)

معاصر تورکمن تاریخچیلرینین بو فکرینین تصدیقینی «کیتاب

دده‌قورقود»دا دا تاپیریق. «قانتورآلی بویو»ندا سونرالار «کافر» قیزی سئلجان خاتینی آلمیش قانتورآلی آتاسی قانلی قوجا (گمان کی، بو شخص آدی «قان» سؤزو ایله دئییل قانقلی قبیله‌سینین آدی ایله باغلیدیر) ائولندیرمک ایسته‌ینده قانتورآلی دئییر: «پس واراسان، بیر جیجی باجی تورکمن قیزینی آلاسان....». بورادا تورکمن‌لرین اوغوزلاردان بیر قدر فرقلی اولدوقلاری و تورکمن قیزلارینین نرمه نازیک اولمالاری فیکری وار، چونکی قانتورآلی «ووران توتان»، باهادیر بیر قیزلا ائولنمک ایسته‌ییر. داستانین باشقا بویوندا آرتیق ضرب مثل کیمی آغیزلاردا دولاشان بیر آتالار سؤزو گتیریلیر: «اوغوزون عارسیزی، تورکمنین دەلی‌سینه بنزەر» بورادان‌دا عینی مطلب یعنی اوغوزلارین اؤزلری ایله تورکمنلری آییرمالاری مسئله‌سی حاصل اولور.

عینی زاماندا خ کوراوغلونون دوغرو اولاراق گؤستردیگی کیمی «غربی تورکمنلر اورتا آسیا تورکمنلرینین بیر باشا خلفلری اولسالار دا آذربایجان خالقینین ائتنیک قروپونا داخل ایدیلر و آذربایجان خالقینین... مهم حیصه‌سینی تشکیل ائدیرلر».(سندح)

باشقا بیر اثرینده خ کوراوغلو یازیر «آذربایجان تورکمن‌لری (کورسیولر بیزیم دیر آ) شرقده، اورتا آسیاداکی هم‌قبیله‌لریندن اَهمیتلی درجه‌ده فرقلنیردیلر».(سند ح.)

آکادمیک و. آ. قورد لئوسکی قید ائدیرکی.، «تورکمن دیلی عثمانلی دیلیندن کسکین صورتده فرقلنیر و بعضی خصوصیتلری اعتباری ایله آذربایجان دیلینه یاخینلاشیر».

رئسپوبلیکا میزدا ایکی کندین آدی «تورکمن»دیر (گونئی آذربایجاندا تورکمن آدی ایله و اونونلا قاریشقلی آدلی کندلر چوخدور). جنوبی آذربایجان یئر آدلاریندان تورکمن اوبا و تورکمن چایی دا یادا سالاق. (عمومیتله، یئتر درجه‌ده بلد اولمادیغیمیز جنوبی آذربایجان توپونیمیکاسی و هیدرونیمیکاسی دده‌قورقود

دونیاسیندان چوخ سوراقلار وئره بیلردی). بوتون بو فاکتلاردان چیخان نتیجه بودورکی، آذربایجان و تورکمن خالقلاری دیل، تاریخ معیشت باخیمیندان هم بیر بیرینه چوخ یاخین و هم ده بیر بیریندن فرقلنن خالقلاردیر و اؤزلرینین «تورکمن» آدلاندیرانلارین ایکی قسمتینین (شرقی و غربی، یا خود اورتا آسیا و آذربایجان تورکمنلرینین) بیربیریندن فرقلنمه‌سینین سببی اودورکی، شرقی تورکمنلر حاضیردا تمامیله مستقل خالق اولدوقلاری حالدا، غربی تورکمنلر آذربایجان خالقینین ترکیب حیصه‌سی، اونون کؤچری (ترکمه) قسمیدیر. و. و. بارتولد «کیتاب دده‌قورقود»دان بحث ائدرکن «قافقاز ترکمنلری» اصطلاحینی محض بو معنادا ایشله‌دیر.(سند ـ ح).

بئله لیلکه، دده‌قورقود اوغوزلاری و «کیتاب»دا آدلاری چکیلن تورکمنلر عینی بیر خالقین آذربایجان خالقینین اَساساً اوتوراق و اَساساً کؤچری حیصه‌لرینین داشیدیقلاری آدلاردیر. «اَساساً» سؤزونو بوش یئره ایشلتمیریک، چونکی هم «کیتاب»ین متنینده هم‌ده رئال گئرچکلیکده کؤچری و اوتوراق حیات طرزلری اوقدر قاینابیب قاریشمیشلارکی، اونلارین بیر بیریندن آیریلماسی معین درجه‌ده شرطی‌دیر. غربی تورکمنلرین دیلی‌ایله آذربایجانلیلارین دیلی تمامیله عینی بیر دیلدیر. فرق یالنیز معاصر آذربایجان دیلینین ترکمه لهجه‌لری ایله، شیوه‌لری ایله اولان فرقی قدردیر. عراقدا، موصل، کرکوک و آربیل دولای لاریندا یاشایان و اؤزلرینی تورکمن آدلاندیران خالقین دیلینین معاصر تورکمن دیلینه یوخ، آذربایجان دیلینه یاخین اولماسی دا محض بو تاریخی فاکتلا ایضاح اولونور. و محض بونا گؤره ده عراقدا عؤمور سورموش «فضولی دیلی دیلیندن، دردی دردیندن، سئوینجی، آرزوسو، حسرتی اونونلا بیر اولان دوغما خالقینین احاطه‌سینده یاشامیشدیر» (رسول رضا. «اوزاق ائللرین یاخینی تحفه‌سی»).

«کیتاب دده‌قورقود»لا باغلی آن واجب مسئله‌لردن بیری، بلکه‌ده بیرینجی‌سی، داستانین یاشی، یعنی هانسی عصرین، هانسی دؤورون آبیده‌سی

اولماسی مسئله‌سیدیر. بو مسئله اَدبیات تاریخیمیز اوچون نه قدر مهم اولسا دا، اونون اهمیتی تک بیر ادبیات‌شناسلیق پروبلئم‌لریندن داها بؤیوک و جدی‌دیر.

«کـیتاب دده‌قـورقود»ون یـاشی مسـئله‌سی اوغـوزلارین نـه‌زامـاندان بـری بـو تورپاقلاری وطن سایمالاری مسئله‌سیدیر.

داستانین متنینده اوغوزلارین یاشادیقلاری «اوغوز ائـلینه» هـاردانسـا و هاچانسا گلمه‌لریندن، عمومیتله «گلمه» اولمـالاریندان، بـو یـئرلری کـیملرینسه اَلیندن آلدیقلاریندان ایزسوراق یوخ ایدی.

دؤیـوشلرده ظـفر چـالاندان سـونرا بـئله دده‌قـورقود اوغـوزلاری، اؤز یوردلارینا قـاییدیرلار. بـو تـورپاغا هـاردانسـا گـلمه‌لری حـاقیندا دده‌قـورقود اوغوزلارینین شعورلاریندا یادداشلاریندا، ذهن‌لرینده هئچ بیر خاطره قالماییب.

دئملی اوغوزلار، هر حالدا داستانین یارانـدیغی دؤورلرده اؤزلریـنین بـو یئرلرین اَزلی، بیناداان گلمه ساکن‌لری کیمی درک ائدیردیلر.

خ. کوراوغلو یازیر:«XI عصرین ایلک اون ایللیکلرینده آذربایجانا گلمیش کوتله‌لری کفایت درجه‌ده کومپاکت یئرلی تورک دیللی اهالی ایله قارشی‌لاشدیلار. گلمه‌لرین اوغوزلار و قیپچاقلارین اساس اعتبارلی ایله هون منشألی تـورک‌لرله آرتیق آذربایجانین یئرلی اهالیسی اولموش تورک لرله ائتنیک یاخینلیقلاری بیر چوخ فاکتلارلا تصدیقلنیر». (سند ح.)

خ. کوراوغلونون بو مهم فیکرینی بئله باشا دوشمک لازیمدیرکی، «؛ اَلمه» اصطلاحینی او یالنیز X-XI عصرلرده آذربایجانا گلمیش اوغوزلارا شامل ائدیر. بو اوغـــوزلارین آذربـــایجاندا راست‌لاشـــدیقلاری، مـــنشأیی گـؤستریلیب آدی گؤستریلمه‌ین خالق ایسه محض ائله بایاقدان بـری حـاقلاریندا دانیشدیغیمیز دده‌قورقود اوغوزلاری‌دیر.

خ. کـــوراوغـــلو یـــازیرکـــی، «اوغـــوزلار قـافقازدا و شـرقی آنـادولودا سلجوقلاردان بیر نئچه عصر قاباق میدانا چیخمیشلار. بو بـاره‌ده، مـثلاً، عـرب

تاریخچی‌سی محمد واحدی معلومات وئریر». (سند ح.).

تصادفی دئییل، «کیتاب دده‌قورقود»دا سلجوق لئکسئمینه یالنیز اؤتـری بیر قهرمانین آدی کیمی (قیپاق سلجوق) راست گلیریک.

XI عصرین شاعری انوری‌نین تورکجه یازدیغی «دستورنامه» پوئماسیندا اؤن آسـیادا یـاشایان اوغـوزلارین مـعین تـاریخی دؤورله عـلاقه‌لری حـاقیندا معلومات وار؛ خلیفه عمرابن‌الخطابین حاکمیتی زمانیندا (VI عصرین آخری VII عصرین بیرینجی یاریسی) عرب سـرکرده‌سی سـعد وقـاص دؤیـوشدن ظـفرله قاییدان زامان اوغوزلارلا راست لاشیر:

سعد وقاص ائدیب اول فتحی دؤنر
یولدا بیر داغ وار، کنارینا قونار
سعد اول داغا تماشایا چیخار
بیر اولو شهره دوغرو باخار.
آندا قونموشدو اوغوزلار بیعدد
اوبالار باشدان باشا، یوخ اونا حد
قارا ائولری ایله یوز بین آرتیق ائو
بوجهان کهنه سارایی سانما تئو

پوئمادا بک‌دوز اَمه‌نین‌ده آدی چکیلیر و تاریخی سیما اولان. III عـصر عرب سرکرده‌سی ایبازابن غلامدان دانیشیلیر. اوغوزلارین خانی قـیزی تـورونج خاتونو ایبازا اَره وئریر.

بو روایتلرین و تاریخی شخصیتلرین بیر بیرلرینه جـالاندیغی پـوئمادان حاصل اولان رئال معلومات هر حالدا بـودورکـی، ایسـلامین ایـلک عـصرینده قافقازدا و اؤن آسیادا اوغوزلار «میندن آرتـیق ائـولره»، «بـاشدان بـاشا حـدسیز

اوبالار» مالک، «بی عدد» سایسیز حسابسیز بیر اهالی ایدی.

بئله لیکله «کیتاب دده‌قورقود»ون یاشی دده‌قورقود اوغوزلارینین دؤورنو، دده‌قورقود اوغوزلارینین آذربایجاندا کی آن اسکی ایزلری ایسه داستانین یاشینی معین لشدیریر.

من بیله‌ره‌کدن یوخاریدا آدی چکیلن خالقلارین آذربایجانا گلمه‌لریندن یوخ، بوردا مسکون اولمالاریندان دانیشیرام. چونکی تاریخ گؤستریر کی، بوتون خالقلار هاچانسا، هاردانسا، هاراسا حرکت ائتمیش، یئر دگیشمیشلر طبیعی کی، بو قافقازا دا عایددیر. بئله حرکت آخینلارینین یالنیز اشغالچی‌لارین دئییل، «دینج مهاجرلرین» ده یئر دگیشمسی ایله علاقه دار اولدوغونو قید ائدن ای. آ. پاخوموف آذربایجان تاریخینه عاید اثرینده (سند ـ ح) یازیر: «بورا (آذربایجان (اراضی سینه آ.) سکیف، کیمری، تورک، خزر و سایر کوتله‌لری گلیر، معین مقداردا، آز دا اولسا اؤلکه‌ده یئرلشیر و یئرلی‌لرله قاریشیر».

دئملی، آدلاری یالنیز تاریخ صحیفه‌لرینده قالمیش سکیف‌لر، کیمرلر، خزرلر و معاصر ایران اراضی‌سینده یاشایان تورک دیللی آذربایجان خالقی تاریخین آن آسکی زامانلاریندا قافقازا گلمیش و نئچه مین ایل بوندان قاباق آذربایجان اراضی‌سینین قدیم یئرلی ساکن‌لری کیمی تانینمیشلار.

تورکلرین هؤمرین تصویر ائتدیگی ترویا ایله علاقه‌سی (پولیفئم تپه‌گؤز اوخشارلیغی دا بورا جلب اولونور.)، هابئله ائرامیزدان اولکی مین ایللیکلرده، یاخین شرقین میخی یازیلاریندا «توروک» و «توروخ» (سند ح.) قدیم مصرلی‌لرده «تورشا» شکلینده آدلاری قالمیش خالقلارین «تورک» لئکسئمی ایله باغلی‌لیغی هله‌لیک یالنیز فرضیه عالمینده‌دیر.

لاکن بونتورکلر قافقازدا ائرامیزدان اول بیرینجی مین ایللیکدن معلومدورلار. س. ای. تاکانشیویلی بونتورکلری تورک لر، باشقا سؤزله، تورانلی‌لار سایییر(سند ح.). «کیتاب دده قورقود»دا «بون»، «بونلو» «غم»، «غملی» سؤزونه دؤنه

دونه راست گلیریک.

ل. م. مئلیکسئت بئک «بونتورک» لئکسئمینین ایکی ائتنیک ائلئمئنتدن عبارت اولدوغونو گمان ائدیر: هون + تورک (سند ح.).

خ. کوراوغلو تورک دیللی قبیله‌لرین قافقازدا تانینمالارینی ائرامیزین بیرینجی عصرینه باغلاییر. او قید ائدیرکی، پومپونی مئلانین و پلینینین «turcae» آدلاندیردیغی بو قبیله‌لری پلینی سارماتلارین قونشوسو و میدیالیلارین نسلی سایبر.(بعضی روس سؤوئت شرقشناسلاری سارماتلاری (یارماتلاری) تورکمن قبیله‌لریندن یؤمودلارین اجدادی حساب ائدیر). علمده قدیم پارفییالیلارین تورک اولمالاری حاققیندا دا رأی وار. فین عالمی دؤننئر پارفییا سکّه‌لری‌ایله اورخون یئنی سئی الفباسینین حرفلری آراسیندا اویغونلوق گؤرور.

XII عصر تاریخچیسی بایبورتلو عثمان «بحرالانساب» آدی چوخ اسکی بیر اثرین مضمونونو نقل ائدیر. بو اثرین مؤلیفی معلوم دئییل و ایندی ده الده هئچ بیر نسخه‌سی یوخدور. بایبورتلو عثمانین وئردیگی معلوماتا گؤره «بحرالانساب»دا اوغوزلارین، بایاندیرخان ائلینین قافقازا گلمه‌سی، «کیتاب دده‌قورقود» حادثه‌لری ایله سسلَشن حادثه‌لر ایسلامدان یئتدی عصر قاباغا عایددیر.

ضیا بنیادوف عربلر آذربایجانی استیلا ائدرکن بو اراضی‌لرده تورک دیللی قبیله‌لرله راستلاشدیقلاری باره‌ده مأخذلره آسالانیر و یازیر:«روایته گؤره امیّه خلیفه‌سی معاویه بیر دفعه بیر یمن لی یه، قدیم تاریخین بیلیجی‌سی اولان عابد ابن شرییا سؤال وئریر:«تورکلر و آذربایجان نه دئمکدیر؟» عابد: «آذربایجان اسکی‌دن بری تورکلرین یاشادیغی اؤلکه‌دیر»جاوابینی وئرمیشدیر. بو روایتی شبهه آلتینا آلماق اولاردی، لاکن همین صحبته ۱۱۲۶ جی ایلده فارسجا ترتیب اولونموش، مؤلفی نامعلوم یازیدا دا راست گلیریک. اوردا دئییلیر کی، «آذربایجان

قدیملردن تورکلرین الینده اولان بیر اؤلکه‌دیر» (سند ح.).

رشیدالدین «جامع‌التواریخ» اثرینده قدیم «اوغوزنامه‌لر» اَساسیندا ترتیب ائتدیگی، «تاریخ اوغوزان و ترکان» آدلی ایکینجی حیصه‌سینده اوغوز خاندان دانیشیر (منبع‌لر اوغوز خانین ایسلامدان چوخ قاباق، ابوالقاضی‌یه گؤره حتی حضرت محمددن دؤرد مین ایل (!) قاباق یاشادیغینی گؤستریر). رشیدالدین اوغوزو میفیک بیر دؤوره باغلاییر و یازیرکی، اوغوز «خزر دربندی اوزه‌رینه کؤچ ائتدی». سونرا تاریخچی اوغوزون شیروانا و شاماخی‌یا ائلچی گؤندرمه‌سی، حاققیندا، ساوالان داغیناچاتماسی باره‌ده یازیر، رشیدالدینین اثرینین آشاغیدا گتیردیگیمیز حیصه‌سی چوخ مهم دیر:

یایلاقدا قالدیقلاری زامان (صحبت اوغوزخان و اونون قوشونلاریندان گئدیر آ.) بو طرفلرده اولان بوتون اؤلکه‌لری اله کئچیریب ضبط ائتدیلر. آذربایجان (کورسیو منیم دیر آ.) ولایتینی ده آلدیلار... اورادا اولدوقلاری سیرادا بیر گون (اوغوز ـ آ.) هر کسین توپلاییب بیر اتک تورپاق گتیره‌رک بورادا بیر تپه یاپمالارینی امر ائتدی. اولجه اؤزو بیر اَتک تورپاق گتیریب تؤکدو. اؤزو تورپاق تؤکدویو اوچون بوتون عسگرلری بیر اَتک تورپاق گتیریب تؤکدولر. بؤیوک بیر تپه اولدو «بو تپه‌نین آدینا آذربایجان دئدیلر. او یاز مؤسومونو اوغوز آلاداغدا یایلاق ائتدی». بو یئرده رشیدالدین سون درجه ماراقلی بئله بیر قید وئریر: «آذر» تورکجه یوکسک دئمکدیر. «باینان» دا زنگین‌لرین، اولولارین یئری آنلامیندادیر.بو اؤلکه بو شکیلده مشهور اولدو. بوگون ده آذربایجان آدلاناسینین سببی بودور» («اوغوز داستانی». رشیدالدین اوغوز نامه‌سی. استانبول ۱۹۷۲ ص ۳۸).

اوغوز خانین شخصیتینه گئچمزدن قاباق بیر مسئله‌یه تورپاق تؤکوب صنعی تپه یاراتماق مسئله‌سینه نظر سالاق.

زنگه زور رایونونون بایاندور (۱ آ) کندینین یانیندا دادملیک داغی آدلانان

تؤکمه داغ وار کی، روایته گؤره بورانی جماعت تورپاق تؤکه تؤکه اوجالدیب. («آذربایجان فولکلور آنتولوگییاسی» ایکینجی کیتاب). تدقیقاتچی ش. جمشیدوفون آغجا بدی، خوجا واند، آشیقلی، آوشار و باشقا کندلرین اهالیسیندان ائشیتدیگی افسانه‌لرین بیرینده دئییلیر کی، «او واختین عادتی اوزره وورروشدا اول هر ایکی قوشون اؤزو اوچون توتموش اولدوغو دایاناجاق یئرینده بؤیوک بیر تپه دوزلتملی ایمیش».

تؤکمه داغلار حاققیندا «آذربایجان میفیک تفکرونون قایناقلاری» کیتابیندا (۱۹۸۳) میر علی سیدوف دا یازیر:«بیر چوخ اؤلکه‌لرده تپه‌جیکلره، تپه قبیرلره «اوغوز کورغانی»، «اوغوز تپه‌سی» دئییلیر... ایستر اوغوزون، ایسترسه ده تورک دیللی قبیله‌لرین صنعی تپه یاراتمالاری یعنی میفولوژی تفکرله باغلیدیر. بیر چوخ اسکی تورک دیللی خالقلاردا داغ، تپه ان بؤیوک ایناملاردان بیری اولموشدور. حتی بؤیوک داغلاری، تپه‌لری بو و یا باشقا تورک دیللی خالق «اجداد کیمی ده قبول ائتمیشدیر» (ص ۲۸۲). «کیتاب دده‌قورقود»دان یوخاریدا گتیردیگیمیز بیر جمله‌نی بیر ده بوردا تکرار ائتسک یئرینه دوشر: «تؤکمه سی بؤیوک بیزیم داغلاریمیز اولور».

* * *

«اوغوز» لئکسئمی چوخ جهتلی و چوخ معنالی بیر آنلاییشدیر. تاریخی منبعلرده بو سؤزه ایلک دفعه VI عصرده یئنی سئی آبیده‌لرینده راست گلیریک. اورخون یئنی سئی روبیک یازیلاریندا «اوغوز» شخص آدی کیمی دئییل، خالق، قبیله آدی کیمی کئچیر. یوخاریدا قید ائتدیک کی، «کیتاب دده‌قورقود»دا دا «اوغوز» شخص آدی کیمی یالنیز بیر دفعه کئچیر.

«کیتاب»ین قالان یئرلرینده اوغوز خالق آدی کیمی هم ده ایچ اوغوزا و

داش اوغوزا بؤلمونموش خالقین آدی کیمی، یئری یوردو، دقیق سرحدلری اولان دؤولت، اؤلکه آدی کیمی، قوشون آدی کیمی (قازان اوغوزونا: منی سئون مینسین دئدی)، تاریخی دؤور کیمی (اوغوز زامانلاریندا) ایشله‌دیلیر. اوغوز سؤزو داستان نؤعونون آدینین دا ترکیب حیصه‌سی‌دیر: «اوغوزنامه» (قبیله آدلاری ایله باغلی بیر چوخ پوئتیک ژانرلار وار: بایاتی، آوشاری (افشاری)، گرایلی، وارساغی، قایتاغی و سایر.

مارقلی‌دیر کی، بیزیم بایاتی‌لارا اویغون گلن پوئتیک فورما باشقا اؤلکه‌لرده تورکیه‌ده، بالکانلاردا، عراقدا باشقا جور آدلانیر. بو دا بایات بویونون محض آذربایجاندا مسکون اولماسینا داها بیر ثبوتدو).

مارقلی‌دیر کی، یالنیز قدیم اوغوز دیلینده دئییل، قدیم اویغور و قیرغیز دیللرینده یارانمیش داستانلاردا «اوغوز نامه» آدلانیردی.

«اوغوز نامه»لرده و باشقا مأخذه‌لرده اوغوزخان خالقین ائپونیمی کیمی آنیلیر. آ. م شئرباکین نشر ائتدیردیگی اویغور «اوغوز نامه» سینده (۱۹۵۹) و بیر سیرا باشقا مأخذلرده اوغوزا عاید مختلف معلومات‌لار وار. قدیم کؤکلری اولان افسانه‌لر ده اوغوز خان کوسموقونیک میفلرله، طبیعت کولت‌لاری ایله باغلی اساطیری بیر وارلیقدیر. چوخ سونرالار ایسلام ایدئولوگییاسی افسانوی اوغوز اوبرازینی اؤز مقصدلرینه اویغونلاشدیرمیش و اوغوزون گویا لاپ بئشیکدن مسلمانلیغا تاپینماسی حاقیندا روایتلر دویدورموشدور.

بو میفیک، اساطیری، افسانوی خصوصیتلری ایله بیر سیرادا اوغوز خانین رئال تاریخی شخصیت اولماسی حاقیندا دلیللرده وار.

اؤز تاریخی اثرینین اوغوزلارا عاید حیصه‌سینی «اوغوز نامه»لر اساسیندا یازان رشیدالدین کیمی جدی عالم اوغوزخانین دوغولماسینی، دؤورونو، یاشینی، میف شکلینده تقدیم ائتسه ده، اوندان کونکرئت، تاریخی شخصیت کیمی دانشیر و یوروشلرینی رئال تاریخی حادثه‌لر کیمی قلمه آلیر.

روایتلرده اوغوزخان نوحون اوغلو یافثین نسلیندن‌دیر. (آ. باکیخانوف «گلستان ارم» ده اورتا عصر تاریخچیلرینین اثرلرینه آساسلاناراق یافثین اوغوللارینین آدلارینی چکیر: تورک، خزر، روس، کاماری، ساقلیب، چین و باشقالاری).

XI عصرده قاراقویونلو حکمدارلاری اؤز نسیللرینین اوغوزخانین کیچیک اوغلو دنیز آلپدان تؤره‌ندیکلرینی سؤیله‌ییردیلر.

«شجره‌یه تراکمه»ده اوغوزخانین عراقی، آذربایجان، ائرمنستانی، سوریه‌نی فتح ائتدیگیندن دانیشان ابوالقاضی اونون آداملارا آد وئرمک عادتینی گؤستریر. (مثلاً، قانلی قیپچاق، قارلیق، خالاچ و باشقا آدلاری او قویوب؛ بو ائپونیم‌لرله باغلی قبیله آدلاری آذربایجان توپونیمیکاسیندا وار).

اوغوزخانین یئتگین آداما آد وئرمه‌سی عادتی «کیتاب دده‌قورقود»دا دده‌قورقود آتانین ایگیدلره آد وئرمه‌سیله سسله‌شیر بو عادت گنج آد وئرمک عادتی اورخون یازیلاریندا دا عکس اولونوب. ابوالقاضی اوغوزخاندان دانیشارکن گتیردیگی احوالات دا «کیتاب دده‌قورقود»لا سسلشیر، اوغوزخانین آتاسی قاراخانلا اؤودا ووروشمالاری دیرسه خانلا اوغلو بوغاجین کونفلیکتینی خاطرلادیر. ابوالقاضی بو اوغول آتا اغتشاشی‌نین سببلرینی دین‌له باغلاییر: اوغوزون آتاسی قارا خان مسلمان دئییل و اوغوزو دا ایسلام دینینی قبول ائدیب یایدغی اوچون اؤلدورمک ایسته‌ییر، آمما دؤیوشو اودوزور. بو سوژئتین چوخ سونراکی ایسلام مضمونو، داها قدیم «کیتاب دده‌قورقود»دا بئله دینی موتیوین اولماسی دقته لایقدیر.

XIX عصرین گؤرکملی روس شرقشناسی، بیر چوخ آسیا خالقلارینین تاریخینه عاید معلوماتلار توپلامیش ن. ی. بیچورین (ایاکینف) اوغوزو رئال شخصیت حساب ائدیر و اونون چین منبع‌لریندن معلوم اولان مئته ایله عینی‌لشدیریر.

«اوغوزخان مؤده، یا خود مؤدۆ خاندیر، خون خاندانیندان تؤره‌نمیشدیر». (سند ح).

بیچورین مؤده مؤدۆ مئته اوغوزخان حاقیندا باشقا چوخ ماراقلی احوالاتلار داگتیریر. مئته‌نین اؤز آتینا، سونرا ایسه آروادینا اوخ آتماسی، اونلارا اوخ آتا بیلمه‌ین عسگرلرینین بویونلارینی وورماسی وس. کسکین دراماتیزمه مالک سوژئتلردیر. بیچورین اوغوزخانین مؤده‌نین دؤورونو ائرامیزدان اول کی II III عصرلره عاید ائدیر.

بوتون بو یاریم افسانوی، یاری گئرچک مأخذلردن حاصل اولان نتیجه بودورکی، اوغوز سونرالار اساطیرلشدیریلمیش، داها سونرا ایسلاملاشدیریلمیش، رئال تاریخی شخصیت بیر خالقین ائپونیمی‌دیر. ایسلامیتدن و حتی ائرامیزدان بیر نئچه عصر قاباق یاشامیشدیر و اؤن آسیا ایله، قافقازلا، کونکرئت اولاراق آذربایجانلا باغلیدیر. اؤزو و خالقی بورالاردا چوخ قدیم زامانلاردان مسکن سالمیشلار.

* * *

بیر مسئله‌یه اوغوز تورکمن‌لرین قبیله بؤلگوسو مسئله‌سینه ده نظر سالاق. (معاصر اورتا آسیا تورکمنلرینده قبیله بؤلگوسو آن سون زامانلارا قدر داوام ائتمکده‌دیر).

باشقا تاریخی سندلره مراجعت ائتمه‌مک، بئله اوچ معتبر منبع‌ده، هم ده مختلف عصرلره عاید منبع‌لرده بو بؤلگو سیستمی‌نین دقیق عکسینی گؤروروک: محمود کاشغری (XI عصر). رشیدالدین (XIV عصر) ۲۶ ۲۴ اوغوز قبیله‌سینین آدینی چکیرلر.

«کیتاب دده‌قورقود»دا بئله قبیله بؤلگوسو یوخدور. مقدمه‌ده دده‌قورقود

بایات بویوندان اولدوغو تایی قؤمونون گله‌جکده یوکسَله‌جگی حاقیندا دئییلیر، بویلاردا ایسه بایاندر، سالور، بکدوز، دوگر، قانقلی، سلجوق کیمی ائپونیملر کئچیر. بوندان باشقا داستاندا قبیله بؤلگه‌سینه یالنیز بیرجه اشاره وار: ۲۴ سانجاق بی‌لریندن صحبت گئدیر.

و. بارتولد قبیله بؤلگوسونون اوغوزلارلا چوخ سونرالار یارانماسینی قید ائدیر و و. ژیرومونسکی «کیتاب دده‌قورقود»دا بئله قبیله بؤلگوسونون اولماسینی داستانین چوخ قدیم لیگینه داها بیر صحبت ساییر (سند ح).

«کیتاب»دا دده‌قورقود اوغوزلاری یالنیز ایکی بؤیوک قسمه بؤلونور ایچ اوغوز و داش اوغوز. داستانین اساس قهرمانلاری قازان، بامسی بئی‌ره‌ک ایچ اوغوزلاردان‌دیر. داش اوغوزدان اولان آرنلر مثلاً دلی دوندار بو بویلاردا یالنیز ستاتیست کیمی چیخیش ائدیر.

«گلستان ارم» ده اوخویوروق: «بیر داغین تپه‌سینده چوخ قدیم بیر قالا موجودور، اونو اشکبوس آدلاندیریرلار. فردوسی‌نین «شاهنامه» سینده کی قیدینه گؤره اشکبوس تورکلردن بیر پهلوان اولوب».

«اشکبوس» لئکسئمی ایله اوچ اوغوز آنلاییشی آراسیندا بیر یاخینلیق سئزیلیر. اوغوزلارین ایچ و داش قسملرینه آیریلمالاری، گؤرونور بو قسملرین ایکینجی آدی بؤز اوخ و اوچ اوخلا باغلیدیر. افسانوی اوغوز خانین بیرینجی آروادیندان اوچ بؤیوک (گون خان، آی خان، اولدوز خان) و ایکینجی آروادیندان اوچ کیچیک اوغلو (گؤی خان، داغ خان، دنیز خان) وار.

اؤز اؤلوموندن سونرا اوغلانلارینین بیرلیگینی آرزو ائدن اوغوز اونلارا بئله بیر اعیانی درس وئریر. بیر اوخو گؤتوروب سیندیریر، ایکی اوخو دا سیندیریر، آمما بیر بیرینه باغلانمیش آلتی اوخو سئندیرماق اولمور. بونونلا اوغوز اؤولادلارینی بیرلیگه بیر بیرینه آرخا، واحد بیر قوه، گوج اولماغا چاغیریر.

«کیتاب دده‌قورقود»دا بو ایکی قسمله برابر ساغ و سول بی‌لره بؤلونمک

سیستمی ده واردیر. کؤکلری هله آتیلا یا گئدیب چیخان بو ساغ سول مسئله‌سینین اوغوز تفکرونده بؤیوک اهمیتی اولوب، اورخون یازیلاریندا، کیچیک گول تکین کتیبه‌سینده ساغدا و سولدا اوتوران بی‌لر، باشقا رتبه‌لی شخصلر قید اولونور. یازیچی اوغلو ۲۴ اوغوز قبیله‌سینین اون ایکیسینی ساغا، اون ایکیسینی سولا آییریر. «کیتاب دده‌قورقود»دا دا بو ساغ و سول مسئله‌سی رعایت اولونور. دؤیوشده هانسی ایگیدین ساغدان هانسی‌نین سولدان تپدیگی گؤستریلیر. بامسی بئی‌ره‌ک بویوندا بئی‌ره‌ک اوغوز آرنلرینه مراجعتله:«ساغدا اوتوران خاص بی‌لر! دئیه مراجعت ائدیر. بو سؤزلردن هره‌نین اؤز دقیق یئری اولدوغو معین‌لشیر. اوغوز ایئرارخییاسی، آرنلرین «اجتماعی موقعلری» یالنیز اوتوردوقلاری یئرله دئییل، یئدیکلری یئمکله ده، داها دوغروسو قوربانلیق قویون هانسی حیصه‌سیندن پای (اولوش) آلمالاری ایله ده‌تعین اولور. ابن فدلانین X عصر اوغوزلاری آراسیندا گؤردویو بو عادتی یئددی یوز ایل سونرا ابوالقاضی ده اطرافلی تصویر ائتمیشدیر.

«شجره‌یه تراکمه» ده کیمین هانسی قویون حیصه‌سینی«اولاشی» آلماغی ایله برابر بو حیصه‌نی کیمین کسدیگی و بوزامان اونون آتینی کیم توتدوغو دا قید اولونور :«گون خانین اولوق اوغلو قایی‌نی اوتورتدولار. ساغ آشیقلی ایلیگی کی اولوش آنا بئردیلر بایات اونو توغرادی. سورکی آتلارین توتدو»(ص ۳۲)

بونلارین معین ایزلری «کیتاب دده‌قورقود»دا دا قالیب. او دا ماراقلی‌دیر کی، همین مراسیمین چوخ اوزاق عکس صداسی بو گونده یاشاماقدادیر. تویلاریمیزدا عادت اوزره «بی ین» ساغ و سول طرفلرینده اوتوران ساغدیش و سولدیش‌لار اولور (آتام بو سؤزلری «ساغ داش» و «سول داش» کیمی معنالاندیریردی).

یوخاریدا نظردن کئچیردیگیمیز مسئله بیر نئچه مقامدان اهمیتلی‌دیر. اوغوزلارین، او جمله‌دن دده‌قورقود اوغوزلارینین «اجتماعی قورولوشلاریندا»

معین بیر ایئرارخیک سیستم اولسا دا بو چوخ شرطی بیر طبقه‌لشمه‌ایدی. داها واجب اودورکی، آذربایجان اوغوزلاری باشقا اوغوزلاردان فرقلی اولاراق قبیله بؤلگوسونه بیر اوقدر اهمیت وئرمیردیلر. عکسینه «کیتاب دده‌قورقود» بوتون توملری بیر خالق کیمی قالین اوغوز کیمی گؤرمک ایسته‌ین و ایچ اوغوزلا داش اوغوزون عداوتینه آجییان بیر تفکرون بهره‌سیدیر.

«کیتاب دده‌قورقود» ون واحد خالق داستانی کیمی ائپیک وسعتله، خالقیمیزین آنا کیتابی اولماسی بیرده بو مهم، نجیب تاریخی میسسییاسی ایله علاقه داردیر.

داستاندا بایاندیر خانین هئچ بیر فعال حرکتی اولماسا دا او اکثر بویلاردا خانلار خانی، پادشاه کیمی تقدیم اولونور. بونو «کیتاب دده‌قورقود»ون بیزه معلوم نسخه‌لرینین یازییا آلیندیغی دؤورده بایاندیر قبیله‌سینین یوکسلمه‌سی ایله ایضاح ائتمک ساده لوح تأثیر باغیشلاییر. داستاندا بایاندیرین هامیدان یوکسکده دوران بیر حکمدار کیمی تقدیم اولونماسی داستانین آساس ایده‌آللاریندان بیرینی قالین اوغوز ائلینی پراکنده قبیله‌لردن عبارت طایفالار ییغیناغی کیمی دئییل، واحد و مؤنؤلیت دؤولت کیمی گؤرمک آرزوسوندان دوغموشدور. محض ائله بو باخیمدان بایاندیرخان بئله بیر دؤولتین صلاحیتلی حکمداری، قوجا قورقود ایسه مودریک سالنامه‌چیسیدیر. یازیچی اوغلو «اوغوز نامه» سینده بو اوغوز ائلی بئله سجیه‌لندیریلیر: بایاندیر خان شیلؤنلو اوغوز اولاش سالور قازان بی‌لربی‌لی اوغوز، امیر سلیمان اوغورلو اوغوز،
دده‌قورقود بیلیکلی اوغوز.

* * *

دده‌قورقود دونیاسینین باش قهرمانی، طبیعی کی قورقود آتا اؤزودور. آمما

اونون موقعینی، یئرینی، سجیه‌سینی ایستر «کیتاب دده‌قورقود»دا ایستر سه ده علاقه دار منبع لرده درست تعین ائتمک مشکل مسئله‌دیر.

بیلدیگیمیز کیمی درزدن نسخه‌سینده داستانین آدی «کیتاب ددم قورقود علی لسان طایفهٔ اوغوزان»دیر.

اثرین آدی ائله ایکی معنالی‌دیر.«کیتاب ددم قورقود» عبارتی بیر محرملیک، دوغمالیق، داستانی دانیشان، یا قلمه آلانلا دده قورقود آراسیندا یاخینلیق، نوه بابا مناسبتلرینین اولماسینا اشاره‌دیر. ددم یعنی بابام، هم حرفی معنادا، آتامین آتاسی معناسیندا، هم ده ائلین، یوردون، دیلین اجدادی، کؤکومعناسیندا قاورانیلا بیلر.

«کیتاب دده‌قورقود» آدی هم قورقودون کیتابی، یعنی قورقودون یاراتدیغی کیتاب هم ده دده قورقود حاققیندا، دده‌قورقود بدیعی صورت کیمی اشتراک ائتدیگی کیتاب کیمی ده آنلانیلا بیلر» داستانی اوخودوقدا هر ایکی معنانین مقبول اولدوغونو گؤروروک.

دده‌قورقود داستانین بدیعی صورتی‌دیر. او بویلارین اشتراکچی‌سیدیر. بعضی حاللاردا حادثه‌لره مداخله ائدیره باساتا مصلحت لر وئریر. بئی‌ره‌که بانو چیچگی ایسته‌مک اوچون قیزین قارداشی ده‌لی قاچارا ائلچی گئدیر. دده‌قورقود قوپوزو اوغوزلاردا مقدس ساییلیر. داستاندا یالنیز قوپوزو دئییل، اوخو دا دده‌قورقودون آدی ایله باغلاییرلار. دده‌قورقودون اؤزونه، ده‌لی قارچاردان باشقا بوتون قالان پئرسوناژلار درین حرمتله یاناشیر. دده‌قورقودلا نالایق، کوبود رفتار ائدن دلی قارچاری دا دده جادوسو ایله، عقلی ایله، تدبیری ایله، یومۆر حسی ایله رام ائدیر.

لاکن دده‌قورقودون داستاندا اساس فونکسیاسی، هر بؤیون آخیریندا گلیب سؤز سؤیله‌مه‌سی، بؤی بؤیلاماسی، «اوغوزنامه» قوشماسی، دوزمه‌سیدیر. قوشولان «اوغوزنامه»لر محض بوندان اول باش وئرمیش حادثه‌لره حصراولونور:

«دده‌قورقود گلدی، شادلیق چالدی، بؤی بؤیلادی، سؤی سؤیله‌دی، قاضی اَرنلرین باشینا نه گلدیگینی سؤیله‌دی. بو «اوغوز نامه» بئی ره‌گین اولسون ـ دئدی».

بو منوال‌لا دده‌قورقود باشقا بؤیلاردا آیری آیری قهرمانلارین شرفینه ده «اوغوزنامه»لر یارادیر.

دئمه‌لی، دده‌قورقود داستانین مؤلیفی، یارادیجیسی و ایفاچیسی‌دیر. بئله گمان ائتمک اولارکی، دده‌قورقود چوخ اَسکی‌لردن معلوم اولان ناغیل‌واری سوژئتلری (مثلاً تپه‌گؤز سوژئتینی) اؤز معاصرلری اوغوز اَرنلرینه اویغونلاشدیرمیش، اونلارین اؤزلرینین اوغوز ایگیدلرینین سرگذشت‌لرینی ده بدیعی‌لشدیرمیش، بزه‌میش آیری آیری بویلار شکلینده دوزموش، قوشموش، سؤیله‌میشدیر. داستان متنیندن او دا آیدین اولورکی، دده حادثه‌لرین بیر چوخ اشتراکچیلاریندان آرتیق عمر سوروب. اونلار دونیادان کؤچندن سونرا آردیلارینجا بئله سؤزلر دئمیشدیر: «اونلار ده‌خی بو دونیایا گلدی کئچدی. کاروان کیمی قؤندو کؤچدو. اجل آلدی، یئر گیزله‌دی، فانی دونیا یئنه قالدی. گلیملی گئدیملی دونیا، سون اوجو اؤلوملو دونیا».

اونا دا دقت ائله‌یک کی، جاوان اوغوز قهرمانلارینا، ایکینجی نسله منسوب اولان پئرسوناژلارا یئینه‌یه، ایمرانا، سه کره‌یه عاید بویلارین سونلوغوندا بو سؤزلر دئییلمیر: گؤرونور، بو زامان اونلار هله ساغدیرلار، دده‌قورقودون «اوغوزنامه»لرینه قولاق آسیرلار.

بویلارین بیرینین آخیریندا دده‌قورقود دئییر: بو بوی ده‌لی دومرولون اولسون. مندن سونرا آلپ اوزانلار سؤیله‌سین آلنی آچیق جومرد ایگید اَرنلر دینله‌سین.

دوغروداندا داستانی سونرالار ایفا ائدن اوزانلار قورقوددان هم اشتراکچی کیمی دانیشیر، هم ده ایندی سؤیله‌دیکلری بؤیلارین محض «ددم قورقود» طرفیندن یارادیلدیغینی قید ائدیرلر: «ددم» اوستادیم، معلمیم، دده اوزان

(دده کرمی یادا سالاق) ایفاده‌سی ده بونونلا ایضاح اولونور.

بیر شخصیت کیمی دده قـورقودون سجیه‌سی داستانین مقدمه‌سینده وئریلیر:

«رسول علیه‌السلام زامانینا یاخین بایات بویوندان قورقود آتا دئرلر بیر ار قوپدو. اوغوزون اول کیشی تمام بیلیجی‌سیدی. نه دئرسه اولاردی، قاییبدان [غیبده‌ن] دورلو خبر سؤیلردی.... قورقود آتا اوغوز قومونون مشکلونو حل ائدردی. هرنه ایش اولسا قورقود آتایا دانیشمایینجا ایشله‌مزلردی. هر نه کی بویورسا، قبول ائدرلردی. سؤزون توتوب تامام ائدرلردی».

(ماراقلی دیرکی، دده‌قورقودون گله‌جکدن وئردیگی خبره : خانلیغین، حاکمیتین قایی قومونه کئچه‌جگی حاققیندا معلوماتا باخمایاراق، اونون اؤزونون محض بایات بویوندان اولدوغو گؤستریلیر).

بوندان سونرا دده‌قورقودون سؤیله‌دیگی مودریک سؤزلر و ضرب مثللر وئریلیر. اونلارین بیر قسمی دیتس‌ین نشر ائتدیگی «آتالار سؤزو» نده ده وار.

«دده‌قورقود»، «قورقود»، «خوْرخود» آدی «کیتاب»دان باشقا بیر چوخ آیری منبع‌لرده ده کئچیر. دیتس‌ین «آتالار سؤزو»نده او اؤزونو «آلا گؤز دئو قیزیندان دوغدوم من دده‌قورقود» دئیه نشان وئریر.

«کیتاب»دا تپه‌گؤز پری قیزیندان دوغولور.

قورقودا عاید بیر قازاخ افسانه‌سینده دئییلیرکی، قورقود دونیایا گلرکن، آناسی کؤرپه‌نین عوضینه بیچیمسیز بیر توربا گورور. آناسی اورگینده بیلیرکی، عجایب بیر مخلوق یوخ، اینسان دوغموشدور. او، توربانی دارتیب ییرتیر و ایچیندن اینسان بالاسی چیخیر، آغلاماغا باشلاییر.

«کیتاب» دا تپه‌گؤز ده عینی ایله بئله فورماسیز، بیچیمسیز بیر «ییغاناغین» ایچینده دونیایا گلیر. اوغوز ایگیدلری بو ییغاناغی تپدیکجه او بؤیویر. «آروز قوجا ده‌خی اؤنوب تپدی. ماهمیزی توخوندو، بو ییغاناق یاریلدی، ایچیندن بیر

اوغلان چیخدی گؤوده‌سی آدام، تپه‌سینده بیر گؤزو وار».

گؤردویوموز کیمی مختلف روایتلرده کی عینی تیپلی میفیک عنصرلر هم دده قوقودا، هم تپه‌گؤزه، هم ده (آیریم افسالرینده اولدوغو کیمی) اوغوزا عاید ائدیلیر.

«کیتاب»دا ایسه بو اساطیری موتیولر دورلودور، آیدینلاشیر، یالنیز تپه‌گؤزه حصر اولونموش بویدا قالیر. دده‌قورقود اؤزو ایسه مودریکلیگینه، «قاییبدان دورلو خبر سؤیله‌مه‌سینه» گله‌جگی گؤروب بیلمک قابلیتینه باخمایاراق «کیتاب»ین دئمک اولارکی، هر یئرینده صرف رئالیستیک بویلارلا رسم ائدیلمیشدیر.

دیتس‌ین نشر ائتدیگی «آتالار سؤزلری»نده دده‌قورقودون آتاسینین آدی قارمیش، یا خود قیرمیش‌دیر. (علی سلطانلی‌نین دده‌قورقود داستانلارینا حصر اولونموش مقاله‌سینده بئله بیر وئرسییا داگتیریلیر: «بعضی افسانه‌لرده ایسه گویا دده‌قورقود کوراوغلونون آتاسی‌دیر. کوراوغلو دده‌قورقودون آروادی حلیمه‌دن دونیایا گلمیشدیر. اونون قیرآتینی دده‌قورقود بسله‌میشدیر. قیرآت ایسه دنیزدن چیخمیش سوآتی ایله حقیقی آتین بیرلشمه‌سیندن دوغولموشدور. بو بیرلشمه‌دن دوغولان چیرکین قولان دده‌قورقودون سحری ایله، حقیقی معنادا قیرآت اولا بیلمیشدیر». (ع. سلطانلی. مقاله‌لر. ۱۹۷۱. ص ۱۶).

ابوالقاضی‌نین «شجره‌یه تراکمه»سینده قورقودون آتاسی‌نین آدی قارا قوجادیر. «شجره‌یه تراکمه»نی اوخویاندا آیدین اولورکی، مؤلیف رشیدالدینین یازدیغی اوغوزلار تاریخی ایله، مختلف «اوغوزنامه»لرله و باشقا بو گون بیزه نامعلوم اولان مأخذلرله تانیشدیر. هم ده ابوالقاضی الدن اله، دیلدن دیله گزن «اوغوزنامه»لرین بیر بیرلری ایله دوز گلمه‌مه‌سیندن دانیشیر. منجه ابوالقاضی «کیتاب دده‌قورقود»ون بیزه معلوم اولان متنیندن خبرسیزدیر. چونکی «شجره‌یه تراکمه» ده کئچن آدلار، حادثه‌لر، بامباشقادیر. ابوالقاضی «کیتاب»لا تانیش

اولسایدی، هئچ اولماسا مباحثه و تکذیب مقصدی ایله بوقایناغا مراجعت ائدردی. «کیتاب»دا بایات بویوندان اولان دده‌قورقود «شجره‌یه تراکمه»ده قایی بویونداندیر. بورادا او «کیتاب»دا آدی کئچمه‌ین خانلارین اینال جاوا خانین، گؤل ائرکی خانین، سونرا ایسه تومان خانین وزیری کیمی گؤستریلیر.

مختلف خانلارا وزیرلیک ائتمیش دده‌قورقود بو جهتدن رئال تاریخی شخصیت اولان، اورخون اوغوزلارینین سیاسی خادمی تۆنوقوقلا مقایسه ائدیلیر.

قورقود کیمی اوچ خانین وزیری اولموش تۆنوقوق اؤز فعالیتینه حصر ائتدیگی کتیبه‌ده مودریکلیگیندن، تدبیریندن دانیشیر، یازی سینی «بیلگه تۆنوقوق من اؤزوم» سؤزلری ایله باشلاییر. («مودریک تۆنوقوق من اؤزومه» «من دده‌قورقود» افادسی ایله سسله‌شیر).

بعضی روایتلرده دده‌قورقود حتی اوغوز خانین وزیری، مصلحت‌چیسی کیمی گؤستریلیر. اویغور «اوغوزنامه»سینده اوغوز خانین وزیرینین آدی اولوق توروق‌دور. اولوق توروق تۆنوقوق دده‌قورقود کیمی مودریک، آغ ساققالی، «موز ساچلی» (بوز، یعنی آغ ساچلی) حرمتلی شخصیت‌دیر، او دا دده‌قورقود کیمی گله‌جگی گؤرن، یۆزاندیر. دقتی عالملرین بلکه ده نظرینده قاچان بیر دئتالا چکمک ایستردیم. منجه «اولوق توروق» سونرالار شخصی آد کیمی دئییل، آغ ساققال، باش بیلن، حرمتلی آدام معناسیندا ایشله‌دیلمگه باشلاییر. دیتس‌ین نشر ائتدیگی «آتالار سؤزلری» نده بئله بیر یئر وار: قیزین آره وئریله‌جگی قۆهوملارین، سؤیون تانیش اولماسی آرزو ائدیلیر: «اورغون تورغون تانیمادیغی سؤیا قیز وئرسه» (منجه بوردا کیچیک حرفله یازیلان «اوروق توروق»، اویغوز اوغوز نامه‌سینده‌کی «اوروق اولوق توروق» دور) یعنی، آغ ساققالین، باش بیلنین، حۆرمتلی آدامینی تانیمادیغین یئره قیز وئرمه».

(«اوراق» شخص آدی کیمی اورخون یازیلاریندا دا کئچیر).

* * *

«شجره‌یه تراکمه»ده شعر پارچالاری دا وئریلیب. قورقودون قازان خانین شرفینه قوشدوغو «تارتیم» ثابت هئجا و قافیه سیستمینه مالک شعر فورماسیدیر. «کیتاب دده‌قورقود»ون سربست هجالی و قافیه سیز شعری ایله مقایسه اوچون بو شعری بوتونلوکله اوخوماق ماراقلی‌دیر:

«شجره‌یه تراکمه»ده دئییلیر: قورقود آتانین سالور قازان آلپ (ن)ی مدح تارتیمی بوتورور:

ایت بیچه‌نه گؤروب آنی ایسسی گئتدی
آلپلار، بگلر گؤره‌ن بارمی قازان کیمی؟
بیر قازانقا قیرخ بیر آتین آتین سالدی،
اول قازانا سۆل الینه بیرلن آلدی،
ساغ آلینی بیرلن ایلگه اولاشدیردی
آلپ‌لار، بگلر گؤره‌ن بارمی قازان کیمی؟

کؤک آسماندان ائنیب گلدی تینلی ییلان،
هر آدامی یوتار ایردی گؤرگن زامان،
سالور قازان باشین کسدی بۆرمای آمان
آلپلار، بگلر گؤره‌ن بارمی قازان کیمی؟

اوتوزقیرخ مین لشکر بیرلن قازان باریب،
ایت بیچه‌نه ائللرینی گلدی قیریب،
بیر ئئچه‌سی قورتولدولار کؤپ یالواریب،
آلپلار، بگلر گؤره‌ن بارمی قازان کیمی؟

توركو توركمن، عرب، عجم، رعیت‌لر،
قازان قالدی مسلمانقا تربیت‌لر،
كافرلرین قیردی اوش آلپ كوپ فیرصتلر،
آلپلار، بگلر گؤره‌ن بارمی قازان كیمی؟

آندان هنر گؤتوردولر بارجا اوللی،
بعضی‌لرقه اورون بئردی ساغلی سوللو.
بیزنه بولدو قاموغ ائلین اورنو دؤللو،
آلپلار، بگلر گؤره‌ن بارمی قازان كیمی؟

سیاح قورقود اؤلر بؤلدون ایمدی بیلگیل،
اول قازانین دؤولتینه دعا قیلگیل،
كاروان گئتدی كوپ گئچ قالدین یولغاگیرگیل،
آلپلار، بگلر گؤره‌ن بارمی قازان كیمی؟

منه ائله گلیركی، بیز آذربایجان، آنادولو، بالكان «كوراوغلو»سوندان، توركمن «كوراوغلو»سوندان، تاجیک «قورقولو» سوندان سؤز آچیریقسا، آذربایجان، تورک، توركمن «عاشیق قریبیندن دانیشیریقسا، اوغوز ائپوسونون دا «كیتاب دده‌قورقود»واریانتی آذربایجانا، ابوالقاضی‌نین «شجره‌یه تراكمه»سینده عكس اولونموش سوژئتلر، پئرسوناژلار، احوالاتلار ایسه اورتا آسیا توركمنلرینه عایددیر.

بو ایكی وارایانتین فرقلری گؤز قاباغینداد‌یر. اهمیتلی جهتی اوندان

عبارتدیر كی، بوتون بوفرقلرله برابر دده‌قورقودون بیر اوبراز، شخصیت كیمی سجیه‌سی هر ایكی اثرده ده باشقا علاقه‌دار متنلرده ده دئمک اولاركی، عینی‌دیر.

«كیتاب»دا مودریک بیلیجی، حؤرمت عزت صاحبی كیمی تصویر اولونان دده‌قورقود «شجره‌یه تراكمه»ده بو سبكده تقدیم ائدیلیر: بارچا (وارجا، یعنی بوتون آ.) خالق قورقودا آییدیلار (دئدیلر آ.): خانین، بارچا اوغوز ائلینین اختیاری سنین قؤلوندا دورور» (سنین الینده‌دیر آ.) تومان خان دا قورقودا «سن بوتون اوغوز ائلینین ان یاخشی‌سی سان» دئییر. «شجره‌یه تراكمه»ده دده‌قورقود حتی خان تعیین ائتمک و خان دگیشدیرمک صلاحیتینه مالكدیر.

دده‌قورقود اوبرازینین انكشاف مرحله‌لرینی گؤستره‌ن آ. یاكوبووسكی قید ائدیركی، اَن قدیم مقامیندا او اوخویان شامان ایدیسه، اَن سون نقطه‌سینده «آذربایجانداكی اوغوز خانلارین معاصری و تربیه چیسی‌دیر»(سند ح.).

آذربایجان تدقیقات‌چیسی، فیلسوف رحمان بدلوفون قورقودا عاید مشاهده‌لری دقته لایقدیر. قورقود صورتینین میفیک اوبرازدان دین مقدسینه، اؤولیایا، تاریخی شخصیته، داستانین اشتراكچی‌سینا، خالیق مصلحت‌چیسینه، سالنامه‌چیسینه و نهایت ائپوسون یارادیچی‌سینا، صنعت كارا چئوریلمه‌سی همین صورتین خالق ذهیناتینین مختلف مرحله‌لریندن كئچمه‌سینی و دئمه‌لی چوخ اوزون انكشاف و دگیشمه یولونو، كؤكلرینین چوخ قدیملیگینی گؤستریر(سند ح.).
قورقودو فین ائپوسسو «كالئوالا»نین قهرمانی مودریک و یانیئمئن‌له مقایسه ائدن ر. بدلوف بئله بیر نتیجه‌یه گلیركی، قورقودون «كئچمیشینین» نئجه‌لیگیندن آسیلی اولمایاراق «ایندیكی زاماندا» او چوخ اهمیتلی ائتنوسوسیولوژی قبیله انیفورماسییاسینین قؤریوجوسو، حادثه‌لر حاققیندا یادداشین قؤرویوجوسودور (ص ۸۳).

قورقود یالنیز كئچمیشی، اولوب كئچنلری یاددا ساخلایان، قورویوب

حفظ ائدن دئییل. او هم ده گله‌جگی گؤرمک اقتداریـنا مـالک اوزانـدیر. آ. ن. ساموئلوویچ اوزان سوزونو «اؤزماق» فعلی ایله باغلاییر. آذربایجانجا «یـؤزماق» فعلی وار.«ی» سسینین صـائتدن قـاباق دوشـمه حـالینی خـاطیرلاتساق، اؤزان (یؤزان) هم ده حادثه‌لری ایره‌لی‌جه‌دن خبر وئرن، یـا خـود یـؤزماغی، ایـضاح ائتمه‌گی باجاران آدامدیر.

(«کیتاب»ین متنینده «یـؤزاق» [یـؤماق]فـعلی «یـؤرماق» شکـلینده ایشـله‌دیلیر. قاراگونه قارداشی قازانین یـوخوسونو «یـؤرور» (یـؤزور). هـر بـویون آخـرینده دده‌قورقودون دئدیگی: «یوم یؤم وئـرمه‌یین» ایـفاده‌سینی ده «یـؤروم وئـرمک»، یؤرماق + یؤزماق کیمی باشا دوشمک اولار.

دیتس‌ین نشر ائتدیگی «آتالار سؤزلری نده قورقود گـله‌جک زامـانلاری چوخ بدبین شکلینده «یؤزور» اونون ایره‌لی‌جه‌دن گؤردویو کیمی ائله بیر واخت گله‌جک کی «اولوکیچی» (بؤیوک کیچیک) قالمایاجاق، «آتانین، آنانین اوغـولا، قیزا شفقتی مرحـمتی اولمـایا... آتـالاری دوروکـن اوغـوللار سـؤیله‌یه. آنـالار دوروکن قیزلار بویوروق ائیله‌یه».

زمانه‌دن بئله بیر گیلئی اورخون یازیلاریندا دا وار. «او واختلار کـیچیک قارداشلار بؤیوک قارداشلاری، اوغوللار آتالاری تانیمادیلار» (بؤیوک گول تکین آبیده‌سی باخ. ایـ و. ستبلئوا. پوئزییا تورک VI_VIII وئکوف ۱۹۶۵. ص ۷۸).

اورخون یازیلار ایله «کیتاب»ین پارالئللری هم ایفاده، دئییم طرزی، هم ده تفکر، اخلاق آنلایشلاری باخیمیندان ماراقلی‌دیر.

بئله بیر زامانین، بـؤیوک کـیچیک سـاییلماماغی واختین گـلمه‌سینی قـورقود «گـؤرمه‌دن گـؤرموش» کیمی سـؤیله‌ییر، دئـدیگینین دوغـرولوغونا اینانـدیرماق ایسته‌ییر و تـانریدان دیـله‌ییرکی، اؤزو بـو گـونلره قـالماسین: «اول گونلری گؤرمه‌دن سؤیله‌دیم من دده‌قورقود. گؤرموشجه اینانین. منه اوغوز قومو دئرلر. اول گونلره قوْماغیل منی جانیم آلگیل قادیر تانروم». (او. ش. گؤگ یـای.

«کیتاب دده‌قورقود» ص XXX)

(بیز بو ستیاتی گتیره‌رکن او. ش. گؤگ یایین دوزدوگو و بیزجه فکرین مـنطقینی پوزان دورغو اشاره‌لرینی دئییل، و. ژیرمونسکی‌نین ترجمه‌سینه اساسلانان دورغو اشاره‌لرینی قؤیوروق. آ.)

دده‌قورقود اوبرازینین باشقا بیر سجیه‌وی خصوصیتی اونون آداملارا آد قویماق صلاحیتی‌دیر.(م. ف. آخوندوفون آرخیوینده تاپیلمیش دؤرد مصراع‌لیق شعرده‌ن گؤروندویو کیمی بوتون باشقا آدلاری دا دده‌قورقود وئرمیش، یا وئرملی ایمیش).

«شجره‌یه تراکـمه»ده دده‌قـورقودون آدامـلارا آد قـویماق حـقوقو عکس اولونوب. هم بواثرده، هم ده اونـدان مین ایل قاباق یارانمیش اورخون کتیبه‌لرینده آدمـلارا آنـادان اولدوقـلاری واخت یـوخ، بـؤیوب یـئتیشدیکلری واخت آد وئریلیبیر. «خانیم خاقان اوچدوقدا اینام گول تکین یئتدی یاشدا قالدی. اون یاشدا همای تک اؤگوم خاتون قوتونا اینـیم گـول تکـین ار آد بـولدو». (آتـام خـاقان اوچدوقدا (اؤلنده) کیچیک قارداشیم گول تکین یئتدی یاشدا قالدی، اون یئتدی یاشدا همای تک (همایا بنزر) آنام خاتون(ون) شادلیغینا سبب اولاراق کیچیک قارداشیم گول تکین اَر آدی آلدی). باشقا بیر قهرمان ییگین آلپ توران اؤز آدینی ایگیدلیگی ایله قازانیر.

رشیدالدینین یازدیغی اوغوز تاریخینده ده «شجره‌یه تراکمه»ده اولدوغو کیمی تومان خانین آدینی دده‌قورقود قـویور و بـو آدی وئـرمه‌سینین سـببلرینی ایضاح ائدیر. رشیدالدین قورقودون بایات بویوندان اولدغونو داگؤستریر: «بایات بویوندان قورقود...» (رشیدالدین گؤستریلن اثری. ص ۵۵). اونو دا قید ائده‌ک کی، رشیدالدیـن «اوغـوز نـامه» سینی آذربـایجاندا یـازمیشدیر، یـئرلی اوغـوز روایتلریندن بهره‌لنمیشدیر.

دده‌قورقود اوبرازی ایله علاقه‌دار اوچونجو و چوخ مهم مسئله اونون آدی

ایله و بو آدین ائتیمولوگییاسی ایله باغلیدیر.

م. سیدوف قورقودون آدینی قؤر (اؤد) و قوت (خوشبختلیک) مورفئملرینه بؤله‌رەک خوشبخت اؤد، خوشبختلیک اودو و سایر کیمی معنالاندیریر. («آذربایجان میفیک تفکرونون قایناقلاری»). عالمین ملاحظه‌لری چوخ عاغلا باتان اولسا دا، منجه قورقود سؤزونو «قؤرخماق» فعلی ایله باغلاماق داها دوز گوندور.

قورقودلا باغلی بوتون افسانه و روایتلرده قورقودون اؤلومدن قورخماسی و قاچماسی آنا خط کیمی کئچیر. قورقود و اؤلوم پروبلئمی بو اوبرازین دائمی عنصرودور.

اؤلومدن قاچماق فردوسی «شاهنامه»نین مشهور اوبرازلاریندان اولان افراسیابا دا شامل ائدیلیر. «شاهنامه»ده توران حکمداری کیمی تقدیم اولونان افراسیاب تورکلرین افسانوی باهادیری آلپ اَر تونقادیر. افراسیاب آلپ اَر تونقانین عینی شخصیت اولماسی حاققیندا بیر بیریندن آسیلی اولمایاراق XI عصرین ایکی تورک دیللی مأخذی محمود کاشغری «دیوان لغت التورک» اثری و یوسف بالاساقونلونون «کوتاتقو بیلیک» پوئماسی قطعی حکم وئریر. یازیچی اوغلونون «سلجوق نامه» سینده «کیتاب دده‌قورقود»دان بیزه تانیش اولان آلپ آروز افراسیابین اوغلودور. «افراسیاب اوغلو آلپ آروزا» ائدیلن دعادا: «سنین حکمتین دده‌قورقوددان یئتدی قات بؤیوک اولسون»دئییلیر (او.ش. گؤگ یای. گؤستریلن اثری. ص. XXIX).

ماراقلی دیر کی، اؤلومدن قورخان و قاچیب جانین قورتارماق ایسته‌ین افراسیاب آذربایجاندا، بردع یاخیلیغیندا کی خانقاهدا گیزلنیر.

قورقودا عاید روایتلرده ایسه دئییلیر کی، او، قبیر قازانلا راستلاشیر و «بو گوروکیم اوچون قازیرسان» سؤالینا جاواب اولاراق؛ سنین اوچون سؤزلرینی ائشیدیر. بو جاوابدان قورخان دده دونیانین دؤرد سمتینه قاچیر و هر اقلیمده اونا قبیر قازان

آداملا راستلاشیر. اؤلوم ایلان جیلدینه گیریب دده‌قورقودا طرف سورونور، اونو چالماغا چالیشیر. دده‌قورقود حتی گؤلون اورتاسیندا آدادا اوتوردوغو واختدا بئله اؤلومدن خلاص اولا بیلمیر.

باشقا بیر روایتده قورقودون قوپوزدا حیات نغمه‌سی چالاراق اؤلومدن قورتولوغو گؤستریلیر: قازاخ وارایانتی یازیلمیش بو روایتده اساساً قورقودون بو چالدیغی موسیقی اثری «قازاخ کویو» (کوی قازاخ موسیقی سینین ژانریدیر) آدی ایله مشهوردور. بو آخیرینجی افسانه‌نی گؤرکملی قازاخ یازیچی‌سی مختار آوئزوف قلمه آلمیشدیر. افسانین درین فلسفی معناسی وار: اؤلومه یالنیز صنعتین گوجو، اعجازکار قدرتی و ابدیلیگی غالیب گله‌بیلر، نه‌قدر کی، قورقود چالیر، اؤلوم اونا یاخین دوشه بیلمز.

«کیتاب دده‌قورقود»ون «ده‌لی دومرول بویوندا» اؤلومه غالیب گلن محبیتین گوجودور. اینسان و اؤلوم پروبلئمی فلسفی بیر مسئله‌کیمی، محض بو بویدا قویولور و یوکسک هومانیست پافوسلا حل اولونور: اینسانین سئوگیسی، اعتباری، صداقتی اؤلومدن اوستوندور.

«کیتاب»دا دده قورقودون ده‌لی قارچاردان قاچیب قورتولماسی دا اونون اؤلومدن قاچماسی موتیوی ایله سسله‌شیر.

روایتلریندن بیرینده نقل اولونور کی، تانری دده‌قورقودا اؤلومسوزلوگو بیر شرطله وعد ائدیر. گره‌ک او هئچ واخت اؤلومو فکرینه گتیرمه‌سین. بوندان سونرا دده‌قورقود هئچ زامان اؤلوم حاققیندا دوشونمور و دانیشمیر. یالنیز بیرجه کره چؤله قاچمیش جؤنگه‌نی قؤوارکن عاغلینا گتیریرکی: «اؤلمه‌سم سنه چاتاجام، توتاجام». در حال دا نئچه بؤیوک سهو ائتدیگینی آنلاییر. اونو دهشت باسیر، برک قورخور.

بیر آذربایجان روایتی ده بو موضوعا چوخ یاخیندیر: «بیر کیشی و اونون آروادی اؤلومدن چوخ قورخموشلار. بونلار اینسان اؤلمه‌ین بیر اؤلکه آختارماغا

باشلادیلار. گزه گزه گلیب اوزانلار (!آ) یاشایان کنده چیخدیلار. اونلارا دئدیلر: بو کندده یاشایانلار اؤلمور. همیشه چالیب چاغیریرلار. کیشی ایله آرواد چوخ شاد اولوب بو کندده قالمالی اولدولار. بو کندده یاشایان اوزانلاردا بئله قایدا واریدی کی، بوردا یاشایانلار گرەک اؤلومدن قورخمایایدیلار. بونلاردا اؤلوم صحبتی یوخ ایدی.

کیشی‌نین آروادی اؤلومدن قورخدوغونو آچیب بونلارا سؤیله‌دی. بو صحبت اوزانلارین خوشونا گلمەدی. بو اؤلوم گتیرەن آرواد هاردان گلدی؟ دئیه ییغلیب آروادی اؤلدوردولر. اری ائوده یوخ ایدی. او، ائوه گلنده اوزانلار بیر قازان گتیریب کیشی‌نین قاباغینا قویدولار. کیشی بو قازاندا آروادی‌نین مِیتینی [جسدینی] گؤردو دئدی:

نه ایشین واردی اوزاندا،

اتین قاینا‌سین قازاندا.

کیشی بورادا اوزانلارلا یاشادی، اؤلوم صحبتینی هئچ واخت یادا سالمادی. («آذربایجان فولکلور آنتالوگییاسی». ایکینجی کیتاب. ص ۲۴۱).

بو روایتین دده‌قورقودون اؤلومدن قاچماسی، اؤلوم حاقیندا دوشونمەمک عهدی ایله نه قدر اویغون گلدیگی آیدیندیر. دده‌قورقودون اؤلوم خوفو ایله علاقەدار باشقا بیر آذربایجان روایتینی س. جمشیدوف یازییا آلمیشدیر. هم ده بو روایتده دده‌قورقود اؤز آدی ایله تقدیم اولونور و اونون آدی اؤلوم واهمەسی ایله باغلی «دده‌قورقود» ایفادەسی ایله علاقه لندیریلیر.

تورکمنلرده «قورقودا گؤر قازما» ایفادەسی وار، دده‌قورقودون اؤلومدن قاچماسی، گویا کی ۲۹۵ ایل یاشاماسی، اؤلومله غلیظ مناسبتلری فولکلور نمونەلرینده ده عکس اولونوب «اؤلو دئسم، اؤلو دئییل، دیری دئسم دیری دئییل، آتا قورقود اؤولییا» (سند. ح).

آذربایجاندا مرزه یاخینلیغیندا ایندی ده دوران دیری بابا آدلی قدیم پیر

وار. بو پیر حاققیندا اونو «تیری بابا» آدلاندیران XVII عصر سیاحی آدام اولئآری دا یازیر. اولئآری‌نین بورالاردا ائشیتدیگی افسانه‌یه گؤره همین بو دیری بابا اؤلندن سونرا دیزی اوسته اوتوروب، ساری قافتان گئییب دعا ائدیر. روایته XVII عصرده ایسلام دؤنو گئییندیریلدیگینی نظره آلساق و اونو رادلوفون گتیردیگی مصراع ایله علاقەلندیرسک صحبتین محض دده قورقودان گئتدیگینی گمان ائتمک اولار. اگر بئله‌دیرسه، اوندا دیری بابا پیری ده دده‌قورقود دونیاسی‌ایله باغلیدیر.

دیری بابا احوالاتی ایسلامدان قاباقکی دؤورلره عایدییتی و چوخ‌سونرالار ایسلاملاشدیریلماسی اونونلا ثبوت ائدیله بیلرکی، ایسلامدا «اؤلوم حاقدیر»، «اؤلوم آلله امریدیر». اؤلومدن قورخماق، ایللاه‌دا قاچماق، یا خود اؤلوب «دیری قالماق» مسلمان تفکرونه تمامیله یابانجیدیر.(بو جهتدن (خضر) خیدیر ایلیاسین منشأیی اعتباری ایله ایسلامدان قاباقکی تفکرون محصولو اولماسی فکری منطقی‌دیر). (باخ. م. سیدوف. «آذربایجان میفیک تفکرونون قایناقلاری»).

حتی «کیتاب دده‌قورقود»ون ایسلام ایدئولوگییاسینین تأثیری‌ایله چوخ سونرالار یازیلمیش مقدمه‌سینده قورقودون دیلینه بئله بیر مسلمان «تئزیسی» وئریلیر: «اؤلن آدام دیریلمز، چیخان جان گئری گلمز».

دانشیدیغیمیز مطلب حاققیندا گؤرکملی قازاخ عالمی چوکان ولیخانوفون فکری ده ماراقلی‌دیر (XIX عصرین گؤرکملی معارفچیسی، آوروپا تحصیلی آلمیش، روس دیلینین بیلیجیسی، ائتنوقراف، چار ظابتی چ. ولیخانوف عمرونون سونوندا پؤقؤنلارینی قوپارتمیش و مکه‌یه گئتمیشدیر. اونون طالعی ایله ع. باکیخانوف طالعی آراسیندا قرینه اوخشارلیق وار) قورقودون اؤلومدن قاچماسی ایله باغلی روایتلردن سؤز آچان چ. ولیخانوف یازیر:

«ایسلامین اذن وئرمەدیگی «اؤلومدن قاچماق» شامان خالقلارینین افسانه‌لرینین دائمی موتیولرینندیر».

بئله لیلکه دئیه بیلیریک کی، دده‌قورقود اوبرازی ایله باغلی بو دائمی موتیوده داستانین ایسلامدان چوخ قاباقکی تفکرون محصولو اولدوغونا داها بیر ثبوتدور.

* * *

اؤلوم مسئله‌لری دده‌قورقود دونیاسینین باشقا به‌لیرلرینده ده‌گؤرونور. XV عصرین آذربایجان شاعری، آذربایجان دیلینده «لیلی و مجنون» یازمیش قول آتانین (ح. آراسلی «کیتاب دده‌قورقود»ون سون نشرینده اونون آدینی «عطایی» شکلینده یازیر) دده‌قورقودا حصر ائتدیگی مصراعلاردا یازیلیر:

دده‌قورقود سؤیله‌دی کی، دوشمنین
اؤلوسو اؤلسه سئوینمز کیمسه‌نین،
نئجه کیم بو جمله باشلاردان کئچر،
جمله عالم هم بو شربتدن ایچر.

* * *

«کیتاب دده‌قورقود»دا دا، «شجره‌یه تراکمه»ده ده اؤلوم حاققیندا یوکسک بدیعی تأثیر گوجونه مالک پارچالار وار:

«هانی دئدیگیم بی ارنلر؟ دونیا منیم دئینلر؟ اونلا ده‌خی بو دونیایا گلیب کئچدی. کاروان کیمی قوندو، کؤچدو. اجل آلدی، یئر گیزله‌دی، فانی دونیا کیمه قالدی؟ گلیملی، گئدیملی دونیا! سون اوجو اؤلوملو دونیا!»

«شجره‌یه تراکمه»ده دده‌قورقودون بدبین سؤزلری اونون اؤزونون عؤمور مدتینه جالانیر:

سیاح قورقود اؤلور بؤلدون ایمدی بیل گیل...
کاروان گئتدی، کوپ گئج قالدین یولا گیر گیل...

فانی دونیانی کاروانسارایا، اؤتوب گئدن عمرو کاروانا بنزتمک تصوف پوئزیاسینین سجیه‌وی تشبیه‌لریدیر. آمما دده‌قورقود دونیاسینین فلسفی کدری ایسلامدان قاباقکی آبیده‌لرده، خصوصیله اورخون یازیلاریندا ایفاده اولونموش حیصه‌لره یاخیندیر: «اؤد تانری یازار، کیشی اوغلو کوپ اؤلگه‌لی تؤروموش» «واختی تانری یازیر (بؤلر) اینسانلارین هامیسی اؤلوملو دوغولموشدور» (گول تکین آبیده‌سینین بؤیوک یازیسی).

* * *

دده‌قورقود یاشی مسئله‌سینه گلدیکده بوردا دا ایلک نؤوبه‌ده «کیتاب»ین اؤز متنینه اینانماق لازیمدیر. مقدمه‌ده دئییلن سؤزلره، یعنی دده‌قورقودون محمد پیغمبرله چاغداش اولماسینا شبهه ائتمک اوچون الیمیزده هئچ بیر اساس یوخدور. روایتلر آذربایجانین معین ساحه‌لرینده ایسلامین یاییلماسینی دده‌قورقودون بک‌دوز امه‌نین و عرب سرکرده‌سی سلمان فارسینین آدی ایله باغلاییرلار.

بک‌دوز أمه‌ن (بعضاً بو آدی بوک دوز امه‌ن شکلینده ده اوخویورلار) «کیتاب دده‌قورقود»دا «واریبان پیغمبرین اوزون گؤره‌ن گلیبن اوغوزدا صحابه‌سی اولان» دئیه تقدیم ائدیلیر. سلمان فارسی VII عصرین رئال تاریخی شخصیتی‌دیر. در بند یاخینلیغیندا دؤیوشموش و وفات ائتمیش عرب سرکرده‌سی‌دیر. بو باره‌ده میرزه کاظم بی‌ین نشر ائتدیگی «در بند نامه»یه اسناد ائدن ع. باکیخانوف یازیر: «سلمان ایله ربیعه ده بو قیرخ نفر ایله بیرلیکده اؤلدورولدولر. بونلارین قبیرلری در بند شهرینین یاخینلارینده قیرخلار آدی ایله زیارتگاه‌دیر.».(«گلستان ارم» ص ۵۲).

آدام اولئآریه در بند یاخینلیغیندا قیرخلار قبرستانلیغینی گؤسترمیشلر و بوردا ایسلام یولوندا شهید اولموش قیرخ نفرین باسدیریلدیغینی سؤیله‌میشلر. اولئآری یازیر کی، اوکوز (اوغوز - آ.) ائلیندن قاسسان (قازان آ.) آدلی اصلی میدیادان اؤلان شاه اوچون حضرت محمدین معاصری امام قورقود چالیب اوخویاردی (امام هارا، چالیب اوخوماق هارا؟ آ.). قاسسانی ایسلام یولوندا دؤیوشمه‌یه تشویق ائدردی. (من بو یئرده اولئآرینین شهادتینی خ. کوراوغلونون «اوکوزسکئئی قرویچسکیئی زئپوس» کیتابیندان گتیریرم. باشقا بیر کیتابدا (سند -ح) همین متن عینی ایله گتیریلمیش، آمما «میدییا» یئرینه «ایندییا» یازیلمیشدیر. اوریژینالین اصلینه هانسی دوز گلیر؟آ.). (بو مقاله‌نین أل یازماسینی اوخویان تاریخچی س. علیاروف اوریژنالدا محض «میدییا» اولدوغونو معین‌لشدیردی. اوغوز ائلیندن قازانین اصلینی میدییادان اولماسی حاقفیندا معلومات،عمومیتله، XVII عصرده آذربایجاندا خالق یادداشیندا «میدییا» سؤزونون یاشاماسی خصوصی و چوخ مارقلی تدقیقات موضوعسو اولا بیلر).

اولئآریئیا دانیشیلان روایتلرده قورقود قازانی او زامانلار بت پرست اولان لزگی لره مسلمانلیغی قبول ائتدیرمک اوچون دؤیوشه چاغیریرمیش. ق. قاراقاشلینین آیریملاردان ائشیدیگی افسانه‌لرده اوغوزلارین محض لزگی‌لرله دؤیوشدویو نقل اوْلونور، حتی اوغوزلارین دشمنی تپه گؤزو «تپه گؤز لزگی» آدلاندیریرلار.

اؤولیا چلبی XVII عصرده در بند یاخینلیغیندا قورقوردون مزارینی زیارت ائتمیشدیر. چلبی قورقودو «بؤیوک سلطان» آدلاندیریر و شیروان اهالسینین اونا اطاعت ائتدیگینی سؤیله‌ییر، «کیتاب»دا دا بیر یئرده دده‌قورقود سلطان آدلاندیریلیر.

«کیتاب دده‌قورقود»دا دربندین آدینین ائله سیخ سیخ چکیلمه‌سینه، ده‌لی دوندارین دربندین دمیر قاپی‌سینی فتح ائدن، سونرا ایسه دربندده بی‌لیک ائدن بیر

ایگید کیمی تقدیم اولونماسینا دقت ائده‌ک. اوغوزلارین اوستونه گلن یاغیلار هم آذربایجانین غزب و جنوب غرب، هم ده شمال طرفدن گلیرلر. دربند داستاندا هم دمیر قاپی در بند (تاریخی سالنامه‌لرده ده در بند بو آدلا تانینیر)، هم ده قارا در بند (منجه شمالی در بند، چونکی آیری سمتلرده ده عینی آدلی شهر اولوب) شکلینده کئچیر. قازانین اوغلونو توتان «کافرلر» «قارا در بنده قونورلار». اوغوزلارین سرحد کئشکیچیسی اولان بکیل آتدان ییخیلارکن بو معلومات یاغیلارا بئله چاتیر:«قارا قارا داغلاردان خبر آشمیش، قانلی قانلی سولاردان خبر کئچمیش، دمیر قاپو در بندیندن خبر وارمیش، آلاجا آتلی شؤکلو ملک قاپو پوسموش» و س.

یازیچی اوغلونون «اوغوزنامه» سینده «کیتاب»دان آدلاری بیزه تانیش اولان و آدلاری «کیتاب»دا کئچمه‌ین اوغوز ایگیدلری ائلبورزه (ائلبروس داغینا) سفر قیلیرلار. بئله لیکله دده قورقود دونیاسی اونسیّتده، تماسدا اولدوغو ساحه‌لره شمالی قافقاز اراضی‌سی ده داخلدیر. بورادان چیخان نتیجه بودورکی، «کیتاب»دا اوغوزلارین ائپیک یاغی‌لاری کیمی گؤستریلن کافرلر یالنیز خاچ پرستلر دئییل، هم ده او واخت بت پرست اولان و سونرالار ایسلامی قبول ائتمیش شمالی قافقاز قبیله‌لری‌دیر. بو داستاندا کی افسانه‌لشدیریلمیش، اساطیرلشمیش دؤیوشلرین رئال تاریخی حادثه‌لرین عکس صداسی اولدوغونو بیر داها تصدیق ائدیر و دده‌قورقود قهرمانلارینین، اوجمله‌دن قورقودون اؤزونون رئال تاریخی شخصیت اولدوغونا گمان یارادیر. او. ش. گؤگ یای قید ائدیری کی، دده‌قورقودون مشاورلیک، وزیرلیک ائتدیگی قایی اینال خان حضرت محمدین معاصری‌دیر. بئله لیکله بیر بیریندن آسیلی اولمایان مختلف منبعلرده قورقودون دؤورونو ایسلامین ایلک عصرینه، محمد (ص) زامانینا، یعنی VII عصره عاید ائدیرلر. بعضی عالملر دده‌قورقودو اورخون خادملریندن، گؤک تورکلرین سیاستچیلریندن بیری حساب ائدیر. ک. اینوسترانتسئوین فکرینجه قورقود رئال تاریخی شخصیتدیر.

عالملر یازیرکی، تاریخده قورقود آدلی بیر نئچه شخصیت اولوب. بارتولدون وئردیگی معلوماتا گؤره XV عصرده سلطان ایکینجی بایزیدین قورقود آدلی اوغلو اولوب. او شعر و موسیقی هوسکاری ایمیش، اؤزو ده شاعر و موسیقی‌چی کیمی شهرتله‌نیب. بو قورقودون عمی اوغلوسونون آدی اوغوز اولوب. بارتولد بو آدلارین وئریلمه‌سینی قورقود و اوغوز آدلارینین او دؤورده چوخ پؤپؤلیار (اوره‌ک سئوەر کؤچوره‌ن) اولماسی ایله ایضاح ائدیر. دوغرودان دا ائله همین عصرده علی شیر نوایی‌نین دئدیگینه گؤره «قورقود تورک خالقلاری آراسیندا او قدر مشهور دورکی، بوندان آرتیق شهرته احتیاجی یوخدور».(سند ح.)

آمما مسئله اوندادیرکی، م، ژیرمونسکی‌نین یازدیغی کیمی هله IX عصرده پئچئنئق‌لرین باشچی‌سینین آدی دا قورقود اولوب. دئملی هله او عصرده‌ده بو آد گئنیش یاییلیبمیش. (سندح). اونو دا قید ائده‌ک کی، بعضی بت‌پرست تورکلرین افسانه‌لرینده «خورموست‌تئنقری» ده‌ن بحث اولونور. (خورخودلا مقایسه ائت). آلتای مونقول ائپوسونون قهرمانی گئسه‌رین آتاسینین آدی دا خورموست دور. ساسانی حکمداری هؤرموزدو تورک زاده (تورک اوغلو) آدلاندیریردیلار.

یوخاریدا قید ائتدیگیمیز کیمی، بعضی روایتلرده دده‌قورقودون اوچ یوز ایل یاشادیغی سؤیلنمیشدیر. اگر مجازی معنادا گؤتورسک، قورقودون یاشی آرتیریلمامیشدیر، بلکه ده آزالمیشدیر. دده‌قورقود خالق یادداشینین و بدیعی یارادیجیلیغینین سولماز اوبرازی کیمی اوچ یوز یوخ، آزی مین اوچ یوز یاشیندادیر.

❋ ❋ ❋

اوغوز خانین،قورقودون، دده‌قورقود اوغوزلارینین هانسی دؤورلره عاید اولدوقلارینا نظر سالدیقدان سونرا «کیتاب»ین‌اؤزونون یارانما تاریخی حاققیندادا

بعضی ملاحظه‌لریمیزی سؤیله‌یه‌ک.

«کیتاب دده‌قورقود»ون هانسی دؤورده یارانماسینی تعیین ائتمک اوچون ان صحیح منبع داستانین اؤز متنی‌دیر. داستانین حاضیردا ایکی ال یازماسی معلوم دور «کیتاب دده‌م قورقود علی لسان طایفه اوغوزان» آدلی اون ایکی بویلو درزدن نوسخه‌سی و «حکایت اوغوزنامه قازان بی و غیره» آدلی واتیکان نوسخه‌سی. ایتالیان شرق شناسی ائتتوره روسسینین ۱۹۵۰ جی ایلده تاپیب ۱۹۵۲ جی ایلده گئنیش شرح‌لرله نشر ائتدیردیگی واتیکان ال یازماسیندان درزدن نوسخه‌سینین اون ایکی بویوندان آنجاق آلتی سی و بیر قدر باشقا آردیجیللیقلا وئریلیر.

بو آردیجیللیق (درزدن بویلارینین سیرا نومره‌لرینه گؤره) بئله‌دیر: ۱ جی، ۳ جی، ۲ جی، ۴ جی، ۷ جی، ۱۲ جی، بویلار.

نه درزدن، نه ده واتیکان نوسخه‌سینده بونلارین هاچان یازییا آلیندیغینی گؤستره‌ن هئچ بیر تاریخ یوخدور، درزدن نوسخه‌سینین قیراغیندا عثمان پاشانین اؤلوم ایلینی بیلدیرن ۹۹۳ (۱۵۴۴) تاریخی قید اولونوب. واتیکان نوسخه‌سینده ایسه کیتابین صاحیبینی (سید احود ابن سید حسن) و ۱۵۹۱ / ۱۰۰۰ جی ایلی گوستره‌ن یازی وار. باخ: او. ش. گؤگ یای گؤستریلن اثری. ص IV).

هر ایکی نوسخه‌ده‌کی تاریخلر داستانین یازییا آلینما واختینین گؤستریجی‌سی اولما سادا هر حالدا قورقودشناسلیقدا بو ال یازمالاری XV عصره عاید ائدیلیر. ال یازمالاریندا «استانبول» سؤزونون اولماسی گؤستریرکی، بو نسخه‌لر ۱۴۵۳ جو ایلدن (کونستانتینوپولون فتحیندن) قاباق کؤچوروله بیلمزدی.

داستانداکی سرگذشتلری رئال تاریخی حادثه‌لرله علاقه‌لندیرن بارتولد و اونا استناد ائدن و. ژیرمونسکی بیر سیرا دقته‌ده‌گر فاکتلار گؤستریرلر.

«کیتاب»داکافر کیمی تقدیم اولونان آبخازلار XV عصرین بیرینجی یاریسیندا

ایسلام دینینی قبول ائتمیشدیلر. قانتورآلی‌نین ائلچی لیگه گئتدیگی روم (یونان) دؤولتی ترابزون (تراپئزوند) ۱۴۱۶ جی ایلده تورکلر طرفیندن آلینمیش و سیاسی مستقل‌لیگینی ایتیرمیشدیر. بئی‌ره‌گین اسیر قالدیغی بای‌بورت قالاسی ۱۳۶۰ جی ایلده آرتیق مسلمان امیرینین اداره‌سی آلتیندا ایدی (سند ح.).

بئله‌لیکله، داستانین XV یا XVI عصرده کؤچورولمه‌سی شبهه دوغورمورسا دا، بو دؤوردن قاباقکی حادثه‌لرین «کیتاب»دا عکس اولونماماسی چوخ دوشوندوروجو مسئله‌دیر. هر حالدا بیر فاکت شبهه‌سیزدیرکی، «کیتاب»ی کؤچوره‌ن کاتب متنه مداخله ائتمه‌میش، یالنیز بیر، یا ایکی یئرده داها قاباقکی اثرلر اوچون آنوْخرؤنیزم ساییلاجاق یئر آدلاری (مثلاً استانبول) علاوه ائتمیشدیر.

بو شک‌سیز حقیقته باخمایاراق بعضاً «کیتاب دده‌قورقود»ون بیزه معلوم نوسخه‌لرینی عمومیتله، داستانین یارانماسی دؤورونه اویغونلاشدیریر، «کیتاب»ین محض XVI عصرده آغ قویونلو و قارا قویونلو دؤولتلرینین، بایاندیر قبیله‌سینین قووّتلنمه‌سینه باغلاماق کؤکوندن سهودیر. قدیم اوغوز داستانینا، پارلاق بدیعی، تاریخی صحنه‌لرله زنگین اولان «کیتاب»ا محض بو دؤورده ماراغین آرتماسی طبیعی و ایناندیریجی‌دیر، آمما داستانین نه اینکه بو دؤورده یارانماسی، هئچ بو دؤورده فورمالاشماسی، تامامالانماسی، کیتاب حالیندا ترتیب اولونماسی حاققیندا ملاحظه ده مقبول ساییلا بیلمز. ائلمئنتار مئتودولوژی پرئنسیپ‌لره گؤره هر هانسی داستانین بیزه چاتمیش نوسخه‌سینین تاریخینه گؤره اونون یاشینی، یارانما دؤورونو معین‌لشدیرمک دوز دئییل.

روس خالقینین داهیانه «ایقور پولکو حاققیندا داستان» ائپوسو XVIII عصرده تاپیلمیش و بو عصره عاید آل یازماسیدا موجوددور. لاکن داستاندا جریان ائده‌ن حادثه‌لر XII ـXI عصرلره عایددیر (باخ: د. س، لیخوچوفون گؤستریلن اثری) اودورکی ۱۹۸۵ ـ جی ایلده «ایقور پولکو حاققیندا داستانین» ۸۰۰ ایللیگینی قید ائتمک تمامیله دوغرودور. ائرمنی خالق یارادیجیلیغینین «ساسونلو داوود» داستانینی، داها دوغروسو، اونون قوللاریندان بیرینی ایلک دفعه ۱۸۷۳ جی ایلده آرنسیت کندینده کرپو آدلی کندلینین دیلیندن قارئگین سروانتدزتیانست یازیب. لاکن داستانین حادثه‌لری بوندان بیر نئچه عصر قاباق جریان ائدیر و ۱۹۳۹ جو ایلده ائرمنی خالقی ایله بیرلیکده بوتون سؤوئت خالقلاری «ساسونلو داوود»آ طنطنه‌لی مراسیم کئچیردی. «اورال باتیر»، «ماناس» «کالئوالا» کیمی داستانلار XIX و حتی XX عصرده یازییا آلینسالاردا، نئچه عصر اول‌کی دؤورلرین آبیده‌لری سایی‌لیر. عینی سؤزلری «کوراوغلو» داستانی حاققیندا دا دئمک مومکون‌دور. بئله اولدوقدا آل یازماسی XVI عصرین یادگاری کیمی حفظ اولونموش «کیتاب دده‌قورقود» و چوخ چوخ داها اول‌کی عصرلرین آبیده‌سی تکین معین‌لشدیرمک علمی جهتدن تمامی ایله دوزگوندور.

بس اوندا «کیتاب دده‌قورقود» هانسی عصرین، هانسی دؤورون آبیده‌سیدیر؟ سون زامانلارا قدر قوقوردشناسلیقدا قبول ائدیلمیش رأی‌یه گؤره XI ـ X عصرلرین، همین تاریخی اوغوزلارین سلجوقلارلا برابر محض بو دؤورلرده آذربایجانا گلیب بورادا مسکون اولماقلاری ایله باغلاییرلار. یوخاریدا نظردن کئچیردیگیمیز فاکتلار آیدین شکیلده گؤستریرکی، دده‌قورقود اوغوزلارینین بو گلیشیندن نئچه عصر قاباق آذربایجاندا یاشادیقلاری تصدیق اولونور.

اوغوزلارین هله XII عصرده آذربایجاندا مسکون اولدوقلارینی خ کوراوغلو قدیم منبع‌لره اساسلاناراق معین‌لشدیریر (سند ح.). باشقا بیر تدقیقاتیندا خ کوراوغلو IV عصرده آذربایجان اراضی سینده تورک دیللی اهالینین یاشاماسینی گؤستریر. (سند ح.).

صحبت تورک دیللی قبیله‌لرین آذربایجاندا محض بو عصرلرده گلمه‌لریندن یوخ، اونلارین بورادا مسکون اولمالاری باره‌ده معلوماتلارا ایلک دفعه

هانسی عصرین منبع‌لرینده راست‌لاشیلدیغیندان گئدیر. بو ایسه باشقا مسئله‌دیر.

«کیتاب دده‌قورقود»ون هئچ بیر یئرینده اوغوزلارلا برابر سلجوقلارین‌دا بورایا گلمه‌لریندن و عمومیتله، داستان قهرمانلارینین بو تورپاقلاردا «گلمه» اولمالاریندان اثر علامت یوخدور. داستانین دده‌قورقود و بک دوز اَمه‌ن کیمی پئرسوناژلارینین حضرت محمدین معاصرلری کیمی تقدیم اولونماسینی یوخاریدا خاطرلاتدیق. اونو دا نظره چاتدیراق کی، دده‌قورقودلا باغلی باشقا روایت، افسانه و صحبت‌لردن فرقلی اولاراق «کیتاب»ین هئچ بیر یئرینده دده‌نین اوچ یوز ایل عؤمور سورمه‌سی و دئملی VII اثردن «کیتاب» X عصره «چاتماسی» حاققیندا هئچ بیر اشاره فلان یوخدور. «کیتاب دده‌قورقود»ون یاشینی تعین ائتمک اوچون حضرت محمدین یاشادیغی واخت و ایسلامیتین ظهورو دقیق تاریخی اورییئنتیرلردیر.

بیر چوخ معاصر آذربایجان قورقودشناسلاری، او جمله‌دن تاریخچی س. علیاروف ادبیات شناسلاردان و. سیدوف، ش. جمشیدوف، دیلچی لردن ت. حاجی یف، ائ علی بی زاده «کیتاب دده‌قورقود»ون XII عصردن گئج اولمایاراق فورمالاشماسینی گؤستردیلر. شوبهه‌سیز، داستانین یارانما و فورمالاشما تاریخی حاققیندا بو فکر منطقی دیر.

* * *

«کیتاب دده‌قورقود»ون محض بو دؤورده میدانا چیخماسی بارەده اَن توتارلی دلیللر، یوخاریدا دئدیگیمیز کیمی، داستان متنینین، اؤزونده‌دیر.

بو دلیللر «کیتاب دده‌قورقود» متنینین اوچ جهتینه اَساسلانیر: دیلینه، مضمونونا و فورماسینا.

«کیتاب دده‌قورقود» دیلینین قدیم‌لیگینی اونون محض VII ـ VI عصرین

آذربایجان دیلی اولدوغونو ایره‌لی سوره‌ن ت. حاجی یئو، ک. ولی یئو، ائ علی بی زاده بو تئزیسی اساسلاندیرماق اوچون مختلف ثبوتلار گتیریرلر. بو مدعالارین باشچیلاری داستاندا آرخاییک آذربایجان دیلی ستروکتورونون، اسکی سؤزلرین اولماسی، سونرالار دیلیمیزین لئکسیک فوندوندا بؤیوک یئر توتان عرب و بیر سیرا فارس کلمه‌لرینین دیلیمیزه ایسلام تأثیری ایله گئچدیگینی نظره آلساق «کیتاب»ین دیلینین ایسلامدان قاباق، یا اَن آزی ایسلامیتله یاشید اولماسی آیدینلاشیر. ائ علی بی زاده‌نین اورخون کتیبه‌لرینین و «کیتاب دده‌قورقود» دیلینین مقایسه ائتمه‌سی بو باخیمدان فایدالیدیر (ائ علی‌بی‌زاده، «ادبی شخصیت و دیل» ۱۹۸۲) ت. حاجی‌یئو و ک. ولی یئو یازدیقلاری و عالی مکتب درسلیکلری کیمی تصدیق ائدیلمیش «آذربایجان دیلی تاریخی» (۱۹۸۳) کیتابیندا خاقانی و نظامی دیلینده ایشله‌دیلن بعضی سؤزلر گتیریرلر. دده قورقود دونیاسینین سؤزلری اولان بو کلمه‌لری خاقانی و نظامی «کیتاب»دا اولدوغو شکلیده و معنادا ایشله‌دیرلر: خاقانی‌ده: اوشاق، اَکمک، آغجا، تانری یالاواج، اوزان، گرده‌ک، آلاچیق، یایلاق؛ نظامی‌ده؛ چالیش (ساواش معناسیندا) قلاووز، توتقون سؤزلری بو سیراداندیر(ص ۴۲ . ۴۱).

کامل ولی یئو «داستان پوئتیکاسی» آدلی کیتابیندا (۱۹۸۴ یازیچی اوغلو علی‌نین «تاریخ السلجوق» XV عصر) اثریندن ۶۵ سطرلیک «اوغوز نامه» ایله «کیتاب دده‌قورقود»ون معین پارچالارینی توتوشدورور. بو توتوشدورمادان بیر داها آیدین اولور کی، یازیچی اوغلونون «اوغوز نامه»سی هم دیل، هم اسلوب، هم مضمون باخیمیندان «کیتاب»ین درزدِن و واتیکان نوسخه‌لری ایله دئمک اولار کی،تام بیر عینیت تشکیل ائدیر.

محرم ارگین واتیکان نوسخه‌سینین درزدِن اَل یازماسیندان کؤچورولدویونو گمان ائدیر بو فکری یانلیش سایان حمید آراسلی هر ایکی نوسخه‌نین داها قدیم بیر اَل یازماسیندان کؤچورولدویون ایره‌لی سورور.

منطقله یاناشساق گؤره‌ریک کی، ایکی نوسخه‌نین آراسیندا کی جمله فرقلری اونلارین بیر بیریندن (واتیکان اَل یازماسینین درزدن اَل یازماسیندان) کؤچورولمه‌سی مدعاسینی تکذیب ائدیرسه دیل، سوژئت، پئرسوناژلار جهتدن اویغونلوق هر ایکی نوسخه‌نین اوچونجو و شبهه‌سیز داها قدیم متنده‌ن کؤچورولدویونو تثبیت ائدیر.

بلکه بو «اوچونجو» سؤزونو «اوّلکی نوسخه‌لر» سؤزلری ایله عوض ائتمک داها درست اولار. چونکی شوبهه‌سیز،اَن قدیم ایلک نوسخه‌ایله آلیمیزده کی نوسخه‌لر آراسیندا مختلف عصرلرین باشقا نوسخه‌لری‌ده اولا بیلردی (یقین کی، واردی دا). هر عصرین، هر دؤورون، هر ئؤوبتی ایدئولوگییانین، یا خود حاکم سلاله‌نین داستانا اؤز چالارلارینی علاوه ائتمه‌لری تعجبلی دئییل. تعجبلی اودورکی، نئچه نئچه عصری یاریب کئچن داستانین رنگی سولماییب روحو ایتمه‌ییب، مضمونو، فورماسی و دیلی اَساس اعتباری ایله ثابت، ده‌گیشمز قالیب.

بو باخیمیندان یازیچی اوغلونون «اوغوز نامه» سینین ده، دیتسین نشر ائتدیگی «آتالار سؤزلری»نین ده، واتیکان و درزدن نوسخه‌لری‌ایله بیر سیرادا عینی قدیم منبع‌ده‌ن کؤچورولمه‌سی شوبهه‌سیزدیر. و. ژیرمونسکی یازیر. یازیچی اوغلونون «اوغوز نامه»سی «قورقود کیتابی» ایله چوخ یاخین، متن جهتدن ایسه بعضاً تام اویغوندور و گؤرونور هر ایکی اثرین شفاهی یا خود یازیلی (گورسیو منیم دیر آ.) قایناغی عمومی، یا چوخ یاخیندیر (سند ح.).

ماراقلی‌دیر کی، هله اوتوز اوچونجو ایللرده، یعنی واتیکان نوسخه‌سینین علم عالمینه معلوم اولمادیغی بیر واختدا آذربایجان آراشدیریجیلاریندان اَمین عابد، آیبک دواداری‌نین معلوماتینا اَساسلاناراق بئله بیر ایلک «اوغوزنامه»نین VII V اثرلرده یاراندیغینی سؤیله‌میشدیر. (اَمین عابد «عیشرت دؤورونون آذربایجان ادبیاتینا عاید وثیقه‌لر»ی. «آذربایجانی اؤیرنمه یولو». باکی. ۱۹۳۰. نمره‌سی).

«کیتاب دده‌قورقود»ون یارانما تاریخینی VI_VII عصرلره عاید ائدن

عالملریمیز (او جمله‌دن ت. حاجی یئو، ک. ولی یئو، ائ. علی بی زاده) نده‌نسه اونون یازییا آلینماسینی IX-XI عصرلره عاید ائدیلیر. حال بو کی بوتون باشقا دلیللر (او سیرادان بو تدقیقاتچیلارین اؤزلرینین گتیردیکلری توتارلی دلیللر) اوغوز ائپوسونون گمان ائدیلن ایلک نوسخه‌سینین داها قاباق یازییا آلینماسینی نشان وئریر. اوغوز ائپوسونون ساسانیلر دؤورونده انوشیروان (۵۷۱-۵۲۱) زامانیندا اورتا فارس دیلینه، هارون الرشید (۸۰۹-۷۶۳) دؤرونده عرب دیلینه ترجمه فراقمئنتلری ائدیلمیش فراقمشتلری (یاخود بوتون تام شکلی) اولموشسا، VI_VII عصرلره دده‌قورقود افسانه‌لرینین آیری آیری سوژئتلری، اوبرازلاری (اوغوزخان، تپه‌گؤز، باسات) عرب و فارس منبع‌لرینده خاطرلانیرسا اثرین اؤز آنا دیلینده کی اوریژنالی ترجمه‌لریندن سونرامی یازییا آلینا بیلردی؟

XIV عصرین تاریخچیسی، اصلی اوغوز اولان ابوبکرابن عبدالله ابن آیبک الدواداری «دُرَر یتجان» اثرینده داها قدیم یازیلی منبع یه «اولو خان آتا بیتیکچی» اثرینه اسناد ائدیر. بو کیتابین آدیندان گؤروندویو کیمی او تورک دیللی خالقین اثریدیر. («بیتیک» قدیم تورکجه کیتاب، «بیتیکچی» کیتابچی، کیتاب یازان، یا کیتابی کؤچوره‌ن دئمکدیر) دواداری همین بو کیتابدا تپه‌گؤزله باساتین ووروشماسیندان بحث اولوندوغونو سؤیله‌ییر. دواداری یازیر کی، تورک دیللی خالقلارا بؤیوک سئوینج بخش ائدن بو کیتاب «اوغوز نامه» آدلانیر و اوغوزلارین آراسیندا چوخ مشهوردور. همین کیتابدا اوغوزلارین ائرکن حیاتلاریندان ایلک حکمدارلاریندان دانیشیلیر. «کیتاب دده‌قورقود»دان تانیدیغیمیز تپه‌گؤزون احوالاتی، اونون پری قیزیندان دوغولماسی (عینی ایله «کیتاب»دا کی کیمی)، اوغوزلارا قان اوددورماسی و آروز اوغلو باسات طرفیندن اؤلدورولمه‌سی بو قدیم اوغوز کیتابیندا عکس اولونموشدور. دوادارینین نشان وئردیگی «اوغوز نامه»نین ـ VI عصرآییده‌سی «اولو خان آتا بیتیک چی»نین «کیتاب دده‌قورقود»لا،

یا آن آزی اونون معین بویلاری ایله عینی اثر اولماسینا آساسلی گماندیر. (بو بارده داها اطرافلی باخ: خ. کوراوغلو، اوقوزسکیی قئرویچئسکیی ائپوس ص ۳۸).

«کیتاب دده‌قورقود» سوژه‌تلری ایله باغلی داها اسکی پارالئللر قدیم یونان میفولوگییاسینا دیره‌نیر. «ده‌لی دومرول بویو» ایله آدمئت میفی، «بی ره‌ک بویو» ایله اودیسه یین سرگذشتلری،ائوینه قاییتماسی یالنیز سوژئت اویغونلوغو ایله دئییل، جور به جور بدیعی دتاللار، آیرینتی‌لارلا دا حیرت‌آمیز درجه‌ده یاخیندیر. (سند ح.). هومرین تصویر ائتدیگی سیکلوپ پولیفئمله تپه‌گوز آراسیندا کی غریبه اوخشارلیق عالملرین دقتینی چوخدان چکیب. آمما قدیم یونان ادبیاتینین باشقا بیر مشهور ائرینده ائسخیلین «زنجیرلی پرومته‌ی» فاجعه‌سینده پرومته‌یین اینه‌یه چئوریلمیش بیچاره قیز ایویا (ioya) دئدیکلری ده بو باخیمدان مارقلی دیر:

اوّلا سن بو یئرده سورولمه‌میش چؤللرله
شرقه دوغرو گئدجک، هی گئده جکسن هله...
اوردا راست گله‌جکسن کؤچری سکیفلره
اونلارین مسکنی‌دیر گئنیش دوزلر، داغ، دره...
خیلی گئتدیکدن سونرا او داغلارین سلطانی
قافقازا یئتیشرسن، یام یاشیلدیر هر یانی...
سولاری قیزیل کیمی پلوتون نهری یانیندا
تک گؤزلو آریماسپلارین، سایسیز اوردولاری وار.
دائم آت بئلینده سفر ائدیرلر اونلار.
یاخین دوشمه اونلارا...

(ائسخیل، زنجیرلنمیش پرومته‌ی، ترجمه ائدنی رسول رضا ۱۹۷۵)

علمده اوتوراق سکیفلرین هند آوروپا کؤچری سکیفلرین تورک دیللی قبیله‌لردن عبارت اولماسی حاقیندا یقین وار. اودورکی تپه‌گؤز احوالاتینین محض بو قبیله‌لردن قدیم یونانلارا کؤچمه‌سی تمامیله ممکن دور. هومرین

ائرامیزدان اول VIII عصرده یاراتدیغی پوئماسیندا، «کیتاب دده‌قورقود»ون XVI عصر نوسخه‌سینده و ق. قاراقاشلینین ۱۹۴۵ -جی ایلده آیریملاردان یازدیغی افسانه‌لرده تپه گؤزلو مخلوقلا باغلی سوژه‌ئتین بیر بیرینه تام بنزه‌رلیگی، هم ده آیری آیری دئتاللارین آیرینتیلارین غریبه اویغونلوغو دوغرودان دا چوخ دوشوندوروجودور. هر حالدا «کیتاب دده‌قورقود»و دونیایا تانیدان ایلک تدقیقاتچیلاردان دتیسین سؤزلرینه ده اعتناسیز یاناشماق لازم دئییل.

هله ۱۸۱۲ جو ایلده دیتس یازیردی کی: «بوراداکی تپه‌گؤز باشقا سیکلوپلارا، هله هومرین سیکلوپونا بوتون جهتلری ایله بنزه‌ییر. آنجاق اوغوز سیکلوپو یونانلاردان آلینما دئییل. یونانلارینکی کهنه دئییل سه، اوغوزلارینکی یئنی دئییلدیر».

قدیم یونان اساطیری ایله علاقه‌نی بیر قیراغا قویساق بئله، هله VI_VIII عصرلرده باشقا خالقلارین دقتینی جلب ائتمیش، حاقیندا مختلف منبعلرده بحث اولونموش و بوتونلوکله یاخود آیری آیری پارچالارلا عرب فارس دیللرینه چئوریلمیش اوغوز داستانینین اصلی، اوریژنالی IX-XI عصرلرده یوخ، داها قاباق یازییا آلینمیش سایپلابیلر.

XI عصرده اویغور دیلینده یازیلمیش «قوتادقو بیلیک» («خوشبخت اولماق علمی»). «سعادت بیلیگی») پوئماسینا فردوسی «شاهنامه»سینین تأثیری قید اولونور. عینی زاماندا عالملر اونو داگؤستریرلرکی، فردوسی نین اؤزو ده ایران توران مناسبتلرینین تصویرینده قدیم «اوغوز نامه»لردن استفاده ائتمیش‌دیر. «شاهنامه»ده افراسیابین دؤردونجو اوغلو قاراخان اوغوزون آتاسی‌دیر و اونون قوشونلارینا اوغوز آتلیلاری دا داخل‌دیر. فردوسی‌نین اوغوزلاری تانیماسی و اوغوز ائپوسونا بلدلیگی تعجب‌لی دئییل، یازیچی اوغلونون «اوغوز نامه»سینده سالور قازانا «کیتاب دده‌قورقود»دان اولمایان بیر علامتدار یئر آدی دا وار: «تورکوستانین دیره‌گی، تولو قوشون یاوروسو، قانلی کافر ائللریندن آدلو خراسانا

آد چاغیردان... اولاش اوغلو سالور قازان بی»... خراسان فردوسی‌نین وطنی‌دیر. آدی خراسانا قدر چاتمیش قازان و باشقا اوغوز قهرمانلاری شبهه‌سیز فردوسی‌یه تانیش اولا بیلردی. «شاهنامه»نین بیر سیرا سیتوآسیالاریندا، او جمله‌دن روستم‌له اوغلو سهرابین دؤیوشونده «کیتاب دده‌قورقود»داکی آتا اوغول کونفلئکتینین (دیرسه خان بوغاج، قازان اوروز) موتیولری و دئتاللاری آشکار سئزیلیر.

شبهه یوخدور کی، X عصرین شاعری فردوسی‌یه معین تأثیر گؤسترمک اوچون «کیتاب دده‌قورقود» کیمی یوکسک بدیعی ده‌یرله مالک «اوغوز نامه»لر اولماسی‌ایدی. او دا شبهه‌سیز دیر کی، بو گون المیزه قیریق قیریق پارچالار شکلینده چاتان باشقا «اوغوز نامه»لرین حاضیردا بیلدیگیمیز ان بیتکین و دولغون نمونه‌سی «کیتاب دده‌قورقود»ون اون ایکی بویدور. ایستر بو بویلاردا، ایسترسه‌ده دیتسین «آتالار سؤزلری»ینده و یازیچی اوغلونون «اوغوز نامه»سینده آیری آیری قهرمانلار حاققیندا سؤیلنمیش صفتلر، «ائپیک کاتالوقلار» اونلارین آدلاری ایله باغلی مستقل و چوخ ماراقلی دراماتیک سوژئتلره مالک اولان «اوغوز نامه»لرین بویلارین دا موجودلوغوندان خبر وئریر. بیزه گلیب چاتمامیش آمما واختیله شبهه‌سیز بؤیوک ائپیک بیر سیکل تشکیل ائدن بو اوغوز نامه‌لرین‌عمومی توپلوسو، عمومی حجمی، بلکه‌ده اوجسوز بوجاقسیز بیر داستان ایمیش، مثلاً «ماناس» قدر بؤیوک اؤلچولو بیر ائپوسا برابر ایمیش. هر حالدا X عصرده یارانمیش «شاهنامه»یه معین موتیولر وئرن اوغوز داستانی آیدینديرکی، داها قاباقکی عصرلرده یارانمالی و یاپیلمالی ایدی.

* * *

«کیتاب دده‌قورقود»ون IX-XI عصرلرده داها قدیم دؤورده یاراندیغینی

گؤسترن ایکینجی «دلیلر قروپو» داستانین مضمونو ایله باغلیدیر. IX-XI عصرلرده ایسلامیتین، اونون تفکر و اخلاق نورمالارینین مسلمان خالقلارینین حیات و معیشتینه درین مداخله ائتدیگینی نظره آلساق «کیتاب»ین مضمونو، روحو حیرتلندیره‌جک درجه‌ده دین‌دن اوزاقدیر.

«کیتاب دده‌قورقود» خالقیمیزین ایسلامدان قاباقکی حیات طرزینی و تفکرونو عکس ائتدیرن اثردیر»

بو اثرده قدیم تورک تانریسی هله ایسلام آللاهی ایله تام عوض اولونماییب. حتی چوخ سونرالار، گمان کی بیزه معلوم نوسخه‌لرین یازییا آلیندیغی دؤورده داستانا علاوه اولونموش مقدمه‌ده بئله «آلله تانری» کیمی غریبه بیر قوشالیق وار. کیتابین ایلک یازییا آلینما دؤورو ایله الده اولان نوسخه‌لرین دؤورو آراسیندا آزی مین ایللیک زامان مسافه‌سی وار و بو اون عصر عرضینده اسلان مفکوره‌لی متنه معین ایزلر سالماسی ایدی. بئله ایزلر وار. آمما تعجبلی بئله ایزلرین اولماسی یوخ، اونلارین بو درجه‌ده سطحی، اوزدن اولماسی دیر. دده‌قورقود بویلاریندا آدلاری چکیلن یوزه یاخین آدامدان یالنیز اوچونون آدی عرب‌فارس منشألی‌دیر؛ رستم (آلپ رستم)، فاطما (بوغازجا فاطما)، قفلت قوجا اوغلو شیر شمس‌الدین. قالان بوتون آدلار اوغوز آدلاری‌دیر. «کیتاب»ین هئچ بیر یئرینده عرب ایسلام، یا خود ایران میفولوگییاسینین، ادبیاتینین، تاریخینین، اوبرازلاری، شخصیتلری یوخدور. (مثلاً، حاتم طایی، جمشید، انوشیروان، فرودین، خسرو، شیرین، یوسف، زلیخا و س.). حال بو کی X-XI عصرلرده هر هانسی مسلمان خالقینین یازیلی یا خود شفاهی ادبیاتینی بو آدلارسیز تصور ائتمک غیر ممکن دور.(ائله همین «قوتادقو بیلیک»ه باخاق) «کیتاب دده‌قورقود» عرب کنیه‌لری«ابن»، «بین»، یا خود «اد» کیمی آرتیکلر ده یوخدور (XI عصرین سلجوق سلطانلارینین آدلاری ایله مقایسه ائت: رکن‌الدنیا و [آ]لدین توغرول، عدودالدوله، جلال‌الدوله ملک شاه نصیرالدین بؤرکو یاریق و س.).

او بیری طرفدن «کیتاب دده‌قورقود»ون متنینده توتمیزمین، شامانیزمین، چوخ آللاهلیلیغین خیلی آچیق یا گیزلی علامتی، زوْوْموْرفیک و آنتروْپوْموْرفیک میفلرله باغلی مقاملار وار. سالور قازان «تولو قوشون یاوروسو، اوممت سویونون آرسلانی، قاراجاغون قاپلانی» دئیه تقدیم اولونور. قازان اؤزو ایسه: آغ قایانین قاپلانی ائرکه‌ییند‌ه، آغ سازین آسلانیندا، آزوای قورد انییی ائرکه‌ییند‌ه. آغ سونقور قوشو ائرکه‌ییند‌ه بیر کؤکوم واردئییر.

باساتی آسلان بسله‌ییر و عینی زاماندا باسات: «آنام آدین سورار اولسان قابا آغاج، آتام آدین دئییرسن قوغان آسلان، منیم آدیم سورارسان آروز اوغلو بوسات» دئییر. یعنی رئال آتاسی آرزولا برابر طبیعت کولتو ایله باغلی «والدینلرینین»ده آدینی چکیر. قاراجا چوبانین قارداشینین آدی قابان گوجودور. دده‌قورقود اؤز منشأیی اعتباری ایله میفیک اوبرازدیر. میفیکدیر، آمما دینی دئییل. هئچ یئرده اونون سویو، کؤکو ایلک ایسلام خلیفه‌لرینین یا «مقدس» عرب قبیله‌لرینین کؤکونه باغلانمیر، حال بو کی سونرالار «پیر»، «شیخ»، «امام» رشید آنیلان دده‌قورقود منطقینه گؤره ایسلام عنعنه‌لری ایله، XVI عصرده یازیلمیش مقدمه‌ده اولدوغو سایاق علاقه‌لندیریله بیلردی. اگر داستان داهاسونراکی عصرلرین دینی تفکرونو عکس ائتدیرسه ایدی بوتون بویلارین روحو و اسلوبو مقدمه‌ده اولدوغو سایاق علاقه‌لندیریله بیلردی. اگر داستان داها سونراکی عصرلرین دینی تفکرونو عکس ائتدیرسه ایدی بوتون بویلارین روحو و اسلوبو مقدمه‌نین روحونا و اسلوبونا اویغون اولاردی.

دده‌قورقود اوغوزلاری آچیق شکیلده، بؤیوک هوسله و شوقله شراب ایچیرلر. هم ده اولجه‌دن اوزوملوکلر اکیب بو شرابی حاضیرلاتدیریرلار. «شرابین ایتیسی» باشلارینا وورور، سرخوش اولورلار. حتی قرآنی‌دا «یئمه ایچمه» آراسیندا گتیریرلر و اونا ال باسیب آند ایچیرلر. اورتودوکس ایسلام تصوروندا ایچکی مجلیسینه قرآن گتیرمک، اونا توخوناق باغیشلانماز گناه‌دیر.

دده‌قورقود دونیاسیندا ایسلامین مقبول سایدیغی چوخ آروادلیلیق یوخدور. حتی اسیرلیگه دوتموش ایگیدلر بئله دوغما یوردولاریندا قالان نشانلیلارینی یادا سالیب یاد قیزلارینین محبت تکلیفلرینی رد ائدیرلر. اوغوز قیزلاری، گلینلری ده قارا ایسلام چادراسینا بورونموش مطیع ایسلام عورتلری دئییل، ارلرینه، آتالارینا، اوغوللارینا آرخا اولان، آت بئلینده اونلارلا چیگین چیگینه قیلینج چالان، اوخ آتان، قورخمازلاردیر. بی بئجانلا برابر باشقا اوغوز ارنلرینین ده آللاها دعا ائده‌رک، قیز دوغولماسینی ایسته‌مه‌لری یابانجی دوشونجه طرزیندن چوخ اوزاقدیر. عمومیتله داستانین بوتون جانینا، قانینا هوپموش روح اونون ایسلامدان چوخ قاباقلار یاراندیغینی و یئتیشدیگینی نشان وئریر.

انگلیس قورقود شناسی جفری لوئیس یازیرکی، بو «داستانلارین تاریخی چوخ قدیمدیر. ایسلام تاریخیندن چوخ اول یارانمیش بو داستانلار کؤچری اوغوزلارین حیات طرزی ایله ایسلام مدنیتینی بیرلشدیریر»

لوئیسین بو اساساً چوخ دوغرو سؤزونه معین دوزه‌لیش وئرمک اولار. «کیتاب»دا صحبت کؤچری اوغوزلارین حیات طرزی ایله ایسلام مدنیتینین بیرلشمه‌سیندن گئتمیر. «کیتاب دده‌قورقود» کؤچری و اوتوراق اوغوزلارین ایسلامدان قاباق یاراتدیقلاری و سونراکی عصرلرده یاریبا کؤچورولرکن کاتیبلر طرفیندن آزاجیق «مسلمانلاشدیریلمیش» چوخ قدیم بیر آبیده‌دیر. یازینی کؤچوره‌ن کاتیبلرین اسکی اوغوز باهادیرینا گئییندیردیکلری نازک و شفاف ایسلام پالتارینین آلتیندا دده‌قورقود اوغوزلارینین قلبی وورور، روحو یاشاییر.

دده‌قورقود دونیاسی همیشه یاشار قالاجاق تورپاقدیر، یابانجی مفکوره ایسه بو تورپاغین اوستوندن اوچوب کئچن روزگاردیر.

* * *

«کیتاب دده‌قورقود»ون X-XI عصرلردن‌نئچه یوز ایل اوّل یـارانـماسینا دیلی و مضمونو ایله برابر متنینده‌کی اوچونجو ثبوت ـ اونون فورماسی، داها دقیق دئسک «شعرلریدیر».

دده‌قورقود شعری دویونلرین دویونودور. بلکه ده بو دویون «کیتاب»ی گاه XVI عصره گاه X-XI عصرلره عاید ائتمکله سالینیب. XIV عـصر بـیر یـانا دورسون. «کیتاب» حتی XI - X عصرلره عایدیرسه اورداکی شعرلرین بـئله آرخائیک فورماسی نئجه ایضاح اولونا بیلر؟ آخی ان گئجی XI عصرده (شبهه‌سیز داها دا قاباق) تورک دیللی شعرین هجا و عروض وزنلرینده یازیلمیش اؤرنک‌لری وار. بو چوخ مهم مسئله‌دن قورقود شناسلیقدا یا هئچ دانیشیلمیر، یـا دا اؤتـری شکیلده بحث اولونور. داستانلا ایلک تانیشلیغمیدان بری ایللر بویو بو مسئله‌نی آنلاماغا چالیشمیشام. ح. آراسلی م. طهماسب، اؤ. ش. گـؤگیای، ر. ن. بـؤراتـاو کیمی معتبر قورقودشناسلارلا صحبتلریم زامانی اونلارا بو سؤالی وئرمیشم.

هله منیم اوچون تام آچیلمامیش بو مشکل‌دن بیر قدر اطرافلی دانیشماق ایستردیم. بلکه اوغوز قومونون مشکلونو حل ائدن دده‌قورقود، محض او اؤزو، بو بیلمه‌جه‌نین ده سیرینی آچدی.

XI عصرین ائنسیکلوپئدیاچی عالمی، دیـل شـناس، ائتوگراف مـحمود کاشغری مشهور «دیوان لغت التورک» اثرینده یازیرکی اوغوزلارین، تورکمنلرین و باشقا تورک دیللی خالقلارین یاشادیقلاری بوتون ائـللری، اوبـالاری، چـؤللری قاریش قاریش گزمیش، اونلارین جانلی و قافیه‌لی سؤزلرینی یـادداشـیندا حک ائتمیشدیر. م. کاشغری خالق آغزیندا دولاشان و دئملی داها قاباقلار یارانمیش شعر نمونه‌لرینی وئریر.

«دیوان لغت التورک»ده وئریلمیش بعضی شعر اؤرنکلرینی گتیره‌ک:

اؤزو	ایندیکی
آلپ أر تونقا اؤلدیمی؟	آلپ أر تونقا اؤلدومو؟
عزیز آچون قالدیمی؟	عزیز دونیا قالدیمی؟
اؤزلک اؤجونو آلدیمی؟	طالع(اوندان)حایئفینی آلدیمی
ایندی اوره‌ک ییرتیلور.	ایندی اوره‌ک ییرتیلیر.
❊	❊
گلدی مئنا تات	گلدی منه تات
آیدیم: ائمدی یات	دئدیم، ایندی یات
قوشغا بولوب آت	بیر قوش تاپیب آت
سئنی تیلار آج بورو	سنی دیله‌ر آج قورد.
❊	❊
ایتیل سویو آخا تورور	ایدیل(ولگا) سویو آخار دورور
قایا دیبی قاخا تورور	قایا دیبین دؤیر دورور
بالیق تیلیم باخا تورور	بؤل بالیقلار باخار دورور
گؤلون تکی قوشاریر	گؤلجوک دخی داشار.
❊	❊
اؤپکم گلیب اؤغرادیم	اؤفکم گلدی اوغرادیم
آرسلان لایی کؤکره‌دیم	آرسلان کیمی کوکره‌دیم
آلپلار باشینی تؤغرادیم	آلپلار باشینی دؤغرادیم
ایندی منی کیم توتار.	ایندی منی کیم توتار.
❊	❊
ییغلاب اودزو آرتادیم	آرخاسینجا آغلایاراق پوزولدوم
باغریم باشین قارتلادیم	باغریمین باشین ده‌لدیم
کاچمیش اوتوغ ایرته‌دیم	قاچمیش سعادتی آرادیم
یاغمیر کیمی قان ساچار	(گؤزوم)یاغمورکیمی قان ساچار

گؤروندویو کیمی محمود کاشغری‌نین گتیردیگی پارچالارین دقیق هجا سایی و قافیه سیستمی وار بئش، یئتدی، سککیز هجایی شعرلر آذربایجان شعرینین قوشما، گرایلی، بایاتی کیمی ژانرلارینا اویغون گلیر. بو شعرلره «قوشون»، «قوشقو» دئیرلرمیش. بس بئله‌سه نئجه‌اولور کی، دده‌قورقود «سؤز سؤیله‌ییر»، «بوی بویلاییر»، «اوغوزنامه» قوشور، دوزور، آمما بونلار قوشوق یا قوشما دئییل، عموماً فورمالاشمیش هجا وزنلی، قافیه‌لی شعر دئییل.

قورخلوق تؤنوغ اؤزونه
تاتلی عاشیغ آزینا
توتغیل قؤنوق آغیرلیق
یازسین یاوین بوزونا

محمود کاشغری‌نین گتیردیگی بو شعر بایاتی آدلانماسا دا، هجالارینین سایی (یئتدی) و قافیه سیستمی (آ، آ، ب، آ) باخیمیندان تیپک بایاتی‌دیر.

[بس اوندا دده‌قورقود اؤزو بایات بویوندان اولا اولا، بایاتلارین یاراتدیغی نادر پوئتیک اینجینی بایاتی فورماسینی نییه بیلمیر، تانیمیر؟] بو بیلمه‌جه‌نین ایضاحی ندیر؟ یگانه ایضاح دده‌قورقود نظمینین تورک دیللی شعرین داها آرخاییک، داها قدیم ایلکین شکلی اولماسیدیر.

[دئمَلی، دده‌قورقود شعری تورک دیللی نظمین هله عروض وزنینی منیمسه‌مه‌دیگی، هجا وزنینده دقیق، تلیبلنمیش هجا و قافیه سیستمینه مالک کامل قوشمالار، گرایلی‌لار، بایاتیلار یاراتمادیغی داها اسکی دؤورلرین، چوخ چوخ قدیملرین یادگاری‌دیر.]

XI عصر ایران شاعری منوچهری دامغانی‌نین (۱۰۴۰/۴۱ جی ایلده وفات ائدیب) بئله بیر بیتی وار:

به راه ترکمانا که خوبتر گویی
تو شعر ترکی برخوان، مرا و شعر غوزی

(ترجمه: منه تورک قایداسینجا چوخ گؤزه‌ل دئدیگین تورک و اوغوز شعرلریندن اوخو).

(بوشعر حاققیندا منه معلومات وئرمیش و بیتی فارسجادان سطری ترجمه ائتمیش شرق شناس رافائل حسینووا تشکرومو بیلدیریرم)

گتیریلن بیتین دققته‌ده‌یر معلوماتلاریندان بیری تورک و اوغوز شعرلرینین بیر بیریندن فرقلندیریلمه‌سیدیر. منبعلرده اوغوزلارلا تورکلری نه اینکی عینی‌لشدیرمیرلر، حتی اونلارین آراسیندا معین اختلافین اولدوغونو دا قید ائدیرلر. بو اختلاف یاخین شرق منبعلرینده یافثین نسلیندن اولان تورک‌له اوغوز آراسیندا کی ضدیتدن باشلانیر. قید ائتدیک کی «کیتاب دده‌قورقود»دا بیر دفعه ده اولسون «تورک» سؤزو نه ائتنونیم کیمی، نه‌ده دیل آدی کیمی ایشله‌نیر.

بیته‌ده‌کی ایکینجی ماراقلی مطلب XI عصرده فارس دیللی شعره، آلیشمیش اوخوجولارین بئله اوغوز شعریندن ذوق آلمالاری‌دیر. حال بو کی بو عصرده آرتیق فارس دیللی ادبیاتین شاه اثرلری میدانا چیخمیشدی.

«کیتاب دده‌قورقود»دا «شعر»، «شاعر»، «اشعار»، «نظم» کیمی اصطلاحلار یوخدور. ائلدن ائله گزه‌ن اوزان قوپوزونو آلیب سؤز سؤیله‌ییر و بو چوخ اسکی شعر فورماسینین آدی دا «سؤیله‌مه» دیر.

قورقودشناسلیقدا «کیتاب دده‌قورقود»ون باشدان باشا یالنیز شعرله یازیلدیغی باره‌ده فکر مؤوجوددور. عینی زاماندا بونون تام عکسینی دوشوننلرده وار: اونلارین رأیینجه «کیتاب»دا عمومیتله هئچ بیر شعر نمونه‌سی یوخدور، بویلار باشدان باشا نثرله یازیلیب.

شکسیز بو فکرلرین ایکی‌سیده یانلیش‌دیر. داستانین تامام شعرله یازیلماسی «کیتاب»ی ورقله‌ین کیمی در حال گؤزه چارپیر. آمما بویلارین معین پارچالاریندا محض شعر نمونه‌لرینین وئریلمه‌سی ده دانیلماز حقیقت‌دیر. بو شعرلر ال یازماسیندا نثردن قرافیک شکیلده آیریلماسالار دا (بیرجه استثنادان

باشقا) اکثر حاللاردا اونلارین نثر حیصه‌لری ایله فرقی تمامیله آیدیندیر. شعرلره «سؤیلەمه» سرلوحه‌سی وئریلسه‌ده، وئریلمه‌سه‌ده، اونلار نثر متنینده «سؤیله‌دی، گؤره‌یین نه سؤیله‌دی»، یا خود «بیر دخی سؤیله‌دی» و بوکیمی ایفاده‌لرله نشان وئریلیر. اساس دا اودور کی، بو دقیق عباره‌لرله آیریلمیش شعرلر اؤز خصوصیتلری ایله ریتمی، آهنگی، آللئتراسییالاری، پوئتیک تشبیه‌لری، اوخشاتمالاری، اوبرازلاری، بیر سؤزله شعری اصل شعر ائدن عنصرلری ایله سئچیلیر، بونلار هم ده شعر ماهنیلاردیر، چونکی اکثر حاللاردا اونلارین سؤیلنمه‌سی قوپوزلا، چالغی ایله مشایعت اولونور.

«کیتاب دده‌قورقود» بوتون باشقا سونراکی داستانلاریمیز کیمی ایچینده شعر نمونه‌لری اولان نثر اثریدیر. داها دوغروسو، شعرین ائموسیونال گوجو و نثرین تحکیيه، روایت اسلوبونون عضوی وحدتی‌دیر.

«کیتاب دده‌قورقود»دا عینی بیر موضوعدان بحث ائدن «سؤیلمه»نین آرادا رئپلیکایلا کسلیب. «گؤره‌یین دخی نه سؤیله‌دی» عباره‌سیندن سونرا داوام ائتدیریلمه‌سی سونراکی عاشیقلاریمیزین چالیب چاغیردیقلاری «اوستاد نامه»لری خاطرلادیر. آخی اوستاد نامه‌لرده آرادا بو سایاق رئپلیکالارلا کسیلیر: «اوستالار اوستادنامه‌نی بیر دئمه‌ییب ایکی دئییر، بیز ده دئیه‌ک ایکی اولسون، دوشمنین گؤزو اؤیولسون»، یا خود «اوستادلار اوستاد نامه‌نی ایکسی یوخ، اوچ دئیه‌رلر، بیز ده دئیه‌ک اوچ اولسون، دوشمنین عمرو پوچ اولسون» و س.

دیتسین نشر ائتدیردیگی «آتالار سؤزلری» ینده بئله بیر پارچا وار:

اوّل ساغلیغا چالالیم، ساغلیق گلسین،
اسن‌لیگه چالالیم، اسن لیک گلسین،
دؤولته چالالیم،دؤولتینیز قاییم اولسون،
دوستلوغا چالالیم، دوشمنینیز نابیم اولسون،
اوغورا چالالیم، اوغورونوز خیر اولسون

و س.

بو ریتمیک پارچانی اوخویارکن، سانکی موسیقی صدالاری ائشیدیرسن، ائله بیل قوپوزون تئللری دیله گلیر. اوزان، سونراکی عاشیقلاریمیز سایاغی مصراعلارین آراسیندا چالیر، سؤزونه داوام ائدیر، یئنه چالیر، یئنه قوپوزو کنارا قویوب بیر قاطار شعر دئییر، یئنه قوپوز چالیر و الخ.

دده‌قورقود شعرلرینین آرخائیک‌لیگی، قدیم‌لیگی اونلارین ابتدایی‌لیگی، بسیطلیگی دئمک دئییل. عکسینه، بو شعرلر چوخ یئتکین، کامل ایفاده واسطه‌لرینه، پوئتیک اسلوبا، بدیعی بیچیملره مالکدیر.

اون مین اردن یاغی گوردومسه، اؤیونوم دئلدیم
ییگرمی مین ار یاغی گوردومسه، ییله‌مه‌دیم
اوتوز مین ار یاغی گوردومسه، اؤتا سایدیم
قیرخ مین ار یاغی گوردومسه، قیبا باخدیم
اَللی مین ار یاغی گوردومسه، ال وئرمه‌دیم
آلتمیش مین ار یاغی گوردومسه، آتیشمادیم
سکسن مین ار یاغی گوردومسه، سکسنمه‌دیم
دوخسان مین ار یاغی گوردومسه، دؤنوقمادیم
یوز مین ار یاغی گوردومسه، یوزوم دؤنمه‌دی

گؤروندویو کیمی بو شعرده مصراعین ایلک و سون سؤزونون سس اوزلاشماسی مرکب بیر پوئتیک اصولدان سوراق وئریر.

* * *

دده‌قورقود شعرلرینین و دئملی «کیتاب»ین اؤزونون یاشینی معین‌لشدیره‌رکن باشقا بیر آبیده‌یه ده مراجعت ائتمک فایدالی‌دیر. بو آبیده «قصهٔ

ملک دانشمند»دیر. (همین آبیده حاققیندا دانیشارکن، اساساً دییل قاربوزوآوانین «سکازانییه او ملک دانشمند» ۱۹۵۹، کیتابیندان استفاده ائتمیشیک).

XI-XII عصرلرده کیچیک آسیا اراضی سینده جریان ائدن حادثه‌لر، حصر اولونموش بو آبیده‌نین عینی ایله «کیتاب دده‌قورقود» کیمی XVI عصرلرین آخیرلاریندا یازییا آلنمیش بیر نوسخه‌سی و ۲۳ - ۱۶۲۲ جو ایللرده اوزو کؤچورولموش ایکینجی نوسخه‌سی معلومدور. نوسخه‌لرین بیرینجی‌سی پاریس‌ده، ایکینجی‌سی سانکت پئتئربورقدا ساخلانیلیر.

نثرله یازیلمیش «ملک دانشمند» داستانی اون یئتدی مجلسدن (محض «بؤی»، یا «قوْل» یوخ «مجلس»دن) عبارتدیر. نثرله حکایت ائدیلن متنین ایچینده شعر پارچالاری‌دا وار. بیزی ده ان چوخ ماراقلاندیران هیمن شعر پارچالاری اونلارین دده‌قورقود شعرلریندن تمامیله فرقلی اولماسیدیر. «قصهٔ ملک دانشمند»ده حادثه‌لر آذربایجانا یاخین اراضی‌ده کیچیک آسیادا جریان ائدیر و حتی ملک دانشمندین آتا بابالاری بورا آذربایجاندان گلیبلر. (بو باره‌ده شخصی صحبتلریمیز زمانی گؤرکملی فرانسیز تورکولوقو ایرئن ملک‌ووا دا اطرافلی دانیشدی). ملک دانشمند و اونون طرفدارلاری اوغروندا دؤیوشورلر قضاوت موتیولریندن، قاضی لرین دینی یوروشلریندن توتموش شخص آدلارینا قدر (احمد،علی، یعقوب ابن یوسف، سلیمان و. ب.) باتتال قاضی و عبدالوهاب کیمی مسلمان مجاهدلریندن توتموش منجم پئشه‌سینه کیمی، فارس دیللی ادبیاتین اوبرازلارینین پرویزین، شیرینین خاطرلاناسیندان توتموش دانشمندلر نسلینین سلجوق حکمداری ایله، مثلاً ملک شاهلا (۱۰۹۲ - ۱۰۷۲) علاقه‌لرینه جن هر بیری عنصری ایله مضمونو، روحو، اسلوب، دیلی ایله «قصهٔ ملک دانشمند دوغرودان دا XI-XII عصرلرین علامتلری ایله باغلیدیر، بو دؤورون تاریخی حادثه‌لرینی، رئال شخصیتلرینی بدیعی ذوقونو، ادبی آسسوسیآسییالارینی‌آنیم‌لارینی ایسلاملاشمیش آدام آدلارینی و مسلمان تفکرونو

عکس ائتدیریر. یعنی «کیتاب دده‌قورقود»دان تمامیله فرقلنن بیر اثردیر و بو دا بو «کیتاب»ین نئچه عصر قاباق یاراتدیغینا داها ثبوتدور. بو باخیمدان «ملک دانشمند» شعری ایله دده‌قورقود «سؤیله‌مه»لرینین توتوشدورولماسی چوخ شئی دئییر.

«ملک دانشمند» مثنوی سیندن بیر نئچه نمونه:

راویلر شؤیله روایت ائیله‌دی،
هر بیریسینین گؤردویونو سؤیله‌دی،

یاخود

اون بیرینجی مجلسه قیلدیق یراق،
دینله گؤز ای اؤتوران یاخین اوزاق،

یاخود

نوسخه‌سی دؤرت یوزدن ارتیق ییل ایمیش،
یازمیش آنی تورکجه نثر ائیله‌میش.
دؤرت یوز اللی ایللیک اخباره، ای جان،
یاتور ایمیش اول بوجاقدا یاوان.

«قصهٔ ملک دانشمند»ین عروض وزنینده یازیلمیش، مقید قافیه‌لی شعرلرینی دده‌قورقود سؤیله‌مه‌لری ایله مقایسه ائتسک ایکینجی‌سینین نه‌قدر داها قدیم و ایسلام، ایران ادبی قلیبلریندن اوزاق اولدوغونو گؤره‌ریک:

بری گلگیل باشیم باختی، ائویم تاختی،
ائودن چیخیب یورویننده سرو بویلوم.

توپوغوندا سارماشاندا قارا ساچلیم.
قورولو یایا بنزەر چاتما قاشلیم.
قوشا بادام سیغمایان دار آغیزلیم.
گوز آلماسینا بنزەر آل یاناقلیم.
قادینیم، دیرەگیم، دؤله ییم.

دده‌قورقود دونیاسینین اینجی‌لریندن اولان بو شعر نه قدر ظریف، نه قدر قدیم، ائرکندیر. او نه قدر آرخاییک و نه قدر... معاصر سسله‌نیر.

ماراقلی دیر کی «کیتاب دده‌قورقود»و آلمانجایا چئویرن ایوهیم هئین داستانداکی شعرلرین معاصر دونیا سربست شعرینه حیرت‌آمیز درجه‌ده یاخین اولدوغونو گؤسترمیش و چاغداش گنج لئریکلرین بو شعردن مطلق تأثیرلنه‌جکلرینی قید ائتمیشدیر. دده‌قورقود شعرلری ایندیکی آذربایجان شعرینه ده هم روحو، هم فورماسی اعتباری‌ایله چوخ دوغما و یاخیندیر.

و. قاربوزووا یازیرکی، «قصهٔ ملک دانشمند»ین شعرلری فورماسینا گؤره کیچیک آسیانین ائرکن تورک دیللی اثرلریندن سلطان ولدین (۱۲۲۶ ـ ۱۳۱۲) «ولدنامه»سینده کی «سلجوق شعرلری»ینه، عاشق پاشانین (۱۲۷۱ ـ ۱۳۳۲) «غریب نامه»سینده، سلیمان چلبینین (۱۴۲۱ ـجی ایلده اؤلوب) «مولودنبی» سینده احمد گرمیانینین (۱۳۲۹ ـ ۱۴۱۲) «اسکندر نامه»سینه یاخیندیر. بو و کیچیک آسیادا XV عصرین اورتالارینا قدر یارانمیش باشقا تورک دیللی آبیده‌لر، یا قیسا رمه‌لله، یا دا قیسا هزجله یازیلیبلار، بونلار «بارماق حسابینین» (هجا وزنین) اون‌بیرلیگینه اویغون گلن اؤلچولردیر.(و. س قاربوزووا. گؤستریلن اثری. ص 176).

الیمیزده XVI عصر متنی اولان سربست دده‌قورقود شعری نه عروض، نه ده هجا وزنینه اویغون گلیر. دئملی XVI ـ XV عصرده بو شعرلر، آغیزدان، شفاهی ادبیاتدان آلینا بیلمزدی. بو عصرلر آرتیق عاشیق شعرینین هم کیچیک

آسیادا، هم ده آذربایجاندا تام تصدیق اولدوغونو بیر دؤور ایدی و بو زامان هجا ـ خالق شعرینین یگانه وزنی و عروضلا برابر یازیلی ادبیاتین‌دا ایکی معلوم اولدوغو وزنیندن بیری ایدی.(داها اوّلکی عصرلرین شاعرلرینی حسن اوغلونو، یونس ایمره‌نی، قاضی برهان الدینی، نسیمینی ده خاطیرلایاق).

«کیتاب دده‌قورقود»ا حصر اولونموش مقاله‌سینده و. م. ژیرمونسکی یازیر؛ «بویلارین یازییا آلینماسی البته «فولکلور» (توپلاماق) مقصدی داشیمیردی و شفاهی متنین «فولکلور» دقیق لیگی ایله وئریلمه‌سی بیر وظیفه کیمی قارشییا قویولموردو... آمما کیتابین ترتیبچیسی اؤز خالقینین کئچمیشینه مقدس خاطره کیمی یاناشیردی (سند ح.).

و. م. ژیرمونسکی گؤستریر کی، داستان متنینده‌کی معین ایضاحلار ائپیک حکایتی معاصرلرین (XVI عصرده‌کی معاصرلرین آ.) آنلایا جاغی شکله سالماق جهدی ایله باغلیدیر. لاکن کیتابین ترتیبچیسی اؤزو هئچ ده هر شئیی ایضاح ائده بیلمیردی، چونکی «یازیلمیش متنده چوخ شئی اونون اؤزونه ده آرتیق آنلاشیقسیزدی». (سندح.)

و. م. ژیرمونسکی‌نین چیخاردیغی نتیجه ده چوخ مهم‌دیر: «ادبی ایشلەمه ائپیک اوغوز حکایه‌لرینین متنینی اساس اعتباری ایله توخونولماز شکیلده ساخلامیشدیر».(ص. ۲۵۸)

بو سؤزلردن بیزیم چیخاردیغیمیز نتیجه بودورکی «کیتاب»ی ترتیب ائدن و فولکلور یازیسی، «فولکلور دقیقلیگی» گودمه‌ین کاتیب چوخ قدیم متنی «معاصرلشدیرمه‌ده‌ن»، هجایا عروض قلیبلرینه سالمادان کاغیذدا حک ائدیب. اؤز خالیقینین کئچمیشینه مقدس خاطره کیمی یاناشاق کاتیب چوخ قدیم متن اوزه‌رینده ایشله‌یه‌رکن اونو یا هئچ ده‌گیشمه‌دن، یادا چوخ آز ده‌گیشه‌رەک، یونگولواری «ایسلاملاشدیراراق»، اولدوغو کیمی کؤچورموشدور.

[دئملی دده‌قورقود شعرلری هجادان، عروضدان قاباقکی «کیتاب دده‌قورقود»

متنینین اولماسینا، بو متنین X عصردن خیلی اول یارانماسینا دانیلماز ثبوتدور.]

بئله اولان صورتده «کیتاب دده‌قورقود»ون یارانماسینی کانکرئت اولاراق هانسی عصرلره عاید ائتمک دوزگون اولار؟ «کیتاب»دا ایسلام تأثیرینین ضعیفلیگینی و تزه باشلانماسینی دده‌قورقودون، بک‌دوز امه‌نین محمد پیغمبرله بیر زاماندا یاشامالارینی VI_VII عصرلرده داستان سوژئتلرینین عرب و فارس منبعلرینده عکس صداسینی نظره آلماقلا برابر بو مسئله‌ده یئنه ده دده‌قورقود شعرلرینین «حل ائدیجی سؤزونه» مراجعت ائتمه‌لییبک.

دده‌قورقود شعری تورک دیللی متنلرین اورخون یئنی سئی کتیبه‌لرینده حفظ اولونموش ان قدیم فورما و اسلوب و خصوصیتلرینه یاخیندیر. بو کیتابلارین تدقیقاتچیسی ایـ و. استئبلئوا همین متنلری نظم سایبر، اونلاری شعر شکلینده سطرلره بؤلوب، بئله‌جه ده نشر و ترجمه ائدیر. بعضی عالیملر ایـ و. استئبلئوانین بو جهدینی یانلیش سایبر. استئبلئوانین همین بو تشبّوسونو قبول ائتمک ده اولار، اونونلا مباحثه ائتمک، قبول ائتمک ده. نظردن کئچیریگیمیز مسئله اوچون اهمیتلی اولان ایـ و. استئبلئوانین آشاغیدا گتیردیگیمیز و هئچ بیر اعتراض دوغورمایان فکری‌دیر:

«روئیک شعر (یعنی اورخون یئنی سئی کتیبه‌لری آ.) ائپوخاسینین پوئمالارینا (مولف بو داش آبیده‌لری پوئما آدلاندیریر آ.) ان یاخین اولان «کیتاب دده‌قورقود»ون شعر متنلریدیر».

ایـ و. استئبلئوا بو فکرینی اطرافلی شکیلده شرح ائدیر. دوغرودان‌دا اورخون یازیلارینی و «کیتاب دده‌قورقود»و اوخویارکن بونلارین آراسیندا نئچه بؤیوک یاخینلیق اولدوغونو آیدین گؤرونور. تونوقولا دده‌قورقود اوبرازی آراسینداکی یاخینلیقدان یوخاریدا دانیشدیق. بوز آتلی قهرمان گول تکین‌له بوز آیغیرلی بی‌رەک، بیلگه خانلا سالور قازان عینی سجیه‌لی قوچاق، ایگید، یئنیلمز

باهادیردیلار. کیچیک قارداشی گول تکینی ایتیرمیش بیلگه خانین ده‌رین کدری و بو اؤوونماز کدرین ایفاده‌سی اولان «گول تکین یازیلاری»ندا کی حرارتلی قارداشلیق، عایله مناسبتلری «کیتاب دده‌قورقود»ون آتا اوغول، آنا اوغول، باجی قارداش و نهایت ایکی قارداش مهربانلیغی ایله توش گلیر. معیشت دئتاللارینda، مثلاً، آداما گئج آد قویماق عادتینده اوخشارلیق وار.

عمومیتله اورخون کتیبه‌لرینی دقتله اوخویاندا تاریخیمیزله علاقه‌دار بیر سیرا مسئله‌لر نظری جلب‌ائدیر. ایـ و. استئبلئوا یازیر: «VI عصرین آخیریندا تورک خاقانلیغی... غربده کاسپی دنیزینه قدر چاتیردی... چینله، ایرانلا وبیزانسلا سیاسی مناسبتلر یارادیردی» (استئبلئواگؤستریلن اثری.ص ۵۱).

بئله اولان صورتده اورخون یازیلاریندا دؤنه دؤنه آدی چکیلن دمیر قاپونی محض دمیر قاپو دربند گمان ائتمک ممکن دئیلمی؟

کیچیک گؤل تکین آبیده‌سینده مولف «کونول تکی سابومون» (کؤنولده کی سؤزونون) ائشیدیب بیلن‌لر آراسیندا«اوْن اؤک اوغلونا، تاتیناکیمی» دئیه نئچه نئچه خالقین آدینی چکیر. تاریخی ائنسیکلوپئدیادا «تاتلار آذربایجان و جنوبی داغستانین خزر طرفلی رایونلاریندا یاشایان خالق کیمی» گؤستریلیر.(سندح). بئله‌لیکله، اورخون یازیسیندا آذربایجان اراضی‌سینده یاشایان خالقادا خطاب اولونور. آدلاری چکیلن باشقا خالقلار سیراسیندا اوغوز تاتار آدلاری قوشا چکیلیر، اونلارین هم اورخون خالقینین یاسینا گلمه‌لری، هم ده بوداش کتیبه‌لری یازان خاقانا دوشمن اولمالاری گؤستریلیر. خاطرلاداق کی، «کیتاب دده‌قورقود»دا یاغیلار اوغوزلاری «تاتار» آدلاندیریرلار.

اورخون یازیلاریندا کئچن کنگرئس ائتنونیمی‌ده ماراق دوغورور. بو آدین آذربایجاندا چوخ قدیملردن مسکون اولان کنگرلی قبیله‌سی ایله علاقه‌سی یوخدورمو؟ بعضی روایتلرده کنگرلی قبیله‌سینین آدینین قانقلی قبیله‌سینین آدی کیمی آرابا سسیندن یارانماسی سؤیله‌نیر. (سند ح.). قانقلی قبیله‌سینین XIV

عصرده اوروس آدلی باشچیسی اولوب (سند ح.). «کیتاب دده‌قورقود»دا هم اوروز، هم‌ده قانقلی (قانقلی قوجا) آدلارینا راست گلیریک. اوروس بئک آدی اویغور «اوغوزنامه»سینده ده وار. بوتون بو سوراقلار یالنیز علاوه آراشدیرمالار، دقیق‌لشدیرمه‌لر اوچون معین اوریئنتیرلردیر. منیم ده بو فاکتلاردان، بلکه ده تصادفی آد، ائتنونیم، سؤز اوخشارلیغیندان بو، یا دیگر کونکرئت نتیجه چیخارماق مقصدیم یوخدور. دقتی چکمک ایسته‌دیگیم مسئله یالنیز اورخون ماتریاللارینین تاریخی آراشدیرمالاریمیزا و «کیتاب دده‌قورقود»ون تدقیقاتلارینا جلب اولونماسیدیر.

* * *

اورخون آبیده‌لری ایله دده‌قورقود دیلینین یاخینلیغی دا ماراقلی‌دیر. داش کیتابلاردا کئچن سؤزلرین، یا سؤز بیرلشمه‌لرینین بؤیوک قیسمی «کیتاب دده‌قورقود»دا و معاصر آذربایجان دیلینده یا عینی شکیلده یا جزئی فونئتیک دگیشیک‌لیکله ایشله‌دیلیر. مثلاً: تانری، تک، تورک، بو، اوغلانیم، گون، گوندوز، ایل (ائل)، آلپ، کیشی، اؤک، اؤت (اؤد)، آت (آد)، کؤک (گؤی)، ییل (ایل)، تئمیر (دمیر)، تامغاج، آلتون، گوموش، بیلیک، بیلیم، بیلمز، بیلیک سیز، سن، من، بیز، اؤز، اؤزیم، اؤلو، تیری(دیری). اوچون، بیر ایکی، اوچ، دؤرت، بئش، آلتی، یئددی، اون، اوتوز، قول، قیز، یاغی، گوج، توخ، ایراق، یاووق، یؤک، یورت، ییر (یئر)، سوب (سو)، ییمشاق، قازاندی، یوگورتی، سانجدی، ائسیدین (ائشیدین)، یانیلین، گؤریپ، کؤنول تکی، ار آت (آد)، کؤک تانری، یاووز، ییر، قارا تەر، قیزیل قان، بوزآت،آغ آدغیر (آیغیر)،آغ آت،آلپ ار و س.

اورخون یازیلاریندا تئز تئز کئچن «ایچیم تاشیم» ایفاده‌سی «کیتاب دده‌قورقود»و یادا سالیر. همچینین اورخون یازیلاریندا کی «قانین سوبچا

(سوکیمی) یوزگورتی، سؤنگون (سومویون) تاغجا (داغجا) یاتدو» جمله‌سی ده دده‌قورقود دئییمینه یاخیندیر: «تپه کیمی ات، گؤل کیمی قیمیز» بیلگه خاقانین آج خالقی دؤیدورماسی، یالین خالقی دونلو ائتمه‌سی حاققیندا سؤزلری ده «کیتاب»ی خاطیرلادیر: «آج گؤرسم دؤیوردوم، یالینجیق گؤرسم دؤناتدوم».

بؤیوک «گول تکین آبیده‌سی»نده‌کی بیر ایفاده ایله «کیتاب دده‌قورقود»داکی بیر ایفاده‌نین دئییم طرزی تمامیله اویغوندور.

(بؤیوک گول تکین آبیده‌سی)

اینیم گول تکین گئرچک بؤلتو
اؤزیم ساکونتوم.
گؤرور گؤزیم گؤرمز تک
بیلیر بیلیگیم بیلمز تک بؤلتو
اؤزیم ساکونتوم.

(ایندی‌کی‌سی)

کیچیک قارداشیم گول تکین اؤلدو
اؤزوم کدرلندیم
گؤرور گؤزوم گؤرمز تک
بیلیربیلیگیم بیلمز تک اولدو

گؤرور گوزوم گؤرمز کیمی، بیلیر بیلیگیم بیلمز کیمی اولدو.
«کیتاب دده‌قورقود»

آبیده‌لر آراسیندا اینتوناسییا، خیطاب یاخین‌لیغی دا سئزیلیر:

ایللیک بودون ائرتیم
ایلیم آمتو قانو؟
قاغانلیق بودون ائرتیم

قاغانوم قانو؟

(ائللی، یعنی دؤولتی اولان خالق (بوتون) ایدیم، ائلیم ایندی هانی؟ خاقانلیق خالق ایدیم، خاقانیم هانی؟)

بؤیوک و گول تکین آبیده‌سی»

«هانی دئدیگیم بی ارنلر، دونیا منیم دئینلر؟»

«کیتاب دده‌قورقود»

بو اویغونلوق طبیعی‌دیر، چونکی عالیم تورکولوق آ. خئیتمئتوون حاقلی اولاراق قید ائتدیگی کیمی: «تمامیله بللی دیر کی، تورک دیللی خالقلارین اورتا عصر پوئزییاسی(اؤزبک، اویغور، آذربایجان، تورک، تورکمن پوئزییاسی) کؤکو اعتباری ایله قدیم تورک دیللی پوئزییایا باغلیدیر، اونون ان یاخشی عنعنه‌لرینی و ایدءآللارینی اینکشاف ائتدیریر»(سند ح.).

* * *

ایکی قدیم دونیانی اورخون یئنی سئی دونیاسینی و دده‌قورقود دونیاسینی یاخینلاشدیران هم ادبی عنعنه‌لر، هم ده ایدءآللارین اویغونلوغودور.

اورخون ساحه‌لرینده داشلاردا حک اولونموش قدیم رونیک الیفبانین حرفلری و «کیتاب دده‌قورقود» صحیفه‌لرینده جانلانان اوبرازلار بؤیوک هومانیست آمالا خیدمت ائدیرلر. بو آمال منسوب اولدوقلاری خالقلارین تاریخی یادداشینین حفظ اولونماسی، قورونوب ساخلانماسیدیر.

ایـ و. استئبلئوا یازیر کی، اورخون یازیلاریندا «پوئتیک فورمادا دوغما یوردون مستقل‌لیگیندن، کؤله‌لیگه قارشی مبارزه‌سیندن، ایدءآللارا صداقتدن بحث اولونور. بو متنلرین مؤلفلری خالقا و اونون قهرمانلارینا یوکسک پاتئتیکایلا و افتخارلا یاناشیرلار. اودور کی، گول تکین، بیگله خاقان و تونوقوق حاققیندا

یازیلاری تاریخی قهرمانلیق پوئمالاری سایماق داها دوز دور» (ص. ۶۱).

اورخون کتیبه‌لرینی یازانلار و «کیتاب دده‌قورقود»ون یارادیجیلاری آسیانین بیر بیریندن چوخ آرالی ساحه‌لرینده تقریباً عینی دؤورده VII - V عصرلرده اؤز خالقلارینا، معاصرلرینه و گله‌جک نسیللره مراجعت ائتمیشلر. نه سؤزو وارسا داش اؤزه‌رینده دؤیدودویونو دئیه‌ن مؤلفین خطابی بئله‌دیر: «تورک اوغوز بگلری، بودونو ائسیدین... بونی (یعنی منیم سؤزومو، بوردا یازدیغیم آ.) ائسیدین. آنی (یازینی آ.) کؤریپ بیلین...».

«کیتاب دده‌قورقود»ون هر بویو اوزانین «خانیم هی» خطابی ایله باشلاییر و هر بویون آخیریندا حکماً دده‌قورقود گلیر، «اوغوزنامه» دوزور، قوشور، عنعنه‌لرین باشینا نه گلدیگینی سؤیله‌ییر.

هم اورخون اوغوزلاری، هم ده دده‌قورقود اوغوزلاری گله‌جگه بیر ایز، سوراق، بیر سند، خاطرلاتما قویماق ایسته‌ییرلر. معاصرلرینه مراجعتله اولوب گئچنلری اونوتماغا چاغیریرلار.

[هر ایکی آبیده خالقین تاریخی حافظه‌سیدیر، داشلاردا [«اورخون یازیلاری»] و یادداشلاردا [«کیتاب دده‌قورقود»] حک اولونموش عؤمور سالنامه‌سی‌دیر.]

* * *

اورخون آبیده‌لریندن و «کیتاب دده‌قورقود»دا هانسی یادداش یاشاییر، بو یادداشین هم او دؤورده‌کی معاصرلر، هم ده گله‌جک نسیللر اوچون اهمیتی نه‌ده دیر.

بؤیوک و کیچیک «گول تکین یازیلاری»نین اساس مقصدی خالقا اونون قهرمان کئچمیشینی، رشادتلی ایگیدلرینی خاطیرلاتماقلا اونو دیرچلتمک،

اویاتماق، آییلتماق، معنوی جهتدن اوجالتماقدادیر. بو آبیده‌لرده خالقین محاربه‌لرده یئنیلمه‌سی قدر تهلکه‌لی باشقا بیر سیاسی اجتماعی مغلوبیتدن، «دینج» واسیطه‌لرله تسلیم اولماق بلاسیندان، خالقین سیماسینی ایتیره‌ره‌ک، دیلینی، آدینی، تاریخینی اونوداراق ده‌گیشمه‌سیندن، باشقالاشماسیندان، اؤز اؤزونه یابانجی لاشماسیندان، اؤز آدلارینی آنیب یاد آدلاری توتماسیندان دانشیلیر.

بئله «ساکیت»، «دوامسیز قانسیز» تجاوزون مکرلی یوللاری حاقیندا بیچورینین توپلادیغی تاریخی روایتلرده ده معلوماتلار وار. بیچورینین گتیردیگی مأخذلره اساساً آیدین اولورکی، واختیله چین امپراتورو مودئنی اوغوزخانی اؤزونه تابع ائتمک اوچون و بونون زور گوجونه، سیلاحلا، دؤیوشله ممکن اولمادیغینی آنلادیغی اوچون آیری فنده ال آتیر. او اوغور خانی جاذبه‌لی چین شاهزاده‌سیله ائولندیرمک و بو یوللا رام ائتمک ایسته‌ییر، لاکین مقصدینه نایل اولا بیلمیر.

اورخون آبیده‌لریندن بو رئال تاریخی حادثه‌لرین ده عکسی قالیب. تابغاج (چین) اورخون اوغوزلارینی «آلتون»، «گوموش»، «ایچیرتی» (ایچکی)، «کوتای» (ایپک) و باشقا ثروتلرله، نازنعمت لرله شیرنیکدیریب آلدادیر. یازی مؤلفی اؤز خالقینی، داها دوغروسو، «بیلیک بیلمز کیشی‌لری» (یعنی آغیل سیز، خام آداملاری) تابغاجلارین یاغلی دیلینه اینانماغا چاغیریر. او، اؤز ائلینین تاریخینه اسناد ائدیر؛ بو باخیش عبرت مکتبی‌دیر، بو گونو و گله‌جگی قوروماق یولودور. چونکی واختیله خالقین باشی بو بلالاری چکیب.

«تورک بگلر تورک آدین آتی (ب) تابغاج بگلر، تابغاج آدین توتوبان» اللی ایل ایشینی گوجونو (زحمتینی و قووه‌سینی) تابغاج خالقینا (چین امپراتورونا) وئرمیشدیلر. سجیه‌وی دیر کی، بونون محض «بی‌لر»، یعنی حاکم سلک ائتمیشدیر. «قارا بودون»، یعنی ساده خالق کوتله‌سی ایسه بو مطیع‌لیگه عصیان

ائده‌ره‌ک همین بو مشهور سؤزو دئمیشدیر: «آخی، من اؤز ائلی، دؤولتی، خاقانی اولان خالق ایدیم، ائلیم ایندی هانی، دؤولتیم هانی، خاقانیم هانی؟».

بونو دئیه‌ن خالق (محض خالق «قارا بوتون»، «قارا جاماعات») آرتیق اؤز امه‌گینی تابغاج حکمدارینا صرف ائتمه‌ک اوچون بئله قرارا گلیر: بوندانسا اؤلمک یاخشیدیر («تورک بودون اؤلوره‌یین!»).

خالق «اؤزوموزو قیراق، محو ائده‌ک» دئیه اؤلومه دوغرو یورویور. آمما «اوجا تورک تانریسی»، مقدس «یئر سوب» بئله دئییر: «تورک بودون یوخ‌بولماسؤن، بودون بؤلسون».

اسارتدن، مطیع لیکدن، کؤکونه، سویونا دؤنوک چیخماقدانسا اؤلمه‌گی داها اوستون توتماق بو ایدئیا «کیتاب دده‌قورقود»ون دا آپاریجی ایدئیالاریندادیر. اسیر آلینمیش قازانا یاغیلار: «بیزی اؤی، اوغوزو سیندیر» دئیه تکلیف ائدنده و یالنیز بونا راضی اولارسا، اونو اؤلدورمه‌ییب بوراخاجاقلارینی وعد وئرنده، قازان بئله جاواب قایتاریر:

الینه گیرمیشیکن، مره کافر، اؤلدور منی
قارا قیلینجین سال بوینوما، کس باشیم!
قیلینجیندان سپاریم یوخ
اؤز اصلیمی، اؤز کؤکومو سؤیمه‌ییم یوخ...
...اوغوز ارنلری دورورکن، سنی اؤیمه‌ییم یوخ.

و بوسؤزلری دؤنه دؤنه تکرار ائدیر.

بیزجه بو «اوغوز پاتریوتیزمی» «کیتاب»ین الیمیزده کی متنلرینده کافره قارشی یؤنلدیلمیشدیرسه ده، خالق تفکرونون داها قدیم و آلت قاتلارینی عکس ائتدیریر. عرب، فارس تأثیریندن ایدئولوژی، مدنی «دینج تجاووزونه» قارشی خالقین اسکی حیات طرزینی، دوغما دیلینی، ایسلامدان قاباقکی اینانج و دوشونجه‌لرینی قورویوب و ساخلاماق عزمیندن دوغور. تا بغاجلارین (چینین)

یاغلی دیللر و شیرینکدیریجی نعمتلرله، شروتلرله آلدتدیغی، یولدان چیخارتدیغی، «اؤز آدلارینی آتیب تابغاج آدلارینی توتان تورک اوغوز بی‌لری» کیمی تورک دیللی خالقلارین باشقا رتبه‌لی، اقتدارلی نماینده‌لرینده ده چوخ قیسا تاریخی مدتده اؤز دیللرینی، آدلارینی، کؤکلرینی اونوتماق شاکه‌ری واردی.«ایسلامیتده ملی منسوبیت یوخدور» شعارینی تلقین ائدن دینی تفکر آیری آیری دیللرده دانیشان خالقلاری اول عرب، سونرا فارس مدنیتی ایچینده ارتیمگه چالیشیردی. صنعتینی انکار ائتمه‌سی، نتیجه اعتباری ایله بیر مللتین باشقالاری اوزه‌رینده حکمرانلیغینا، سیاستده عرب دیلی ایله برابر فارس دیلی ده معین موقعه مالک ایدی. غزنوی‌لر، سلجوقلاردان توتموش صفوی‌لره، افشارلارا و قاجارلارا قدر حاکم سلاله‌لر تورک دیللی ایدیلر، آمما صفوی‌لرین ایلک شاهلاریندان باشقا هامیسی ایران دؤولتینین شأنینه، فارس دیلینین، فارس مدنیتینین حکمرانلیغینا سعی و جد جهد گؤستریردیلر. بو بیر طرفلی سیاسی ومفکوروی تئندئنسیایا قارشی دوران ساده خالق کؤتله‌لری، بیرده خالقین ان قاباقجیل، ان ناموسلو ضیالیلاری ایدی. XI عصرده «قوتادقو بیلیگ»ی یازمیش یوسف بالاساقونلو اؤز تاریخی وظیفه‌سینی آنادیلینده‌اویغور دیلینده اثر یارتدیقدا گؤروردو و قید ائدیردی‌کی، «عربلرده، تاجیکلرده بئله یاخشی کیتابلار آز دئییل، بیزیم دیلیمیزده ایسه بو آنجاق باشلانغیجدیر».

یوسف بالاساقانلونون معاصر و هم یئرلی‌سی محمود کاشغری ده تورک دیللرینه عوض سیز خدمت گؤستره‌رک اونلارین ایلک ایضاحلی و مقایسه‌لی لغت، ائتیمولوژی و ائتنوقرافیک، جغرافی و تاریخی ائنسیکلوپئدیاسی اولان «دیوان لغت الترک»و یاراتدی. محمود کاشغری یازیر: «ان تمیز و دوزگون دیل او آداملارین دیلی دیر کی،...اونلار فارس و عرب دیلینده دانیشانلارلا قاریشماییبلار». بو جهتدن او اؤزونو «ان تمیز تورک دیلینده دانیشان خالقدان تؤره دیگینی» سؤیله‌ییر.

XII عصرده شیروانشاه آخسیتان نظامی‌یه «لیلی و مجنون»و آنا دیلینده دئییل، فارس دیلینده یازماغی تکلیف ائده‌نده شاعرین پریشانلیغی، غضبی بو سبکلی فاکتلار سیراسینداندیر.

بو باخیمدان XV - XVI عصرلر تورک دیللی خالقلارین حیاتیندا بیر نوع مدنی انتباه دؤورودور. آوروپادا رنسانس آنلاییشی قاتی کیلسه ایدئولوگییاسینین حکم سوردویو اورتا عصرلردن سونرا آنتیک دونیانین اینسانی ایدئیالارینی، اوبرازلارینی کشف ائتمیش هومانیستلرین همین ده‌یرلری یئنی‌دن دیرچلتمک سعی‌لرینه اساسلانیردی. XVI - XV عصرلرده تورک دیللی خالقلارین شعوروندادا بیر نوع بئله بیر اویانما، ایسلام دینی و ایران مدنیتینین ضابطه‌لی تأثیریندن، تضییقیندن، قورتولماق، داها اؤنجه کی ملی کئچمیشلره قاییتماق عزمی ایله علاقه‌دار ایدی. اگر صفویلر معین ایدئولوژی و سیاسی ملاحظه‌لرله اؤز منشألرینی ایسلام مقدسلرینه، پیغمبره، علی‌یه، اون ایکی امامه باغلاییردیلارسا (تاریخی جهتدن بونون هئچ بیر اساسی یوخدور)، صفویلرله عینی قبیله‌لره آرخالانان غربی تورکمنلرین کؤچری آذربایجانلیلارین قارا قویونلو و آغ قویونلو سلاله‌لری اؤز شجره‌لرینی اوغوزلارا، اوغوز خانا چاتدیریردیلار. اسکی اوغوز ائپوسونون محض بو دؤورده یئنی‌دن چیخماسی، هم ده «کیتاب دده‌قورقود» کیمی ظاهراً ایسلام دونو گئیدیریلمیش، ماهیتی اعتباریله ایسلاما یابانجی بیر داستانین اوزه چیخماسی محض بو انتباهین، دیرچلمه‌نین علامتلریندن ایدی. خطایی، فضولی، باقی کیمی بؤیوک شاعرلرین یئتیشمه‌سی، اوغوز سلجوق تاریخینه عاید کیتابلارین یارانماسی و یاییلماسی، عاشیق شعرینین و یازیلی ادبیاتدا هجا وزنینین یوکسلمه‌سی ده همین مدنی اجتماعی حرکاتین، یئنی شعورون، یئنی اؤزونو درک ائتمه‌نین گؤستریجیلریدیر.

XI عصرین مشهور تاریخی پرؤزاسی «بابور نامه» اسکی اؤزبک دیلینده یازیلمیشدیر، همین عصرده یاشامیش داهی اؤزبک شاعری علی شیرنوایی

اوچون ده دیل مسئله‌سی چوخ واجب پروبلئم ایدی. نظامی «خمسه» سیندن الهام آلان و قدیم اؤزبک چیغتای دیلینده اؤز «خمسه»سینی یارادان نوایی «محاکمة الغتین» اثرینده یازیر: «من تورک (اسکی اؤزبک آ.)
سؤز اوستالارینا بؤیوک بیر حقیقتی آچدیم: بونون نتیجه‌سینده اونلار اؤز دوغما دیللرینین ایفاده واسطه‌لرینین حقیقی معناسیندان و بو دیلین زنگین سؤز احتیاطیندان آگاه اولدولار و بئله‌لیکله فارسجا یازانلارین بو دیل حاققیندا (یعنی اؤزبک دیلی حاققیندا آ.) حقارت دولو مذمتلریندن خلاص اولدولار» (سندح).

یئری گلمیشکن، دئییم کی، ایندیه‌یه‌جن جاوابینی تاپمادیغیم بیر مسئله ده منی دوشوندورور. نوایی‌نی یاخشی تانییان و اونون صنعتی حاققیندا محبتله، حرمتله دانیشان فضولی «لیلی و مجنون» پوئماسی نین اوّللرینده

اولموشدو نوایِی سخندان
منظور شاهنشاه خراسان

مصراعلارینی یازیر، لاکن بیر نئچه صحیفه‌دن سونرا بئله بیر مدعا ایره‌لی سورور:

«لیلی و مجنون» عجمده چوخدور
اتراکده اول فسانه یوخدور».

بونو آنلاماق چتیندیر. فضولی نوایی نین «لیلی و مجنون» پوئماسیندان خبر سیزدیمی؟ یا خود اونون دیلینی تورک دیلی سایمیردیمی کی،«اتراکده»(تورکلرده) او «افسانه یوخدور»دئییر. فضولی‌نین، چیغتای دیلینین نظرده توتماسی فکری ده ایناندیریجی دئییل، چونکی، اولاً، چیغتای دیلی ده تورک دیللریندن‌دیر، دئملی «اتراکده» «لیلی و مجنون»، هم ده مشهور بیر نوایی «لیلی و مجنون» و وار. ایکینجی‌سیده نوایی اؤزو اؤز دیلینی هر یئرده چیغتای یوخ، تورک دیلی آدلاندیریر:

«قوی نظامینین مظفر عاغلی
برده‌نی، گنجه‌نی و رومو فتح ائتدی.

بوتون درد بلالاریمین آجیغینا
من بو حکایتی تورک دیلینده یازدیم»

(سند ح.)

بو مشکلون آچیلماسی، یا هئچ اولماسا دقتی چکمه‌سی اونا گؤره ماراقلی‌دیر کی، اورتا آسیا و آذربایجان ادبیاتلارینین قارشیلیقلی علاقه‌لری تأثیر و عکس تأثیرلری ادبیات تاریخمیزده کیفایت درجه‌ده ایشیقلاندیریلمامیش مسئله‌لردیر. اونو دا خاطرلاداق کی، واختیله فریدون بی کؤچرلی آذربایجان ادبیاتینین اورتا عصرلره عاید بؤلمه‌سینده علی شیرنوایی‌نی ده داخل ائتمیشدی.

معاصر اویغور شاعری و عالیمی م. ک. خامرائیو کیتابیندا (آدی حذف اولدو کؤچوره‌ن) یازیر:

«تا XV عصره قدر تورکلر (روس متنینده بوردا «تورکی» یوخ، «تییورکی» یازیلیب؛ عمومیتله «تییورکی» تورک دیللی خالقلارا عاید اصطلاحدیر) آیری آیری مستقل خالقلارا بؤلونمور، واحد بیر تام کیمی چیخیش ائدیردیلر. علیشیرنوایی دؤنه دؤنه قید ائدیرکی، او باشقا بیر دیلده یوخ، تورک دیلینده یازیر. بونو اؤز یازیلاریندا بابور دا قید ائدیر و محض بو حقیقته اویغوندور. علیشیرنوایی یالنیز اؤزبک شاعری، یا محمود کاشغری‌نی یالنیز اویغور سایماق بو گؤرکملی شخصیتلرین یارادیجیلیقلارینی بیر معین خالقین مقیاسینا قدر دارالتماق دئمکدیر. اصلینده ایسه اونلار بوتون تورک دیللی خالقلارا برابر اؤلچوده منسوبدورلار و عینی درجه‌ده هم اویغور، هم ده اؤزبک، هم ده تورکمن، هم ده آذربایجان، تاتار، قازاخ، قیرغیز، تورک و باشقا خالقلارین اولادلاری دیرلار».

«کیتاب دده‌قورقود»دا آذربایجان خالقینا منسوب اولماقلا برابر بوتون باشقا تورک دیللی خالقلارین افتخار ائتدیگی و ادبی قایناقلارینی علاقه‌لندیردیگی اوجسوز بوجاقسیز بیر دونیادیر. مسکووا، سانکت پئتربورق اورتا آسیا متخصص‌لرین جلب ائتمکله و رسپوبلیکامیزین مختلف علم اوجاقلاریندا چالیشان قورقودشناسلاری توپلاماقلا باکی‌دا سانباللی بیر «دده‌قورقود» ائنسیکلوپئدیاسی یارتماق بؤیوک هنر اولاردی. «کیتاب دده‌قورقود»

و علاقه‌دار متنلرین اساسیندا یارانان کلمه‌لری، یئر، شخص آدلارینی، معیشت، اؤو، دؤیوش، موسیقی، صنعت، عایله، طبیعت تئرمینلرینی، تدقیقاتچیلاری و نشرلری، تاریخی سندلری و بدیعی اثرلری، فولکلور اؤرنکلرینی و میفیک تصویرلری احاطه و ایضاح ائده بیله‌جک. «دده‌قورقود ائنسیکلوپئدیاسی» تاریخ، ادبیات، موسیقی، دیل تاریخی، جغرافیا، ائتنوقرافییا و فولکلورون دریندن اؤیرنیلمه‌سی، آچیلماسی، منیمسه نیلمه‌سی اوچون عوض‌سیز مأخذ اولاردی. دونیا قورقودشناسلیغینین بو ساحه‌ده تشبّوثونو گؤزله‌مه‌دن ایلک آددیم بیزیم عالیم‌لریمیز طرفینده‌ن آتیلمالی‌دیر.

دده‌قورقود ائنسیکلوپئدیاسی «کیتاب دده‌قورقود»ون وطنینده آذربایجان‌دا یارانمالیدیر.

* * *

ایلک نؤوبه‌ده «کیتاب دده‌قورقود»ون اؤز متنینه، ها بئله عالملرین گرگین آختاریش‌لارلا الده ائتدیکلری فاکتلارا، معلوماتلارا اساسلاناراق و بو یازیمداکی ملاحظه‌لریمی یئکونلاشدیراراق آشاغیداکی نتیجه‌یه گلمک ممکن دور:

[«کیتاب دده‌قورقود» اجدادیمیز، اولو بابالاریمیز طرفیندن آذربایجان تورپاغیندا، قافقاز شرایطینده یارادیلمیش، دیلیمزین ان قدیم محتشم آبیده‌سی، خالقیمیزین تاریخده زنگین، پارلاق و اسکی سوراغیدیر. داستان نئچه عصرلر و بلکه‌ده مین ایللیکلر عرضینده بیچیم‌لنمیش مختلف دؤورلرین نشانه‌لری‌ایله بزه‌دیلمیش، آمما ایلک ماهیتینی روحونو، دیلینی، مضمونونو و فورماسینی، او جمله‌دن شعرلرینین فورماسینی ساخلامیشدیر.]

داستانین یارانماسیندان الیمیزده‌کی نوسخه‌لرده‌کی شکلینه قدر کئچدیگی دؤورلری شرطی اولاراق بئش مرحله‌یه آییرا بیلریک. بونلاردان اوچو شفاهی (داستان دؤورو)، ایکیسی یازیلی (کیتاب دؤورو) مرحله‌لریدیر.

داستان دؤورونون ایلک مرحله‌سی دده‌قورقوددان قاباقکی دؤور، تاریخین درینلیکلرینده ایتن یوز ایللیکلردیر کی، بو زامانلار ائپوسون ان آرخاییک موتیولری، سوژئتلری (مثلاً، تپه‌گؤز باسات موضوعسو) تشکیل تاپمیشدیر.

ایکینجی مرحله VII عصردیر، بو مرحله‌ده دده‌قورقود آدلی اوزان هم کئچمیشده ائشیتدیگی احوالاتلاری، هم ده شاهدی اولدوغو حادثه‌لری، معاصر اولدوغو قهرمانلارین سرگذشت‌لرینی بدیل‌لشدیره‌رک «اوغوز نامه»لر شکلینده یاراتمیشدیر. هم ده بو اوغوزنامه‌لرین سایی ایندی الیمیزده اولان بویلارین سایی ایله یقین کی دوز گلمیر، سوژئتلرینه، حادثه‌لرینه معین اشاره‌لر قالمیش «اوغوزنامه»لر بو گون بیزه معلوم دئییل و بیزه معلوم اولان بویلارین بعضیلری داها سونرالار دا تشکیل تاپا بیلیردی. دده‌قورقود اؤزو قوشدوغو، دوزدویو «اوغوزنامه»لرین اوندان سونرا گلن اوزانلار طرفیندن سؤیله‌نه جگینه اومود ائدیردی.

اوچونجو مرحله داستانین «ایفا دؤورو» آدلانا بیله جک دؤورودورکی، بو زامان قورقود اؤزلرینه دده، اوستاد سایان اوزانلاری اونون یاراتدیغی بویلاری سؤیله‌ییر، چالیب اوخویور، «اؤل زامانلاری» آرتیق تاریخ اولموش واختلاری خاطیرلاییر. قورقودون اؤزونو ده «اوغوز نامه»لرین هم اشتراکچی‌سی، هم یارادیجی‌سی، هم ده ایلک ایفاچیسی کیمی قاووراییردیلار.

محض بو دؤورده داستان «کیتاب»ا چئوریلیر. یعنی یازییا آلینیر.

«کیتاب دؤورو» یازیلی دؤور ایکی مرحله‌دن عبارتدیر. بیرینجی مرحله‌ده کیتاب یاراندیغی شکیلده، یونگول بیر ایسلام دؤنو گئییندیریله‌رک یازییا آلینیر. هم‌ده بو مطلق ائله بیر دؤوردورکی، اوزانلار هله هجا وزنینی منیمسه‌مه‌میشلر، بو وزنه خاص اولان ثابت هجا بؤلگوسو، دقیق قافیه سیستئمینی ایجاد ائله‌میشلر. بو دؤورده یازییا آلینان متنلر «کیتاب دده‌قورقود»ون گمان کی، ایلک و قدیم (ان قدیم) نوسخه سی‌ایدی و بیزه معلوم اون ایکی بویدان علاوه باشقا بویلاردا بو ائپیک سلسله‌یه داخل ایدیلر. بونلارین ایزلری، قلپه‌لری دیتسین نشر ائتدیگی «آتالار سؤزلری»ینده، یازیچی اوغلونون «اوغوزنامه»سینده حفظ اولونموشلار. گمان کی،

X عصرده «شاهنامه»ده، XIV عصرده رشیدالدینین تاریخینده قدیم «اوغوزنامه»لرین محض بو ایلک نوسخه‌سی، یا نوسخه‌لری استفاده اولونوب. بئله‌لیکله، بو ایلک نوسخه‌نین یازییا آلینماسینی تخمیناً VIII - VII عصرلره اورخون یازیلاری ایله عینی واختا عاید ائده بیله‌ریک. معین بویلار«اوغوزنامه»لر داها قاباقلار VI عصرده یازییا آلینا بیلردی. بونا ثبوت «اولوخان آتا بیتیکچی» آدلی اثرین اولماسیدیر.

سونراکی عصرلرده «کیتاب»ین اوزونون کؤچورولوب‌کؤچورولمه‌دیگینی دئمک چتیندیر، آمما ایلک نوسخه‌دن (یا سونراکی نوسخه‌لردن کؤچورولموش و ایندی بیزه معلوم اولان سون ایکی ال یازماسی XV_XVI عصرلرین یادیگاری دیرلار. بو دؤور «کیتاب دده‌قورقود»ون یارانما پروسئسینین آذربایجاندا سون بئشینجی مرحله‌سیدیر: (تورکمنستاندا بو پروسئس دوام ائدیر، داستانین باشقا قهرمانلاری، سوژئتلری، موتیولری، مختلف «اوغوزنامه»لرده عکس اولونور و نهایت ابوالقاضی طرفیندن عمومی‌لشریریلیر). بو سون مرحله‌ده ده داستان اؤز اساس ماهیتینی قورویوب ساخلاماقدادیر. لاکن اونون روحو، مضمونو، دیلی و شعر فورماسی قورونوب ساخلانیلماقلا برابر، متنده سونراکی دؤورلرین معین علاوه لری ده وار. مثلاً «مقدمه» یقین کی، بو سون دؤورده یازیلمیش، یا داها اول موجود ایمیش‌سه، بو زامان اساسلی شکلیده رئداکته ائدیلمیش، «ایسلاملاشدیریلمیشدیر».

بئله‌لیکله،دده‌قورقود «اوغوزنامه»لرینین مین ایلدن آرتیق چکن یارانما، ایفا، تکمیل لشمه، یازییا آلینما، اوزونو کؤچورمه پروسئسی مختلف زامانلارین تأثیرینه معروض قالسا دا ایلکین روحون، مضمونون، فورمانین ثابت‌لیگینی، آردیجیل لیغینی، ده‌گیشمزلیگینی گؤستریر.

[بو ثابت‌لیک، آردیجیل لیق، ده‌گیشه‌رک ده‌گیشمز قالماق هم ده خالقیمیزین اؤز دوغما تورپاغیندا کئچدیگی چوخ قدیملردن باشلامیش و مین ایللر بویو داوام ائدن تاریخی یولونا دا خاص اولان باشلیجا خصوصیتدیر.]

* * *

«کیتاب دده‌قورقود»ون یارانما تاریخی، منشأیی و مسکنی ایله باغلی مسئله‌لر او قدر اهمیتلی دیرکی، اونلاری آچماق، یا ساده‌جه اونلاری قیده آلماق، دقت مرکزینه چکمک ایسته‌یه‌نده داستانا حصر ائتدیگین یازینین چوخ بؤیوک قسمی محض ائله بو پروبلئملره عاید اولور. اونا گؤره ده داستانین بدیعی ثروتلریندن، اونون اسلوب ده‌یرلریندن، ادبی اثرکیمی تکرار سیز گؤزللیکلریندن دانیشماغا گئنیش امکان قالمیر. آمما «کیتاب دده‌قورقود»ون یوخاریدا بحث ائتدیگیمیز علنی، تاریخی فونکسیالاری بیر یانا... دده‌قورقود دونیاسینین صنعت، گؤزللیک آب هاواسی بیر یانا... داستانی عصرلر بویو چاتدیران، ایلک اؤنجه اونون بیر صنعت آبیده‌سی کیمی قیمتی، ده‌یری، سحری‌دیر. دده‌قورقود دونیاسی هئچ زامان طراوتی سولمایان، ائموسیونال تأثیر گوجو کورشالمایان علوی پوئزییا عالیمی دیر.

«خانیم هئی!»

داستانین ایلک سؤزلریندن، ایلک جمله‌لریندن روحوموزو اوخشایان، دویغولاریمیزی اووسونلایان، بیزی عادی‌لیکدن چوخ چوخ یوکسکلره قالدیران بو شعریت دیر. اوجا داغ زیروه‌لرینین صاف هاواسی کیمی دورو، بوللور دده‌قورقود دیلی ایله صاف نفس آلماغا باشلاییریق.

سالقون سالقون دان یئللری اسدییینده،
ساققالی بوزاج توراغایی سایریدیقدا،
ساققالی اوزون تات اری بانلادیقدا،
بدؤی آتلار ایسسینی گؤروب اؤغرادیقدا،
آغلی قارالی سئچیلن چاغدا،
کؤکسو گؤزل قایا داغلارا گون ده‌یه‌نده.

ائرته سحر چاغینین اینجه فیرچاسی ایله، ظریف بؤیالارلا چکیلمیش بو منظره‌سینی سانکی آلا تؤرانلیغین نارین دومانی خفیف چیسکینی ایچینده، تول پرده آرخاسیندا ایمیش کیمی گؤروروک... «کیتاب»دا بو گونکو دیلیمیزین فایدالانا بیله‌جگی نه قدر اوغورلو سؤز وار: آرخالی، آخینتیلی، آتیش، به‌لیر، به‌لیرسیز،

بیلیجی، بیترلی، بؤزاج، بؤلوک، بورما، چاپقین، دارتاغان، دارتیش، داز (چیلپاق، یالین یئر معناسیندا)، دیریم(دیری‌لیک، حیات، عمر معناسیندا)،ایچیت، مینه‌د، یوکلت، یوکلو (حامله)، کسیم (تقاعد معناسیندا)،اؤتگون، شیشلیک، تاخیلی (تاخیلمیش)، تؤخونج، تپمه، تپه، ان، تانیق، توتام، اون، یاساق، ییغنان. ییخیجی، ایلدیر (پاریلتی، ایشیق معناسیندا، ایلدیریم دا بو سؤزدندیر). یؤن، اؤلوملو، گلیملی، گئدیملی، سونوج و س. و الخ.

بو گون بیزیم ایشیلتدیگیمیز بیر سیرا سؤزلر کیتاب‌دا آیری معنادا یاشاییر. «بای بورا بی بزیرگانلارینی یانینا اوخودو» بورادا «اوخودو» چاغیردی معناسینداادیر. بو سؤزون «مطالعه‌ائتدی»، یا خود «نغمه‌ایفا ائتدی» معنالاری دا وار. آمما آخی «چاغیرماق» سؤزونون ده «چالیب چاغیرماق»، یعنی موسیقی ایفا ائتمک، ماهنی اوخوماق معناسی‌وار. دئمه‌لی، قدیملرده هر ایکی سؤزون هر ایکی معناسی بیر بیرینه اویغون ایمیش.

دده‌قورقود دیلی سونسوز درجه‌ده اوبرازلی، ایفاده‌لی دیلدیر: «اوروزون یاغی قوشونونا حمله‌سی بئله بیر بنزتمه ایله وئریلیر «ساناسان کیم دار یؤلدا دؤلو دوشدو، یا قارا قازین ایچینه شاهین گیردی».

سه‌یره‌یین نشانلیسی سؤگیلیسینین یالنیز دیری‌سینه یوخ، اؤلوسونه ده اعتبارلی قالاجاغینی بیلدیره‌ره‌ک:

«ائرکک سینه‌یی(میلچگی) اوزه‌ریمه قؤندورمارام» دئییر. داستاندا «باش اسن (سالامات آ.) اولسون، بؤرک تاپیلار» کیمی جانلی دئییملر، «بیلدیگینی اونوتماسا عاغیل یاخشی» کیمی مودریک کلمه‌لر وار. اوغوز ایگیدلری سئودیگی قادینلاری «قوشا بادام سیغمایان دار آغیزلیم»، «قار اوزه‌رینه قان داممیش کیمی آل یاناقلیم» تکین اعجازکار پوئتیک تشبیه‌لرله اوخشاییر، آغیرلاییرلار. (آخرینجی تشبیه‌دن قیرغیزلارین «ماناس» داستانیندا دا استفاده اولونور).

دده‌قورقود دیلی چوخ اویناق و قیوراق بیر دیلدیر، ان آز، خسیس واسطه‌لرله بؤیوک معنا توتومو وئریلیر: «سندن می دیر؟ مندن می‌دیر؟ تانری بیزه بیر یئتمان اوغول وئرمز. ندن دیر؟» یا خود «اوغلانا بی لیک وئرگیل، تاخت

وئرگیل ارده‌م لیدیر. بوینو اوزون بدؤآت وئرگیل هنرلیدیر» و س.

دده‌قورقود دیلی ریتم‌لی، اینتوناسییالاری، تکریرلری باخیمیندان سون درجه الوان، آهنگدار، شاعرانه بیر دیلدیر. یوخاریدا گؤستریلدیگی کیمی بوردا هله بیتکین هجا شعری و دقیق قافیه قورولوشو یوخدورسا دا شعریمیزین ان قدیم کؤکلری، تشکّل، یارانما دؤورو، ایلک آختاریشلاری آچیق گؤرونمکده‌دیر:

آپول آپول یوروشوندن،
آسلان کیمی دوروشوندان،
قانریلیبان باخیشیندان،
آغام بئی ره‌یه بنزه ده‌ردیم اوزان سنی،
سئویندیردین، یئریندیرمه اوزان منی.

بو شعر پارچاسی سونرالار قلیبلنمیش عاشیق شعر بیچیملرینه چوخ یاخیندیر. داستاندا مقید قافیه‌لر اولماسا دا سؤزلرین سسلشمه‌لری، آللیتئراسییا پرینسیپ ایله اوزلاشمالاری چوخدور. حتی جناس کیمی قبول ائدیله بیله‌جک قافیه‌لر ده تاپماق ممکن‌دور. بویلاردا چوخ معاصر سسله‌ن قولاق قافیه‌لری ده وار، مثلاً: یوک اولوبدورقویولوبدور.

متندن دده‌قورقود شعرلرینین آدامی واله ائدن چوخلو اؤرنکلرینی مثال گتیرمک اولار و نه قدر مثال چکسن ده دویمازسان.

دده‌قورقود دیلی پلاستیک، گؤروملو تصور اویاتماغا قادر اولان بیر دیلدیر. دیرسه‌خانین خاتونو «یومورلانیب» (یعنی ییغیشیب) یئریندن دورور بو «یومورلانیب دورماق» ایفاده‌سی نئجه‌ده عیانی میزان جانلاندیریر. آلاچیغین ایچینده کیلیم، پالاز اوستونده بارداش قوروب اوتورموش قادینین محض «یومورلانیب» آیاغا قالخماسینی سانکی اؤز گؤزونله گؤرورسن.

دده‌قورقود دیلینین بیر معجزه‌سی ده اوندادیر کی، ان عادی بیزیم ایندی ده هر گون، هر ساعات ایشلتدیگیمیز سؤزلرین غریبه دوزومو، سیراسی تاپیلیب؛ بو سؤزلر باشقا ایشیقدا گؤرونور، پارلاییر، برق وورورلار. «آخی» کلمه‌سی نه قدر عادی، ساده بیر سؤزدور، آمما گؤرون بو سؤز جمله‌ده نئجه بیر گؤزله‌نیلمز یئرده

ایشله‌دیلیر. بوغاجی آتاسی اؤلومجول یارالاییر، اوغلان چؤلده قالیب، آناسی گلیب اونو تاپیر، اوستونده آغلاییر، اوغلونو اوخشاییر:

قارا قییما گؤزلرین اویغو آلمیش، آچگیل آخی...

اون ایکیجه سوکوجویین اؤره‌ن اولموش، ییغیشیر آخی...

بورادا «آخی» کلمه‌سی بؤیوک بیر تأثیر قووه‌سی قازانمیشدیر، آدامین قلبینی تیتره‌دیر. آنا سانکی اوغلونو ایناندیرماق، دیله توتماق ایسته‌ییرکی، اؤلمه‌سین، اویناسین، دورسون، دیریلسین...

بیزی واله ائدن دده‌قورقود دیلینین بو گؤزله‌نیلمز دئییم طرزی دیر:

آخار سنین سولارین‌قازیلیق داغی،
آخار ایکن آخماز اولسون.
بیترسنین اوتلارین قازیلیق داغی،
بیتر ایکن بیتمز اولسون.

بو مصراعلار اوغلونون اؤلسونو دیریسینی آختاران آنانین قارغیشلاری دیر. بوغاجین آناسینین سؤزلری ده، بویو اوجا بورلا خاتونون اوغلو اوروزا آغی‌لاری کیمی یوکسک پوئزیا اؤرنکلری دیر و بدیعی تأثیر گوجونه گؤره دونیا ادبیاتینین ان اوجا زیروه‌لری ایله تن دورور. بورلا خاتونون آغی‌لارینین سیقله‌تینی «ایقور پولکو داستانین»دا یاروسلاوانین آغلایشی ایله توتوشدورماق اولار.

«کیتاب دده‌قورقود»داکی صنعت تاپینتیلاری دونیا کلاسیکاسینین عظمتلری ایله سسله‌شیر. یارالی بوغاجی یالنیز اؤلومون الیندن «آناسودو،داغ چیچگی» قورتارا بیلیر. بو رمز معنا درینلیگی باخیمیندان آنتئی حاققیندا قدیم یونان میفینی خاطرلادیر. آنتئیین آناسی تورپاق ایلاهه‌سی گئیادیر، اونا گؤره ده آنتئیین گوجو تورپاقدادیر، تورپاقدان آرالانان کیمی محو اولور. بوغاجی‌دا یالنیز تورپاغین «بیته‌ری» داغ چیچگی و آنا سودو خلاص ائدیر.

اسیر آپاریلمیش بورلا خاتون قیرخ قیزین ایچینده گیزله‌نیرکی، اؤزونو تانیتماسین. یاغیلار بورلا خاتونو تاپماق ایسته‌رکن قیرخ قیزین یئردن های

وئرمه‌سی آنتیک فاجعه‌لرده‌کی خوْرلاری یادا سالیر.

دده‌قورقود دونیاسیندا شکسپیر اوبرازلارینی آندیران مقاملار دا وار. آغاجا باغلانمیش، همین آغاجی کؤکلو کؤمجلی قوپاریب دشمن اوزه‌رینه گئدن قاراجا چوبان شکسپیر عظمتینه مالک صورتدیر. بو صحنه «ماقبئت»ده [مکبث] بیرنام مئشه‌سینین دوشمن اوزه‌رینه گلمه‌سی ایله سسله‌شیر. شکسپیرین «یاغی اوستونه یئریین مئشه» اوبرازی دا «کیتاب»دا تصویر اولونموشدور. یاغیلارین هجومو بئله گؤستریلیر: «توز یاریلدی. گون کیمی شیلادی، دنیزکیمی یایخاندی. مئشه کیمی قاراردی.اون آلتی مین ایپ اوزه‌نگلی، کئچه بؤرکلو، آزغین دینلی، قوزغون دیللی کافر چیخاگلدی».

(«کیتاب دده‌قورقود»ون ۱۹۳۹ جو ایل نشرینده همین پارچاداکی «کئچه بؤرکلو» سؤزلرینی (آراسلی «گئجه اوره کلی» کیمی وئرمیشدی و یادیمدادیرکی، بو تشبیه او واخت منی واله ائتمیشدی داها دوزونون «کئچه بؤرکلو» اولدوغونو بیلنده چوخ تأسف‌لندیم).

نه قدر عجایب سسلنسه ده، «کیتاب دده‌قورقود»دا صرف کینوماتوقرافیک گؤرمه طرزینین بیر سیرا اؤرنکلری ده وار.

بوغاجین آناسی اوودان قاییتمامیش اوغلونو آختاراآختارا چؤله، دوزه دوشور. «قیشدا یازدا قاری، بوزو اریمه‌ین قازیلیق داغینا گلدی چیخدی... باخسا گؤرسه بیر دره‌نین ایچینده قارغاقوزغون ائنر چیخار، قونار قالخار. بدؤی آتین اؤنجه‌له‌دی، اول طرفه یورودو».

بو خالص کینوْدور دئمه «اوغلان اوْل آرادا ییخیلمیشدی. قارغا قوزغون قان گؤروب اوغلانین اوستونه قونماق ایسته‌ردی. اوغلانین ایکی کؤپکجیگی واردی. قارغایی، قوزغونو قوواردی، قوندورمازلاردی».

بو پارچانی اوخویارکن بوتون صحنه‌نی سانکی ائکراندا گؤروسن. آنانین نگران باخیشلارلا داغلاری سیر ائتمه‌سینی، اوزاقدا، بیر دره‌ده قارغا قوزغونون قالخیب ائنمه‌سینی، آنانین بونو گؤروب آتینی اورا چاپماسینی و س. بوتون بونلار ائله بیل مخصوص کینوْ اوچون یازیلیب.

داستانین باشقا بیر ائپیزودونو گؤتوره‌ک. بئی‌ره‌ک اون آلتی ایللیک اسیرلیکدن قورتولوب وطنه قاییدیر، گلیب نشانلی‌سی بانو چیچگین تویونا چیخیر. چوخ تأثیرلی صحنه‌لردن، بئی‌ره‌گین چالیب اوخوماسیندان، سئوگیلسینه نیشان وئرمه‌سیندن، اشاره‌لریندن، خاطرلاتمالاریندان سونرا بانو چیچک اونو تانیییر و او ساعاتجا آتا سیچراییب بئی‌ره‌گین آتا آناسینا موشتولوغا گئدیر. بو صحنه‌نین مضمونو بانو چیچگین شاد خبری در حال قایین‌آنا قایین‌آتاسینا چاتدیرماق ایسته‌یی ایله باغلیدیرسا، فورماسی خالص کینومونتاژ قورولوشدور، ائپیزوددان ائپیزودا کئچید کادرلارین ریتمیک ده‌گیشمه‌سیدیر.

«کیتاب»دا داها بیر پارچایا دقت ائده‌ک نامردلرین تحریکی و فتنه‌سی ایله دیرسه خان اوغلونا اوخ آتیر. بو فاجعه‌وی ائپیزودون تصویرینه نظر سالاق: «اوغلان کئییکی قووار ایکن باباسینین اؤنوندن گلیب گئده‌ردی دیرسه خان قوقورد سینیرلی قاتی یایین الینه آلدی. اوزه‌نگییه قالخیب قاتی چکدی، اوزاتدی، اوغلانی ایکی دالیسینین آراسیندان اوروب چیخدی ییخدی، اوچ توخوندو، آلاجا قانی شورلادی. قولونو دولادی، بدؤی آتینین بوینون قوجاقلادی، یئره دوشدو».

ائله بیل بو پارچا قدیم داستان متنی یوخ، معاصر کینوسسئناریدیر، داها دوغروسو، رئژیسسور سسئناریسی‌دیر. ائپیزود پلانلارا بؤلونوب؛ عمومی پلان: اوغلانین کئییکی قووماسی. اورتا پلان: دیرسه خانین اوزه‌نگییه قالخیب یایی چکمه‌سی، اوخو آتماسی، اوخون اوچوشو. ایری پلان: اوخون اوغلانین کورگینه ده‌یمه‌سی، قانی شورلاماسی، پانورام: اوغلانین قولونو آتین بوینونا دولاییب قوجاقلاماسی، یئره ییخیلماسی.

بو متن ایسه مین ایل و نئچه عصر بوندان قاباق یارانیب...

❊ ❊ ❊

داستانین یارادیجی‌سی (یا یارادیجی‌لاری) چوخ ایتی مشاهده قابلیتینه مالک اولوب. او، تصویر ائتدیکلرینی دقیق تفرروعاتلا، ایفاده‌لی دئتاللارلا وئره

بیلیر. دومان، بوران «قارا قوْچون قولاغی گؤرونمز اولدو» شتریخی ایله گؤستریلیر و بیر بو شتریخله دومانین نه‌قدر سیخ، بوْرانین نئجه گوجلو اولدوغونو دویوروق. سئی‌ره‌ک بؤیوک قارداشی اگره‌یی دوشمنلرین الیندن قورتاماغا گئدیر، آمما دؤیوش قاباغی اوزانیر، یوخلاییر. (داستانین باشقا یئرینده دئیلیر کی، او زامانلار اوغوز ارنلرینین باشینا نه‌قضا گلسه یوخودان، یعنی نامناسب واخت ییخیلیب یاتماللاریندان گلردی). متنده بو باره‌ده بئله دئیلیر: «آلا گؤزلو گئنج ایگید بوچوق بوچوق (مونجوق مونجوق آ.) ترله‌میش، اویور، گلندن، گئدندن خبری یوخ».

ایگیدین راحات یوخویا گئتمه‌سی مونجوق مونجوق ترله‌مه‌سی نه‌قدر دیری، ایفاده‌لی دئتالدیر. بلکه ده قهرمانلیق ائپوسوندا بئله بیر ناتورالیستیک دئتال یابانجی گؤرونور، آمما «کیتاب دده‌قورقود»ون ان بؤیوک مزیت‌لریندن بیری عادی، دقیق، پروزائیک دتاللارین بوللولوغودور. داستان یارادیجی‌سی اوچون ان واجب تصویر ائتدیگی حادثه‌نی اولدوغو کیمی، جانلی تفررواتی ایله گؤسترمکده‌دیر، بو ائتیک و ائستئتیک نیّتدن چیخیش ائده‌ره‌ک او ان سرت، چیلپاق، حتی قابا و کوبود گؤرونه بیله‌جک دئتاللارین بئله اوستوندن کئچمیر، اونلاری طمطراقلی قهرمانلیق وسعتی نامینه اؤرت‌باسدیر ائتمیر. مؤلف دئتاللاری، آیرینتیلاری اوستالیقلا، صنعتکارلیقلا اوینادا بیلیر. قارداشینی قورتارماغا گلن و ییخیلیب یاتان سئی‌ره‌ک قوپوزونو دا اؤزو ایله گتیریب. اسیرلیکده اولان اگره‌یی دوشمنلر سئی‌ره‌گه قارشی چیخاردیرلارکی، اونو مغلوب ائتسین. اگره‌ک قارداشینی تانیمیر، آمما «آیین اون دؤردونه بنزه‌ر محروب، آلا گؤزلو ایگیدی» یاتان گؤرور و اونو دا گؤرورکی، یانیندا قوپوزو وار. بو مقدس دده‌قورقود قوپوزو نامینه یاتان ایگیدی اؤلدورمور، عکسینه مذمت ائدیر: غریب‌لیگه گلن یاتیرمی؟ دئییر. سئی‌ره‌ک سه‌رمه‌ییب اویانیر، اوزده‌ن تانیمادیغی قارداشینی گؤرور.

«قیلینجینین بئلجاغینا یاپیشدی کیم، بونو چارپا گؤردو کیم، الینده قوپوز وار، آیدیر: مره کافر، دده‌قورقود حؤرمتینه چالمادیم. اگر الینده قوپوز

اولماسایدی، آغام باشی اوچون سنی ایکی پارا قیلیردیم دئدی».

گؤردویوموز کیمی بوردا بیر دئتال قوپوز ایکی دفعه چوخ ماراقلی شکیلده «اوینادیلیر». قوپوزا گؤره بیرینجی دفعه اگره‌ک کیچیک قارداشینا، ایکینجی دفعه سئی‌ره‌ک بؤیوک قارداشینا ال قالدیرمیر.

«کیتاب دده‌قورقود»و سئودیره‌ن بیر جهت ده داستان متنینده‌کی دیری، شیرین، یاپیشیقلی یومؤردور. عمومیتله، بو قهرمانلیق داستانیندا گوجلو جومردلر، دؤنمز ایگیدلر، قورخماز ارنلر وار، آمما هئچ یئرده اونلارین ایده‌آلیزه‌سی یوخدور. اونلار فانتاستیک باهادیرلار یوخ، جانلی اینسانلاردیر و اودورکی، ظریف جهتلره ده مالک دیر. مؤلف یئری گلنده بو جهتلری گؤستریر، حتی اونلارا گولور. دومرولون آتا آناسی اؤز جانلارینی وئریب اوغلانلارینی اؤلومدن قورتارا بیله‌جکلری حالدا، آنجاق کویه باسیرلار: «قارشی یاتان قارا داغیم گره‌کسه سؤیله گلسین عزراییلا یایلاسی اولسون» دئییرلر، سویوق سویوق بینارلارینی (بولاقلارینی)، قاطار قاطار ده‌وه‌لرینی، تؤولا تؤولا شاهباز آتلارینی وعد ائدیرلر، آلتون، گوموش، پول، آخجا، بیر سؤزله هئچ نه اسیرگه‌میرلر، آمما «دونیا شیرین، جان عزیز جانیمی قییا بیلمم» دئییرلر.

قانقلی قوجا قانتورآلی‌نین ائولندیرمک فکرینه دوشنده و اوندان نه‌سیاق قیز ایسته‌دیگینی سوروشاندا قانتور آلی: بابا، من یئریمدن دورمادان اول وارمیش، منه باش گتیرمیش اولا، من قارا قوچ آتیما مینمه‌ده‌ن، اؤل مینمیش اولا، من قانقلی کافر ائلینه وارمادان اؤل وارمیش، منه باش گتیرمیش اولا دئیه‌نده، آتاسی گولمه‌لی و سرراست بیر سؤز دئیر:«اوغول سن قیز ایسته‌مزمیشسن، بیر جیلاسین باهادیر ایسته‌میشسن اونون آرخاسیندا یئیه‌سن، ایچه‌سن، خوش گئچه‌سن».

ماراقلی دیرکی، داستاندا ان چوخ یومؤریستیک چالار اساس قهرمان، دویوش گونو اؤندن تپن آلپ قازانلا باغلیدیر. قازان ان چتین آنلاریندا یومؤرونو ایتیرمیر. دوشمنلر قازانی چؤلده یاتارکن پوسورلار؛ قازانین اوزه‌رینه دوشدولر، اویودوغو یئرده توتدولار، الینی آیاغینی برک باغلادیلار، بیر آرابایا یوکلتدیلر، آرابایا محکم اؤرکن ایله ساریدیلار».

بوتون بو ایشلردن قازان اویانمیر، آمما یولدا آرابانین جیریلتیسیندان آییلیر، «گه‌ریندی، بو الینده‌کی اؤرکنلری هپ قیردی. آرابانین اوزه‌رینده اوتوردو، الینی الینه چالدی، قاس قاس گولدو».

دوشمنلر:«نه گولورسن؟ دئیه سوروشاندا، قازان بئله جاواب وئریر:

«بو آرابایی بئشیگیم ساندیم. سیزی یامری یومرو دادیم‌دایَم ساندیم».

یومؤرونو، ظرافتینی، مزه‌سینی قازان اسیرلیکده ده ایتیرمیر. تکورون عورتینی ایناندیریرکی، اؤلولرینه گتیردیگی یئمکلرین هامیسینی توتوب اللریندن آلیرام، هم ده اؤلولرینیزین یؤرغاسینا مینر و کاهن‌لرینی یئده‌رم.

بیچاره تکور آروادی قازانا یالواریرکی، بئش یاشیندا بیر قیز جیغازی اؤلوب، باری اونو مینمه‌سین. قازان: اؤلولرینیزده اوندان یؤرغا یوخدور، هپ اونا مینیره‌م دئییر، بو قارا یومورو ایله قازان زندانین زیرزمی‌سیندن قورتولور، اوزه چیخیر.

ده‌لی‌سوو ده‌لی قارچارین شیلتاقلیغینا دا دده قورقود یومؤروایله اوسته‌له‌ییر. قارچارین باجیسی اوچون جهیز ایسته‌دیگی بیره‌لری اونون جانینا داراشدیریر: سیمیزین (کؤکون) آل، آریغین قوی دئییر. قارچارین وای شیوه‌نی گؤیه قالخیر: های دده! تانری بونون سیمیزین ده آلسین، آریغین دا آلسین! مدد!

یومورستیک بویلارین بیر قسمی دوشمنلره ده عاید ائدیلیر. بکیلی خسته بیلن و بوندان استفاده ائدن تکور اونون اوستونه گلیر. بکیلین اوغلو ایمران آتاسینین آتی بئلینده گؤرونن زامان دوشمنلر: «بو آت بکیلیندیر، بیز قاچاریز» دئییرلر. تکور: بو گلن بکیل ایسه سیزده‌ن اؤنده‌ن من قاچارام دئییر.

سئی‌ره‌گین یاغیلارلا دؤیوشلری ده یومورستیک بویلارلا تصویر اولونور.

«کیتاب»ین یومؤرو دا باشقا عنصرلری کیمی اونون دیری‌لیگینین، ساغلاملیغینین، یاشاریلیغینین علامتی‌دیر.

❋ ❋ ❋

یازیمیزین اوّللرینده دؤنه دؤنه قید ائتدیک کی، «کیتاب»ین اون ایکی بویونون هامی سیندا تحکییه‌نین، اسلوبون اویغونلوغو وار، روح، مضمون، فورما وحدتی نظره چارپیر. پئرسوناژلارین ائپیک ترجمهٔ حاللاری، یاشلاری، کافرلرله دؤیوشلری، مختلف بویلاردا بعضاً بیر بیری ایله اوزلاشماسی دا، هر حالدا قهرمانلارین اساس صفتلری سجیه‌لری ثابت‌دیر. حاثه‌لرین عمومی سوژئتی ده دقیق و معین‌دیر.

بونونلا بیر سیرادا اونو دا دئملی‌ییک کی، اون ایکی بویون هر بیری نه اینکه تمامی ایله مستقل، باشقا بویلاردان آسیلی اولمایاراق آنلاشیلا بیلن، بیتکین «اوغوزنامه»لردیر، هم ده بو «اوغوزنامه»لر مختلف ژنرلارا عاییددیر. «باسات و تپه‌گؤز» بویو یاری فانتاستیک ناغیل دیر. «دومرول بویو» فلسفی پوئمادیر. قازانلا علاقه‌دار بویلار و «بئی‌ره‌ک‌بویو» چوخ شاخه‌لی رمان فورماسینا یاخیندیر. بوغاجا، ایمرانا، یئیئه‌یه، سئی‌ره‌یه عاید بویلار حکایه، نؤوئللالاردیر. سون بوی اصل فاجعه‌دیر.

البته بو ژانر بؤلگوموز معین درجه‌ده شرطی‌دیر، چونکی توتالیم «باسات تپه‌گؤز» بویو اساساً یاری فانتاستیک ناغیل ستیلینده یارانیبسا دا، بوردا بیر سیرا صرف رئالیستیک دئتاللار، غریبه پسیکولوژی مقاملار وار. ایستر باساتین آسلان طرفیندن بسله‌نیلمه‌سی، ایستر تپه‌گؤز کیمی میفیک صورت ناغیل پوئتیکاسیندان خبر وئریر. سحرلی اوزوک، اؤز اؤزونه قالخیب ائنن، چالیب کسن یالین قیلینج و باشقا بو کیمی دئتاللار، شوبهه‌سیز خالص ناغیل عنصرلری‌دیر. آمما وحشی، قان ایچن، آدام اتی یئیه‌ن تپه‌گؤز یگانه گؤزونو ایتیره‌ندن سونرا ائله تأثیرلی، آجی سؤزلرله اؤزو اؤز حالینا آغلاییر کی، بو دقیق پسیکولوژی حال سون درجه ایناندیریجی دیر و تانیش اینسانی حسلرین بدیعی ایفاده‌سی‌دیر. تپه‌گؤز اؤزو اؤز گناهلارینی، جنایتلرینی درک ائدیر: آغ ساققاللی قوجالاری چوخ آغلاتمیشام،آغ ساققالی قارغیشی توتدو اولا، گؤزوم سنی. آغ بیرچکلی قاریجیقلاری چوخ آغلاتمیشام، گؤزو یاشی توتدو اولا، گؤزوم سنی... ائله کیم چکیرم من گؤز بونونو(بون بلا، درد، غم) هئچ ایگیده وئرمه‌سین قادر تانری گؤز

بونونو. گؤزوم، گؤزوم آی گؤزوم، یالقیز گؤزوم، آی گؤزوم» بو آرتیق ناغیل پوئتیکاسی دئییل، بو صنعتین داها یوکسک مرتبه‌سی‌دیر، پسیکولوژی اینجه‌لیکلری، مرکب دویغولار عالمینی عکس ائتدیرن بیر مقامدیر. «تپه‌گؤزون باسات طرفیندن کور ائدیلمه‌سیندن اوّل اوره‌گینده توتدوغو نیتلر، ایسته‌کلر ایسه لاپ عجایب، غرایبدیر:

قالخیبانی یئریمدن دورام دئردیم
قالین اوغوز بی‌لریندن عهدیم پوزام دئردیم
یئنی‌دن دوغانین قیرام دئردیم
بیر گز آدام اتینه دویام دئردیم

تپه‌گؤزون بو وحشی، آدامجیل هوسلری آیدیندیر، آمما همین ایستکلر، آرزولار ایچینده بئله بیر غریبه نیت ده وار:

آغیر مانجیلیق داشین آتام دئردیم
انیب داش باشما دوشوبن اؤلم دئردیم

بو چوخ ماراقلی پارچا حمید آراسلی‌نین او.ش. گؤک یایین، م. ارگینین نشرلرینده و و.و. بارتولدون ترجمه‌سینده محض بئله‌دیر. اگر ال یازمانی کؤچره‌ن کاتبلر هارداسا یانیلمایبلارسا، نه ایسه قاریشدیرماییبلارسا، یعنی تپه گؤزون داش آتماق نیتی بو داشی اؤز باشینا یوخ، اوغوزلارین باشینا سالماق ایسته‌یی دئییلسه، اوندا تپه‌گؤزون انتحار ائتمک فکرینه دوشمه‌سی ناغیل پوئتیکاسینا دا، عمومیتله داستان اسلوبونا دا تامامیله یابانجی بیر چالاردیر، داها چوخ معاصر صنعته یاخینلاشان پسیکولوژی غلیظلیکدیر.

دوغرودان دا «کیتاب دده‌قورقود» سیرلری آچیلماز، هر اوخونوشدا قارشیمیزدا یئنی معمالار چیخاران بیر اثردیر.

* * *

«ده‌لی دومرول بویو» اینسانین اؤلومه قارشی، عصیانی، طالع قارشی سیندا

عاجز لیگی، یالنیز محبتین اؤلومه غالب گلمه‌سی حاققیندا فلسفی پوئمادیر. (م. گؤرکی نین «قیز و اؤلوم» پوئماسینی خاطرلایاق). بورادا دا عینی ایدئیا محبتین اؤلومدن گوجلو اولماسی فکری ایفاده اولونور و محض بونا گؤره ده همین پوئمانی حتی هؤته‌نین «فاوست»وندان اوستون توتوبلار.

کیتاب ین بو صرف پوئتیک بویوندا دا چوخ مارقلی پسیکولوژی مشاهده‌لر وار.

چیلغین، حوصله سیز ده‌لی دومرول عزراییلی تانیمیر، تانماق دا ایسته‌میر. عزاییل لا مرد مردانه دؤیوشور، اونو قوور. آمما عزراییل حیله یه ال آتیب دومرولو بوغازلایاندا، ایگید آمان دیله‌ییر. عزراییل: منه نه یالواریرسان، آللاه تعالایا یالوار منیم الیمده نه‌وار دئین کیمی دومرول ال اوستو بس اوندا سن‌نه قاداسان؟ دئییر، سن چیخ آرادان، آللاه‌لا من اؤزوم دانیشاجاغام.

ماراقلی جهتی بودورکی، آللاهین، عزراییلین اشتراک ائتدیگی: بوفانتاستیک سیتواسییادا تام رئالیستیک جیزگیلرله رسم اولونموش دیری اینسان خاراکتری گؤروروک بو افسانوی وضعیتده بئله ده‌لی دومرولی ایناندیریجی بیر اوبراز کیمی آچیلیر.

داستانین سالور قازان، بئی‌ره‌ک کیمی اوبرازلاری مرکب، دولغون خاراکترلردیر. بو صورتلرین بدیعی ایفاده‌سی قدیم ائپوس پوئتیکاسیندان داها آرتیق معاصر پسیکولوژی نثری آندیریر.

داستاندا اینسان مناسبتلری ائله اینجه پسیکولوژی چالارلارلا وئریلیب کی، آیدین اولور: بئله بیر اثرین یالنیز اینسان قلبینین ان گوشه‌لرینی بیلن، دویان صنعت کار یارادا بیلردی.

بیرینجی بویدا قیرخ نامردین تحریکی ایله دیرسه خان اوغلو بوغاجی یارالاییر، سونرا دیرسه خان همین او خائنلرین اسیری اولور. بوغاجین آناسی اوغلونا:آتان سنه قییدی، سن اونا قییما دئییر» بوغاج آتاسینی قورتارماق اوچون ساواشا چیخیر. بو واخت اونو تانیمایان [بو دا چوخ اسکی بیر ادبی موتیودیر] دیرسه‌خان اوغلونا مراجعتله دئییر:

«بوینو اوزون بدؤی آتلار گئدرسه، منیم گئده‌ر. سنین ده ایچینده مینه‌دین وارسا، ییگیت، دئگیل مانا، ساواشمادان، اوروشمادان آلی وئره‌یین، دؤنگیل گئری!» سونرا همین عباره‌لر قویون ده‌وه ایله علاقه‌دار دا تکرار اولونور و «سؤیله‌مه» بئله بیتیر:

«منیم اوچون گلدینسه، اوغلانجیغیمی اؤلدورموشم، ییگیت سنه یازیغی یوخ، دؤنگیل گئری».

اوغوزلارین حیاتی آت بئلینده کئچیردی، معیشتلری قویونچلوقدا، مال دارلیقدا، دوه چیلیکده سیخ باغلی ایدی و پوئتیک اوبرازلارین دا محض بو حیات طرزیندن آلینماسی تمامیله طبیعی دیر. دیرسه خانین سؤزلرینه بوغاجین جاوابی عینی اوبراز لار سیستئمینی تکرار ائدیر:

«بوینو اوزون بدؤی آتلار گئدرسه، سنین گئده‌ر. منیم ده ایچینده بینه‌دیم وار، قوماغیم یوخ قیرخ نامرده» و س. بوغاج سؤزونو بئله بیتیریر:

«آغ ساقاللی قوجالار گئدرسه، منیم دخی ایچینده بیر عاغلی چاشمیش، بیلیگی یئتمیش قوجا بابام واردیر. قوْماغیم یوخ قیرخ نامرده».

بو مکالمه‌نی یالنیز داهی صنعتکار یارادا بیلیردی.

بوغاجین سؤزلرینده گیزلی نوازش، سرت آتا – اوغول مناسبتلرینین اینسانی کؤوره‌لده‌ن مرهملیگی سونسوز تأثیر گوجونه مالکدیر. عمومیتله داستاندا آتا اوغول مناسبتلری چوخ مهم بیر موضوعدور، بو موضوع اوغوزلارین ان واجب حیات پروبلئملرینده‌ن بیریدیر. شادلیقلاردا بئله اوغول قیزی اولمایانلارا آییرجا چادیرلاردا یئر وئریلیر. بای بورا بایاندیرین دیوانیندا آیاق اوسته دورموش جاوان ایگیدلری قازان اوغلو اوروزو، قاراگونه اوغلو قارا بوداغی گؤره‌نده پریشان اولور، آغلاییر، سببینی سوروشاندا: نئجه آغلامایيم، نئجه بوْزلامایيم؟ - دئییر اوغولدا اورتاجیم یوخ، قارداشدا قدریم یوخ. آللاه تعالا منی قارغاییبدیر.

قازان ایسه باشقا سارای‌دان نگراندی، او دا ساغا سولا باخیر، ایگیدلری گؤرور، کؤنلو آچیلیر، اوغلونا باخاندا توتولور. سببینی بئله آچیر: «اون آلتی یاش

یاشلادین، بیر گون اولا دوشم اؤلم، سن قالاسان یای چکمه‌دین، اوخ آتمادین... یارینکی گون زامان دؤنوب من اؤلوب، سن قالاجاق تاجیم تاختیم سنه وئرمه‌یه‌لر دئییب، سونو آندیم، آغلادیم، اوغول!».

اوروز آتاسینا چوخ غریبه، هم ده چوخ توتارلی جاواب قایتاریر: «ده‌وه جه بؤیوموشسن، کؤشه‌کجه عاغلین یوخ. تپه‌جه بؤیوموشسن داریجا بئینین یوخ. هنری اوغول آتادانمی گؤرور اؤیره‌نیر، یوخسا آتالار اوغولدانمی اؤیره‌نیر، قاچان سن منی آلیب کافر سر حدینه چیخاردین، قیلینج چالیب باش کسدین؟ من سندن نه گؤردوم، نه اؤیره‌نیم؟

بو کوبود گؤرونن ارککجه سؤزلر قازانا لذّت ائله‌ییر، او، الینی الینه چالیب قاس قاس گولور: اوروز خوب سؤیله‌دی، شکر یئدی دئییر.

اوروزون هنرسیزلیگیندن نگرانلیق قازانین نیسگیلیدیر. بو ناراحاتلیق داستانین باشقا یئرلرینده ده سئزیلیر. ائله ایلک سفر زامانی اوروز تجربه سیزلیگیندن اسیر دوشور، قازان ایسه اونو قورخوب قاچدیغینی ظن ائدیر: «تانری بیزه بیر کور اوغول وئرمیش دئییر، وارایین اونو آناسینین یانیندان آلایین، قیلینج ایله پارالایین، آلتی بؤلوک ائده‌یین، آلتی یولون آیریجیندا بوراخایین، بیر داها کیمسه یازی یئرده یولداش قویوب قاچمایا».

اصلینده ایسه اسیر آپاریلان اوروز اؤزونو اصل کیشی کیمی مردانه آپاریر، یاغینین ان دهشتلی قددارلیغینا متانتله دؤزور، عاغلا سیغماز سیناق قارشیسیندا اتنی قییما قییما دوغرادیلیب قوْوورما ائدیله‌جگینی، قوْوورمانین قیرخ قیزا وئریله‌جگینی و بئله‌لیکله‌ده یئمه‌مه‌گیندن بورلا خاتون اولدوغونو بیله‌جکلرینی ائشیدنده آناسینا دئییر: قوی منیم اتیمدن چکسینلر، قارا قوورما ائتسینلر... قیرخ بی قیزینا ایله‌تسینلر، اونلار بیر یئدیگینده سن ایکی یئییل، سنی کافرلر بیلمه‌سینلر، دویماسینلار... آتام قازان ناموسونو سیندیرمایاسان. ساقین.

بو بؤیوک اوغول غیرتی قازان اوروزو قورتارماغا گلنده ده گؤرونور. اوروز آتاسینا دئییرکی، ساوشمادان قاییدیب دؤنسون، دؤیوشه گیرمه‌سین: «سن اسن اول. آنام اسن اولسون! مندن یئره‌ک [یاخشی آ.] قادیر سیزه اوغول وئره‌ر».

اوروزون بو نجیبلیگی، ارلیگی غیرتی مقابیلینده قازان دا عینی اخلاق کؤدئکسینین قانونلاری اوزره حرکت ائدیر، بس «منیم ناموسوم قاندا وارا اوغول؟» دئییر و علاوه ائدیر: بابان قاری، آنان قاری. سندن یئی‌ره‌ک قادیر بیزه اوغول وئرمز. وئرسه دخی سنین یئرین توتا بیلمز».

بو مناسبتلرین اینسانی لیگی، صنعی یاپما، یالانچی پاتئتیکایا دئییل، پسیکولوژی چالارلارلا، زنگین حیاتی اوبرازلارلا اویغونلوغو داستانین یوکسک بدیعی ده‌یری‌دیر. قازانین اوغلونو قورتاماسینا قارشیلیق اولاراق باشقا بیر بویدا اوروز دا اؤز اوغوللوق بورجونو یئرینه یئتیریر، آتاسینی اسیرلیکدن خلاص ائدیر.

غیرت کودئکسی، جنگاورلیک ائتیکاسی اوغوز ارنلری اوچون دونیادا ان واجب مسئله‌دیر. اوغوز ایگیدینی دوشمنین قووتیله قورخودوب یولوندان ساخلاماغا چالیشارکن او، در حال: بو سؤزو سن منه دئمه‌مه‌ک گره‌ک ایدین دئییر چونکی دئدین، البته وارسام گره‌ک،باشیما قاخینج، اوزومه توخونج اولماسین.

هانسی حرکتی‌نین‌سه باشا قاخینج، اوزه توخونج اولاسی اوغوز ایگیدی اوچون اؤلومدن بتردیر. محض بونا گؤره ده قانتورآلی سئلجاندان کمک آلدیقدان سونرا بونو قیزا باغیشلایا بیلمیر. قازان قاراجا چوبانین یاردیمینا محتاج اولدوغونو شأنینه سیغیشدیرمیر. «دستورسوز جاسینا [یعنی اجازه سیز] اؤزگه‌سینین یاغیسینا گیرمک» اوغوزلاردا عاییب ساییلیر، ان بؤیوک قباحت حساب اولونور. اوغوز ایگیدلری اؤز منلیک‌لرینی، شخصیتلرینی، لیاقتلرینی هاردا اولور اولسون‌دوشمنله دؤیوش مئیدانیندا دا، غریبه لیکده، اسیرلیکده ده، اؤز پادشاهلارینین حضوروندا دا عینی شرفله قورویورلار. بکیل عادی بیر ظرافاتدان اینجیییر، بایاندیر خانین دیوانینی ترک ائدیر، کوسو ساخلاییر. دار گونونده اوغلو ایمرانی بایاندیرین، قازانین یانینا گؤنده‌رمک ایسته‌ییرکی، کؤمه‌یه گلسینلر، مملکت پوزولوب خاراب اولماسین، قیز گلین اسیر گئتمه‌سین. آمما ایمران دا عینی ایله آتاسی کیمی قاباغیندان یئمه‌ین، سؤز گؤتورمه‌ین مغرور بیر

ایگیددیر: آغ آلینلی بایاندیر خانین دیوانینا وارماغیم یوخ، قازان کیمدیر؟ من اونون الین اؤپه‌بیلیم یوخ دئییر. یوردو اؤز گوجوایله قوریاجاغینی سؤیله‌ییر.

بو سؤزلردن وجده‌گلن بکیل: اؤلوم آغزین اوچون اوغول! ـ دئییر.

عینی مردلیک، مغرورلوق، غیرت داماری یالنیز اوغوز کیشی‌لرینه دئییل، قیز گلینلرینه ده خاص دیر. ارلری‌ایله، سئوگیلی‌لری ایله بیر مئیداندا دؤیوشن قادینلار عینی زاماندا اونلارین غرورونو سیندیرماماغا، کیشیلرین یانیندا غوروه‌لنمه‌یه چالیشیرلار: اؤیونرسه ار اؤیونسون آسلاندی. اؤیونمک لیک عورتلره بهتاندیر. اؤیونمکله. عورت ار اولمازدئییرلر.

بو دا چوخ دقیق پسیکولوژی اینجه‌لیکدیر. عمومیتله، اینسانلار آراسیندا حساسلیق، بیر بیرینین حالینی دوشونمک، بیر بیرینین قیدینه قالماق داستاندا قیزیل خط کیمی کئچیر. بو اوغوزلارین اؤلوم ایتیم مسئله‌سینه مناسبتلرینده ده آشکار گؤرونور. دؤیوشه گئده‌ن ایگید ایسته‌ییرکی، آناسی اونو بیر آی گؤزله‌سین.«بیر آیدا وارماز ایسم ایکی آیا باخسین. ایکی آیدا وارماز ایسم اوچ آیا باخسین. اوچ آیدا وارمازایسم اؤلدویومو او واخت بیلسین، آیغیر آتیم بوغازلاییب آشیم وئرسین یاد قیزی حالالیما دستور [اره گئتمه‌گه اجازه آ.] وئرسین».

بورادا بیر آی گؤزله‌سین، ایکی آی،اوچ آی گؤزله‌سین ایفاده‌لری یالنیز بدیعی واسطه کیمی، ریتمیک تکریرلر کیمی ایشلنمیر، بونون پسیکولوژی ایضاحی دا وار. اوغول دؤنمه‌یه‌جک اولورسا ایتکینین دردینی آناسینا بیردن بیره قییمر، آنانی تدریجله بو یوخلوغا آلیشدیرماق ایسته‌ییر، واخت کئچدیکجه یارانین آغریسی اوووناجاق، عائله‌سی یاواش‌یاواش توختایاجاق. بوتون باشقا یئرلرده ده بئله عباره‌لرین تکراری عینی مقصده خدمت ائدیر.

«کیتاب دده‌قورقود»ون دیلی ایله، جغرافی آدلاری ایله برابر بو جنگاورلیک آنلایشلاری، اخلاق دیرلری‌ده اونو قیریلماز تئللرله آذربایجانا باغلاییر، دده‌قورقود دونیاسینین اخلاقی پرینسیپلری، جنگاورلیک، مردلیک، ناموس، غیرت، شرف، نجیب‌لیک آنلایشلاری آذربایجان ملی خاراکترلرینین

تمل جهتلری‌دیر. بو ملی خاراکتر عصرلرین کشمکشلریندن کئچه کئچه زنگینلشمیش، دولغونلاشمیش، هارداسا ده‌گیشمیش، آمما اؤزولو، اساسی باخیمیندان ده‌گیشمز، ثابت قالمیشدیر. دده‌قورقود قهرمانلاری محض بونا گؤره بو گون بیزه بو قدر یاخین، دوغما، محرم دیرلر.

داستانین باش قهرمانلاریندان بئی‌ره‌ک بو جهتلری بلکه هامیدان دقیق تمثیل ائدیر. بئی‌ره‌ک تام معناسیندا بیتکین ملی آذربایجان خاراکتری‌دیر. بونونلا بئله بئی‌ره‌ک ایدئاللاشدیریلمیش صنعی، سخئماتیک اوبراز دئییل، اتلی‌قانلی، دیری اینساندیر. بئی‌ره‌ک داستانین صحیفه‌لرینده الوان بویلارلا، چوخ چالارلی شتریخلرله یارادیلیب، بانو چیچکله ایلک گؤروشلرینده او هم قیوراق بیر ایگید آت چاپمادا، اوخ آتمادا، گولشمکده، ماهر اووچو، هم ده رمانتیک حسلرله یاشایان، قلبینی سئودیگی قیزا شاعرانه سؤزلرله آچان عاشیقدیر. بئی‌ره‌گین اوزانلیغی، قوپوز چالیب اوخوماسی دا وار. بئی‌ره‌ک تواضع‌کاردیر، بزیرگانلاری قولدورلاردان، حرمیلردن خلاص ائدیر، تمناسیز فلانسیز چیخیب گئدیر، آدینی، کیملیگینی بئله بیلدیرمیر. مات قالمیش تاجرلر: «واللاه، یاخشی ایگید، مروتلی ایگیددیر» دئیه اونون آرخاسینجا باخاباخا قالیرلار. بئی‌ره‌ک سخاوتلی دیر، اینینین کؤینه‌گینی بئله دوستلارینا باغیشلاماغا حاضردیر. بئی‌ره‌ک دیانتلی‌دیر. اون آلتی ایلین دوستاق‌لیغی اونون متانتینی قیرا بیلمیر. دوستلار ایلقارینا صادقدیر، اونلاری قورتارمامیش، تویون ائتمیر. سئوگیلیسینه وفالی‌دیر. اسیرلیکده محبت مجراسیندان امتناع ائدیر. کؤوره‌ک بیر قلبه مالدیر، اسیرلیکده اؤز ائللرینین تاجرلرینی گؤنده‌رنده رقته گلیر، وطن حسرتی ایله قووورولور. آتا ـ آناسی ایله، باجیلاری ایله مناسبتلرینده مهرباندیر، قایغی‌کش‌دیر. بیر بالاجا لووغالانماغی دا وار. تویدا اوخ آتارکن اؤز مهارتی ایله غورره‌لنیر. خائن یالانچیغا قارشی مناسبتینده قطعی دیر، سرت دیر، آمما آمانسیز دئییل، باغیشلاماغی دا باجاریر. توی صحنه‌سینده بو چوخ جهتلی بئی‌ره‌ک خاراکترینین مختلف یؤنلری آچیلیر. اونون صبری، کیشی‌لیگی، یؤمۆر حسی حزین‌لیگی بیر سؤزله مختلف اینسان دویغولارینین الوان سپئکتری گؤزلریمیز اؤنونده جانلانیر.

بئی‌ره‌گین قیسیرجا یئنگه و بوغازجا فاطما ایله آچیق ساچیق ظرافاتلاریندا اونون حیاتین باشقا طرفینه ده بلد اولدغو آیدینلاشیر. یئری گلمیشکن قید ائتمک ایسته‌ردیم کی، داستانداکی کیشی قادین مناسبتلرینین بللور تمیزلیگی، صاف‌لیغی، شفاف‌لیغی وصف اولونماقلا برابر بو مناسبتلرین حیاتی، جسمانی جهتلریندن ده چوخ آچیق سؤزلرله دانیشیلیر: مثلاً، قادین کیشیه بئله سؤزلر دئیه بیلیر: «آلا یورغان ایچینده سنینله دولاشمادیم. دادلی داماق دادیبان سوروشمادیم. آل دوواغین آلتیندان سؤیله‌شمه‌دیم» سئی‌ره‌ک قارداشینی قورتارماییبنجا ائولندیگی قیزا یاخین دوشمه‌یه‌جگینه آند ایچیر، یاتاقدا آرالارینا قیلینج قویور، قیز: قیلینجین گؤتور بیگیت دئییر. مراد وئر، مراد آل! ساریلالیم!

بونلار گؤستریرکی، «کیتاب»ین ساغلام ائتیکاسی دینی اخلاقین ریاکار خلوتلریندن چوخ اوزاقدیر، اصل خالق تفکرونون طبیعی آنلایشیلارینا اساسلانیر.

بئی‌ره‌ک‌له بانو چیچگین مناسبتلری ده طبیعی، صاف پوئزییا ایله آشیلانمیشدیر. «بئی‌ره‌ک بویو»نون بیر رمان سوژئتی کیمی مرکب مجرالاریندان باش قهرمانلار اوغورلار کئچیرلر، بیر ـ بیرینه قوووشوب خوشبخت اولورلار. آمما باشقا بیر بویدا بئی‌ره‌ک اشتراکچی‌دیر و بورادا حادثه‌لر فاجعه‌ایله بیتیر.

«کیتاب»ین بو سون بویوندا بئی‌ره‌گی یئنی بیر سیناق گؤزله‌ییر، بو سفر اونو چتین، آمانسیز امتحانا اؤز ائلینین، قومونون بی‌لری چکیر، بئی‌ره‌ک بو سیناقدان دا شرفله، غیرتله چیخیر و ائله بوناگؤره ده خائنجه سینه اؤلدورولور. «کیتاب»ین سون بویونون سرت بیر تراگیزمی وار. داش اوغوز، ایچ اوغوزا عاصی اولور. آلپ آروز قوهوم اقرباسینی باشینا ییغیب قازانا دوشمن کسیلدیگینی بیلدیریر. باشقا داش اوغوز بی‌لری ده اونا قوشولورلار. قرارا آلیرلارکی، بئی‌ره‌گی چاغیرسینلار، اونلارلا ال بیر اولماسینی تکلیف ائتسینلر، راضی اولماسا اؤلدورسونلر. بئله‌ده ائدیرلر. بئی‌ره‌ک: من قازانین نعمتیندن چوخ یئمیشم، بیلمز ایسم گؤزومه دورسون دئییر و علاوه ائدیر: من قازاندان دؤنمزم، گره‌ک ایسه یوز پارا ائله‌یین.

آروز قالخیب بئی‌ره‌گین ساققالین توتور، اونو قیلینجلا ووروز. آمما باشقا بی‌لر بئی‌ره‌گه قییمیرلار. آروز بی‌لره باخیر. «گؤردو کیمسه گلمز». یئنه آروز اؤزو بئی‌ره‌گی اؤلومجول یارالاییر. «بی‌لر هپ داغیلدی، هر کیشی آتلی آتینا میندی. بئی‌ره‌گی ده‌خی میندیردیلر، آردینا آدام میندیریب قوجاقلادیلار» (نئجه ده یئرلی یاتاقلی تصویردیر، نه‌قدر کونکرئت تفرروعات وار).

بو صحیفه‌لرین یوکسک تراگیزم آب هاواسی چوخ تأثیرلی‌دیر. آخی بوندان اولکی بویدا همین ارنلر داش و ایچ اوغوز ایگیدلری بیرلیکده چیگین چیگینه دوشمنلرله ووروشوردولار، چال قیلینجین، یئتدیم دئیه بیر بیرینین هاراریینا چاتیردیلار. ایندی ایسه امه‌ن، آلپ روستم، دولک اوران آروزون تحریکی ایله دوستلاری، یولداشلاری بئی‌ره‌گی اؤلدورمه‌لیدیرلر. قازاندان اینجیمیش بی‌لر اوّل اوّل آروزن فتواسی ایله راضی‌لاشیرلار. قرآنا ال باسیب آند ایچیرلر. آمما بئی‌ره‌گی اؤلدورمک مقامی گلنده، هئچ بیری قییمیر. آروز تک باشینا قیلینجلاییر. بو صحنه‌نین دهشتی عیانی شکیلده، خسیس واسطه‌لرله وئریلیر. آروز بئی‌ره‌گی یارالایارکن اوبیری بی‌لر سسیز سمیرسیز دؤنوب قالیبلار، بئی‌ره‌گین آرادان قالدیریلماسی آروزون فکرینجه قازانین یئنیلمه‌گی دئمکدیر. آمما ایچی آروز قاریشیق داش اوغوز ارنلرینین هئچ بیری غلبه سئوینجینی دویمورلار. اون ایکینجی بویون بو فاجعه‌وی اوقاتی بوتون داستانین کدرلی فینالینا چئوریلیر. دوز دور، بو بویون آخریندا دا عنعنه‌وی عباره تکرار اولونور: «دده‌م قورقود گلیب شادلیق چالدی».

آمما بو شادلیق داها اولکی شادلیقلاردان دئییل. اوغوز ائلینه رخنه سالینمیشدیر، دوست دوستا قوهوم قوهوما، باجی اوغلو دایی‌یا ال قالدیرمیشدیر.

قوجا قورقودون عنعنه‌وی سؤزلری ده بوردا تمامی ایله باشقا جور، فاجعه‌وی، خاللارلا سسله‌نیر:

«هانی دئدیگیم بی ارەنلر؟ دونیا منیم دئیه‌نلر؟ اجل آلدی، یئر گیزله‌دی، فانی دونیا کیمه قالدی؟ گلیم‌لی، گئدیم‌لی دونیا... سون اوجو اؤلوم‌لو دونیا...

ال عاقبت اوزون یاشین اوجو اؤلوم، آخری آیریلیق‌دیر».

ائله‌بیل اوزون عؤمور سورموش قورقود بوردا تک «اجلین آلدیغی، یئرین گیزله‌دیگی» ارەنلره دئییل، اؤز اؤزونه ده آغلاییر... دده‌قورقود دونیاسینین آجی عاقبتینه آغلاییر. دده‌قورقود دونیاسینین ان بؤیوک فاجعه‌سی اوغوزلارین اؤز ایچلرینده بیر بیرینه دوشمن کسیلمه‌لری، عاصی اولمالاری‌دیر.

* * *

آذربایجان ادبیاتی‌نین بلکه ده ان نیک‌بین اثری حاققیندا یازی‌می بو فاجعه ایله، قورقود آتانین بدبین سؤزلری ایله قورتارماق ایسته‌مزدیم. چونکی دده‌م قورقودون اؤز ائلینه، اؤز قومونه گله‌جک نسیللره، بیزه و بیزیم اولادلاریمیزا اوز توتوب دئدیگی باشقا سؤزلرده وار و بو سؤزلر دیلیمیز، خالقیمیز یاشادیقجا یاشایاجاق:

قارلی قارا داغلارین ییخیلماسین! کؤلگه‌لیجه قابا آغاجین کسیلمه‌سین! قام ان آخان کؤکلوسویون قوروماسین! چاپارکن آغ بوز آتین بودره‌مه‌سین! اوغوللا قارینداشیندان آیریلمایاسان! اومیدین اوزولمه‌سین! قانادلارین قیریلماسین! چیراغین یاناردورسون!

(بایراغین اسر اولسون ز. ک).

۱۹۸۵ جی ایل. مارت آپرئل

(۲۷ / ۱۲ / ۷۲ تاریخده کؤچورولوشو قورتولدو اولوسوما قوتلو اولسون)